เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาค ๒

พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๕

แลพระนิพนธ์

กรมพระดำรงราชานุภาพ

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงษ์

พิมพ์แรกในงานปลงศพ

นายพันตำรวจเอก พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (เขย ไชยคุปต์)

น ช, ม ม, ร ว ป ร, ๔ ร จ ม.

ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๖๓

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

914
(55)

นายพันตำรวจเอก

พระยาอินทรภิบดีสีหราชรองเมือง (เชยไชยคุปต์)

นช. มม. รวป ร. ๔ รจ ม.

พ.ศ. ๒๔๑๑–๒๔๖๑

คำนำ

คุณหญิงสงวนอินทราธิบดี สีหราชรองเมือง กับ อำมาตย์เอก พระพรหมวิทุร การุญรายาบดี (ต่วน ไชยคุปต์) ผู้พิพากษาศาลฎีกาชั้นข้าหลวงพิเศษ ผู้เปนน้อง มีความศรัทธาจะรับพิมพ์หนังสือในหอพระสมุดสำหรับพระนคร เปนของแจกในงานศพ นายพันตำรวจเอก พระยาอินทราธิบดี สีหราชรองเมือง (เชย ไชยคุปต์) น ช, ม ม, รัตน ว ป ร, ๔ ร จ ม. จึงมาแจ้งความแก่กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ ขอให้ช่วยเลือกเรื่องหนังสือให้ ข้าพเจ้าจึงได้เลือกเรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๒ ให้คุณหญิงอินทราธิบดี สีหราชรองเมือง กับพระพรหมวิทุรพิมพ์ตามประสงค์

หนังสือซึ่งเรียกว่า เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ นี้ คือรวบรวมหนังสือซึ่งเปนพระราชนิพนธ์บ้าง เปนของเจ้านายทรงพระนิพนธ์บ้าง ข้าราชการแต่งบ้าง บรรดาว่าด้วยการเที่ยวเตรไปยังที่ต่าง ๆ ซึ่งได้พิมพ์ไว้ในหนังสือวชิรญาณ มาพิมพ์เปนเล่มในภาะแต่ว่าด้วยเรื่องเที่ยวได้พิมพ์มาแต่ก่อนแล้วภาคหนึ่ง ว่าด้วยเที่ยวทางชายทเลฝั่งตวันออก เล่มภาคที่ ๒ นี้ ล้วนเรื่องเที่ยวไปต่างประเทศ เปนพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ เรื่อง ๑ พระนิพนธ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัติวงษ์ เรื่อง ๑ ข้าพเจ้าได้แต่งไว้เอง ๒ เรื่อง รวมเปน ๔ เรื่องด้วยกัน จัดเรียงลำดับโดยระยะทางที่ไปดังนี้ คือ

เรื่องที่ ๑ ว่าด้วยลักษณโดยสานเรือเมล์ไปยุโรป ข้าพเจ้าแต่งเมื่อกลับจากยุโรป ในปีมโรง พ.ศ. ๒๔๓๕ เรื่องราวกล่าวตามความคุ้นเคยของข้าพเจ้าเมื่อโดยสานเรือเมล์ไปยุโรป ในรัตนโกสินทรศก ๑๑๐

ถ้าจะคิดเวลาแต่เมื่อแต่งมาจนบัดนี้ ได้ถึง ๒๗ ปี การต่าง ๆ ย่อมเปลี่ยนแปลงมาโดยลำดับ ลักษณการโดยสานเรือเมล์ทุกวันนี้ เห็นจะผิดกับที่ข้าพเจ้าพรรณามาก แต่ผิดไปทางข้างดีขึ้นกว่าแต่ก่อน (เว้นแต่ในระหว่างคราวสงคราม) ท่านทั้งหลายควรอ่านเรื่องราวที่ข้าพเจ้าแต่งเสมออย่างเรื่องโบราณ ว่าการโดยสานเรือเมล์ไปยุโรปเมื่อกระนั้นเปนดังที่พรรณาไว้ในเรื่องนี้ แลพอเปนเครื่องเปรียบเทียบของผู้ที่เคยไปยุโรปในชั้นหลัง ว่าเมื่อครั้งข้าพเจ้าไปยังหย่อนศิริวิไลยอยู่เพียงใด

เรื่องที่ ๒ เรื่องเที่ยวเมืองพม่า สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัติวงษ์ได้เสด็จไปประพาศเมืองพม่า เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๓๒ เสด็จกลับมาแล้วแต่งหนังสือเรื่องนี้ ส่งประทานมาลงหนังสือวชิรญาณเปนคราว ๆ ในเวลาถึงเวรจะต้องประทานหนังสือมาลงพิมพ์ตามที่กรรมการขอแรงสมาชิกให้ช่วยกันแต่ง ก็ที่จะต้องแต่งหนังสือเรื่องนี้ครบคราวเกณฑ์เสียก่อนหมดเรื่อง หนังสือเรื่องนี้จึงค้างมา ด้วยผู้ที่กรรมการขอแรงให้แต่งหนังสือมักเปนผู้มีน้ำที่ราชการติดตัว ยากที่จะหาเวลามาแต่งหนังสือได้โดยอำเภอใจด้วยกันโดยมาก ผู้ใดอ่านหนังสือเรื่องนี้เห็นจะเสียดายด้วยกันทุกคนที่ไม่จบ เมื่อข้าพเจ้าเลือกจะเอามาพิมพ์ก็ได้คิดเปนสองจิตรสองใจ ว่าจะพิมพ์ดีฤๅเพราะเรื่องไม่จบจะงดเสียดี เมื่อชั่งใจดู เห็นว่าหนังสือเรื่องนี้ ในทางโวหารควรนับว่าเปนหนังสือแต่งดีถึงชั้นสูง ถ้าไม่พิมพ์ทำไมท่านทั้งหลายจะได้ทราบ แลได้เห็นตัวอย่างสำนวนหนังสือไทยที่แต่งดีเช่นเรื่องนี้ จึงตกลงใจให้พิมพ์ทั้งที่ไม่จบ แลจำต้องทูลขอภัยสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัติวงษ์ด้วย

เรื่องที่ ๓ เรื่องพระเขียวแก้วที่เมืองลังกา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ เมื่อปีรกา พ.ศ. ๒๔๔๐ ครั้งเสด็จเมืองลังกา เมื่อเสด็จประพาศยุโรปคราวแรก แล้วพระราชทานมาลงหนังสือพิมพ์วิชิรญาณ ทรงแสดงเรื่องราวพระเขียวแก้ว แลเรื่องพระสงฆ์เมืองลังกาที่ได้ไปทรงทราบในคราวนั้น โดยถ้วนถี่พิศดาร ยังไม่เคยมีใครได้พรรณามาดังนี้แต่ก่อน ๆ

เรื่องที่ ๔ ว่าด้วยไปเที่ยวเมืองเดอร์กี ข้าพเจ้าแต่งเมื่อกลับจากยุโรปในคราว ๆ เดียวกับเรื่องโดยสานเรือเมล์ที่ลงข้างต้น ต่อมามีไทยได้ไปถึงประเทศเดอร์กีอีก ๒ คราว คือสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานารถ เสด็จไปคราว ๑ สุลต่านอับดุลฮามิดทรงรับรองยิ่งดีกว่าคราวเมื่อข้าพเจ้าไป ต่อมาหม่อมเจ้าบวรเดชได้ไปอีกคราว ๑ เปนเวลาสุลต่านอับดุลฮามิดเสื่อมถอยพระราชอำนาจเสียแล้วแต่ก็ทันได้ไปเฝ้า ครั้นต่อมาสุลต่านอับดุลฮามิดต้องถูกพวกขบถปลงจากราชสมบัติเมื่อปีรกา พ.ศ. ๒๔๕๒ แล้วต้องถูกคุมขังต่อมา พึ่งสิ้นพระชนม์เมื่อปีมเสง พ.ศ. ๒๔๖๐ นี้

พวกศัตรูพากันว่าสุลต่านอับดุลฮามิดร้าย ไม่ทำนุบำรุงไพร่บ้านพลเมืองให้มีอิศรรุ่งเรืองเหมือนประเทศศิวิไลยในยุโรป จึงเกิดพวกขบถเรียกกันว่าพวก "เตอกหนุ่ม" คิดประทุษร้ายจนปลงพระองค์ลงจากราชสมบัติเปนที่สุด ความที่ยกโทษสุลต่านอับดุลฮามิดว่าชั่วร้าย จะเปนความจริงเท่าเพียงไรข้าพเจ้าทราบไม่ได้ เคยเห็นแต่ฝ่ายข้างดี แต่เมื่อพวกศัตรูชิงอำนาจจากสุลต่านอับดุลฮามิดได้แล้ว

แลปกครองบ้านเมืองต่อมา ความประพฤติของพวกนั้นปรากฏแต่ความชั่วร้ายเลวทรามยิ่งกว่าที่คนได้โพนทนากล่าวโทษสุลต่านอับดุลฮามิดทุก ๆ อย่าง ผลที่สุดบ้านเมืองก็ทรุดโทรมจวนจะแตกทำลายอยู่ในเวลานี้ จนมีเสียงคนบางพวกกลับกล่าวในชั้นหลังนี้ ว่าถ้าสุลต่านอับดุลฮามิดยังครองราชสมบัติอยู่ถึงอย่างไร ๆ ประเทศเตอร์กีเห็นจะไม่ทรุดโทรมอย่างทุกวันนี้ ความที่ว่าข้อนี้ข้าพเจ้าเห็นด้วย

อนึ่งเมื่อจะพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ คุณหญิงสงวน ได้จดหัวข้อประวัติของพระยาอินทราธิบดี สหัสราชรองเมือง มามีเนื้อความตามประวัติดังนี้ คือ

ประวัติ

พระยาอินทราธิบดีสหัสราชรองเมือง (เชย ไชยคุปต์) เกิดเมื่อณวันเสาร์ เดือน ๑๐ แรม ๔ ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๓๐ พ.ศ. ๒๔๓๑ เปนบุตรนายโอ่ง ไชยคุปต์ แลนางทิม ตระกูลเปนพลเรือน บ้านอยู่ใกล้เสาชิงช้าถนนบำรุงเมืองในกรุงเทพ ฯ เรียนหนังสือโรงเรียนหลวงในพระบรมมหาราชวัง แลได้อุปสมบทที่วัดสระเกษ

แรกเข้ารับราชการเมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๓๓ เปนเสมียนในกรมนครบาล เมื่อครั้งกรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ทรงบัญชาการกระทรวงนครบาล แล้วได้รับประทวนเปนที่ขุนสุนทรภักดี ตำแหน่งนายอำเภอเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ ต่อมาทรงพระดำริห์เห็นว่าเปนคนคล่องแคล่วกว้างขวางอยู่ในจังหวัดพระนคร จึงให้รับราชการมีตำแหน่งในกรมตำรวจพระนครบาล อันถูกอัธยาศรัยแลความสามารถของพระยาอินทราธิบดีสิห

ราชรองเมือง ทำราชการมีบำเหน็จความชอบ ได้เลื่อนยศศักดิ์ขึ้นโดยลำดับ ตั้งแต่ได้เปนนายหมวดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเปนหลวงอธิกรณ์ประกาศ ตำแหน่งสารวัดแขวงเมือง พ.ศ. ๒๔๔๐ แล้วได้เลื่อนเปนสารวัดใหญ่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ เปนปลัดกรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร เลื่อนเปนพระอธิกรณ์ประกาศเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ เปนเจ้ากรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ได้พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนเปนพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ แลได้เปนนายพันตำรวจเอกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗

เมื่อในรัชกาลที่ ๕ พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง ได้พระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ที่พยาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ ภัทราภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ ภูษนาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ได้พระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์มัณฑนาภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๓ แลเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ เหรียญจักรมาลา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ นิภาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ แลได้พระราชทานเข็มอักษรพระนามทองคำลงยาชั้นที่ ๒ นอกจากนี้ได้พระราชทานเหรียญการพระราชพิธีตามขันตาศักดิ์

อนึ่งในรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อทรงพระราชดำริห์จัดตั้งคณะเสือป่าขึ้น พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองก็ได้รับราชการในเสือป่า ได้พระราชทานสัญญาบัตร เปนนายหมู่ตรี นายหมู่โท แลนายหมู่ใหญ่ เทียบชั้นนายหมวดเอกโดยอันดับมา คงมียศอยู่ถึงอนิจกรรม

พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง เปนคนสำคัญในราชการกรมตำรวจพระนครบาลคน ๑ มาตั้งแต่ยังเปนหลวงอธิกรณ์ประกาศ เปนผู้ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาคุ้นเคยมาทั้ง ๒ รัชกาล ถึงเจ้านายแลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยก็พากันชอบพอโดยมาก ด้วยเปนผู้มีอัธยาไศรยเผื่อแผ่กว้างขวาง แลอยู่ในน่าที่ซึ่งอาจจะให้ความสงเคราะห์ปกป้กรักษาผู้อื่นให้มีความศุขสำราญ ความช่วยเหลืออันใดซึ่งได้ออกปากขอร้องต่อพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองแล้ว ไม่ใคร่เสียหวัง จึงเปนที่ชอบพอของผู้อื่นด้วยเหตุนี้ แต่พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง มีอาการป่วยเพื่อวักกะพิการเรื้อรังมาช้านานในตอนหลังมีความทุพลภาพเข้าประจำตัว แต่เวลามีราชการสำคัญก็ยังอุส่าห์มารับราชการไม่ใคร่ขาด อาการป่วยกำเริบขึ้นทุกทีจนถึงอนิจกรรมเมื่อวันที่ ๑๗ พฤษภาคม ปีมเมีย พ.ศ. ๒๔๖๑ คำนวณอายุได้ ๕๑ ปี

ข้าพเจ้าขออนุโมทนากุศลบุญราษี ซึ่งคุณหญิงสงวน แลพระพรหมวิทุร ฯ ทำการปลงศพสนองคุณพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง ผู้สามี แลผู้พี่ เชื่อว่าท่านทั้งหลายผู้ที่ได้รับหนังสือเรื่องนี้ไปอ่าน ก็คงจะอนุโมทนาอย่างเดียวกัน

ดำรงราชานุภาพ สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๑

สารบาน

๑ เรื่องโดยสานเรือเมล์ไปยุโรป น่า ๑
๒ เรื่องเที่ยวเมืองพม่า ,, ๒๙
๓ พระราชนิพนธ์ เรื่องพระเจ้าวแก้วทิลังกา ,, ๔๒
๔ เรื่องไปเมืองเตอร์กี ,, ๗๓

โรงเรียนฝึกหัดครู วัดบวรนิเวศ
ห้องสมุด
กรุงเทพ ฯ

เรื่องโดยสานเรือเมล์ไปยุโรป

พระนิพนธ์

พระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

๑ เรือไฟที่ไปมาค้าขายในระหว่างยุโรป กับทางตวันออกนี้มีมากนัยด้วยร้อย แต่มิได้เรียกว่าเรือเมล์ทั่วไป เรือเมล์นั้นเฉภาะแต่เรือที่ได้ทำสัญญากับรัฐบาลรับเหมาเดินไปรสนีย์ โดยกำหนดว่าจะรับส่งไปรสนีย์เมืองนั้นให้ถึงเมืองนั้น ในเท่านั้นวัน ฝ่ายรัฐบาลยอมให้ค่าเดินไปรสนีย์ตามสัญญาเช่นนี้ เปนเงินปีละเท่านั้น ๆ

เรือเมล์เหล่านี้ผิดกับเรือค้าขายตามปกติ ที่จำต้องรีบไปมาให้ทันกำหนดที่ได้สัญญาไว้กับรัฐบาล ถึงจะได้สินค้าแลคนโดยสานมากฤๅน้อยเท่าใด ถึงกำหนดก็ต้องออก จะรั้งรอเยียดแว้งหาผลประโยชน์อื่นเปนใหญ่เหมือนกับเรือค้าขายไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ผู้มีกิจธุระจะต้องไปมาโดยรีบร้อนจึงมักชอบโดยสานเรือเมล์ ถึงจะเสียค่าเดินทางแรงขึ้นกว่าไปเรืออื่น ก็ได้ถึงโดยกำหนดแน่นอนพอทนได้ ใช่แต่เท่านั้น ว่าที่จริงแท้การที่โดยสานไปในเรือเมล์ยังได้ความผาศุกดิ์กว่าไปเรืออื่น ๆ ด้วย เพราะเรือเมล์ถึงจะได้ค่าจ้างเดินไปรสนีย์ของรัฐบาล ก็แต่พอทุ่นค่าใช้สอย เจ้าของเรือยังต้องคิดหาประโยชน์ทาง

อื่นอุดหนุนอีก จึงจะพอเปนกำไร เพราะเหตุนี้เปนการจำเปนที่เขาจะต้อง
เอาใจใส่ให้ความศุขสบายแก่ผู้โดยสานให้ดีกว่าเรืออื่น ๆ จะได้มีผู้คน
ไปมาในเรือของเขาให้มาก แลสินค้าอันใด ซึ่งควรจะรับได้ทันเวลา
เขาก็รับบรรทุกเหมือนกับเรืออื่นด้วยอีกชั้น ๑

เรือเมล์ที่ข้าพเจ้าได้เคยโดยสาน แลจะเรียบเรียงพรรณาไป
ในท้องเรื่องอันนี้ เปนเรือกอมปนีอังกฤษชื่อว่ากอมปนีปะนินสุลาแอนด์
ออเลียลตัล ฯ ฤๅเรียกตามชื่อที่เขามักเรียกกันโดยสังเขปตัวอักษรว่า
กอมปนี ปี แอนด์ โอ กอมปนีนี้อยู่ในกอมปนี ๑ ที่รับเหมาเดินไปรสนีย์
ในระหว่างยุโรปกับตวันออก รัฐบาลอังกฤษให้ค่าจ้างประมาณปีละสาม
หมื่นชั่ง มีจำนวนเรือไฟในกอมปนี ปี แอนด์ โอ นี้เบ็ดเสร็จกว่า ๕๐ ลำ
ขนาดตั้งแต่ ๖๐๐๐ ตันเศษลงมาจน ๒๐๐๐ ตันเศษ ผู้จักรเดินในระหว่าง
แต่ชั่วโมงละ ๑๒ นอต จน ๑๖ นอต ตามต้องการ คือ ถ้าคลนลมจัดก็
ต้องเดินรีบแรงไม่ให้ช้า ถ้าเปนคราวสงบก็เดินแต่พอประมาณ หมาย
ให้ไปรสนีย์ถึงได้ก่อนกำหนดเพียงวัน ๑ ฤๅ ๒ วันเปนประมาณ

ผู้จะโดยสานเรือเมล์กอมปนี ปี แอนด์ โอ ไปยุโรป ต้องไป
จากกรุงเทพ ฯ ด้วยเรืออื่น ไปพักรออยู่ที่เมืองสิงคโปร์จนถึงกำหนด
วันเรือเมล์มาจากเมืองจีน เขาพักอยู่ที่สิงคโปร์วัน ๑ แล้ว จึงจะได้ลงเรือ
นั้นต่อไป แลการที่จะโดยสานเรือเมล์ไปจากสิงคโปร์นั้น

เริ่มต้นผู้โดยสานต้องไปที่ห้าง เอเยนต์ คือ ผู้จัดการของ
กอมปนีเรือเมล์นั้นซึ่งตั้งอยู่ที่สิงคโปร์ วางเงินสดซื้อตั๋วสำคัญซึ่งจะ
โดยสาน จะไปถึงไหนเขาก็คิดราคาตามกำหนด ตั๋วที่ซื้อนั้นเลือกได้

เปน ๒ อย่าง จะซื้อแต่ขาไปคือไม่กลับฤๅกลับด้วยเรือกอมปนีอันก็ได้อย่าง ๑ ฤๅจะซื้อตั๋วขากลับด้วยก็ได้ ถ้าซื้อตั๋วขากลับด้วยเขาลดราคาให้ แต่ต้องกลับภายใน ๖ เดือนฤๅ ๗ เดือน ตามแต่จะสัญญากัน เมื่อซื้อตั๋วได้แล้วเขาก็ให้ตั๋วสำหรับปิดหีบเสื้อผ้าสำหรับตัวมาด้วย ตั๋วสำหรับปิดหีบนี้ชนิดหนึ่งบ่งบอกว่าจะไปตั้งแต่นั่นถึงที่นั่น คือตั้งแต่สิงคโปร์ถึงเมืองบรินดิซีซึ่งเปนท่าขึ้นเปนต้น หีบผ้าผ่อนของผู้โดยสานต้องปิดตั๋วชนิดนี้ทุกหีบ เว้นแต่ของเล็กน้อยซึ่งตัวจะหิ้วหอบไปเองตั๋วอีกชนิดหนึ่งเปน ๒ อย่าง ปิดตามชนิดหีบซึ่งเจ้าของพอใจจะเอาไปอย่างไร คือชนิดหนึ่งปิดหีบบอกว่าจะต้องการไว้ในห้องที่ตัวอยู่ เช่นหีบเครื่องแต่งตัวแลหีบเสื้อผ้าพอใช้ ๔ วัน ๕ วันเปนต้น ชนิดหนึ่งปิดหีบซึ่งไว้ในห้องต่างหาก แต่จะต้องการใช้ในกลางทางบ้างเช่นหีบเสื้อผ้าไว้ผลัดเปลี่ยนกับของซึ่งจัดไว้ในห้องเปนต้น หีบซึ่งไม่ได้ปิดตั๋ว ๒ ชนิดซึ่งว่ามาแล้วต้องลงในระวางเรือ เขาให้เมื่อขึ้นยกทีเดียว การที่ต้องแบ่งหีบเปนอย่าง ๆ ดังนี้จำเปน เพราะห้องที่อยู่เล็ก ถ้าเอาเข้าไว้ในห้องหมดก็ไม่มีที่พอจะนั่งจะเดินได้สบาย

อนึ่งบรรดาหีบปิดทั้งปวง ถ้าไปกลางทางจะหายหกตกหล่นประการใด จะเอาใช้กับเจ้าของเรือไม่ได้ ต่อเสียเงินให้เขาอินซุรันส์อีกเล็กน้อย เขาจึงจะเปนประกันให้ แต่ที่จริงถึงจะไม่อินซุรันส์ก็ไม่ใคร่มีหายหกตกหล่นอะไร

ผู้ซึ่งจะโดยสานต้องตระเตรียมสิ่งของซึ่งจะพาไปด้วยให้เป็นหมวดหมู่ แลมีตามสิ่งที่ควรต้องการใช้ในเรือให้ถูกต้องจึงจะมีความสบาย ในชั้นต้นต้องจัดสิ่งของซึ่งจะต้องการใช้ในห้องที่อยู่ ของต้องการในนี้คือ หีบเครื่องแต่งตัวมีหวีแลแปรงเป็นต้น คือหีบเครื่องครบหีบหนึ่ง หีบย่อม ๆ สำหรับเครื่องนุ่งห่มหีบหนึ่ง เครื่องนุ่งห่มซึ่งควรจะมี คือ เสื้อกางเกงฤๅสร่งสำหรับนุ่งนอนสัก ๓ สำรับ เสื้อยืนยาวสำหรับสวมเวลาไปแลมาจากห้องอาบน้ำตัวหนึ่ง เสื้อยืดแลเสื้อเชิดไม่ต่ำกว่าอย่างละ ๖ ตัว เชิดแพรฤๅเชิดสักหลาดอีกสัก ๒ ตัว เสื้อกางเกงสักหลาด ๓ สำรับ สีถ้ำสำหรับสวมเวลากินเข้าเย็นสำรับหนึ่ง เสื้อเชิดคอยาง ๆ สำหรับใช้เวลาร้อนสัก ๒ ตัว ผ้าเช็ดหน้าเล็ก ๆ ถุงเท้าแลคอเสื้อผ้าผูกคอตามควร รองเท้าหนังคู่หนึ่ง ผ้าคู่หนึ่ง สลิบเบ้อคู่หนึ่งก็พอ หมวกแขงร่มฤๅไม้เท้าสำหรับขึ้นบกมีเป็นอรรมดา แต่ไม่มีเวลาใช้ในเรือ ใช้แต่หมวกอ่อน ๆ ทำด้วยสักหลาด ถ้าจะว่าด้วยของซึ่งจำเป็นต้องการ จะจัดไว้ในห้องสำหรับใช้ก็เท่านี้ ยังอีกอย่างหนึ่งก็ คือเงินที่เป็นหัวใจของการทั้งปวง กับหนังสือที่จะอ่านเล่นของนอกจากนี้เป็นต้นว่าที่นอน ผ้าห่มนอน ผ้าเช็ดหน้าเช็ดตัว เขาจัดไว้ให้ในห้องเรือบริบูรณ์

ของที่จะต้องใช้นอกห้องก็คือหีบผ้าซึ่งปิดตัว บอกว่าจะต้องการกลางทาง หีบนี้ไว้เสื้อผ้าเช่นเสื้อเชิดเป็นต้น สำหรับผลัดเปลี่ยนส่วนซึ่งจัดไว้ในห้องจะเปื้อนไป ยังต้องมีเก้าอี้ยาว เช่นเก้าอี้หวายทำ

ที่สิงคโปร์ตัวหนึ่ง ผูกก๊าดฤๅเขียนชื่อเราติดไว้ เก้าอี้นั่งไว้บนดาดฟ้า สำหรับจะได้นั่งฤๅนอนเล่นตามสบายใจ ของนอกจากนี้ก็เปนอันส่งลงระวางได้

ที่ว่านี้อย่างจำเปนแท้ ยังต้องผ่อนผันหันหานิไสยแลความชอบใจผู้โดยสานได้เปนธรรมดา อนึ่งถ้าหากผู้โดยสานรู้ภาษาอังกฤษก็ควรจะมีหนังสืออังกฤษไปอ่านด้วยอีก หนังสือซึ่งจะเปนประโยชน์ในเวลาไปในเรือเมล์มี ๒ เล่ม คือเรียกว่า ปี แอนด์ โอ ปอคเกตบุกเล่ม ๑ เปนหนังสือเล่มเล็ก ๆ บอกการกอมปนีที่เดินเรือ แลพรรณาบอกที่ต่าง ๆ ในระยะทางที่จะไป มีทั้งที่ว่างสำหรับจดรายทางไว้ด้วยอีกเล่ม ๑ เปนของกอมปนีเขาให้ ไม่ต้องซื้อ คือหนังสือแนะนำของกอมปนีบอกข้อบังคับสำหรับผู้โดยสาน ชี้แจงทั้งราคาโดยสานแลระยะทาง ทั้งกำหนดวันซึ่งจะถึงที่นั่นที่นี่ด้วย

เมื่อตระเตรียมการเสร็จแล้ว ถึงกำหนดวันเรือจะออกก็พาเข้าของไปลงเรือ ส่งตัวให้นายเรือรู้เห็นเปนสำคัญ หีบผ้าสิ่งของซึ่งยึดตัวไปอย่างไร เขาก็จัดไปไว้ตามที่

ผู้โดยสาน ๆ ได้เปน ๓ ชั้น คือ ชั้นที่ ๓ เปนอย่างเลวราคาถูก อยู่แต่บนดาดฟ้าตอนหัวเรือ ต้องมีเสื่อสาดของตัวมาปูนอนเองที่นอนก็แล้วแต่จะนอนลงไปได้ตรงไหน บนหลังหีบหลังขี้ดไม่ว่าอาหารก็เปนอย่างลูกเรือ คนโดยสานชั้นนี้มักจะมีแต่พวกจีนแลพวกแขก ซึ่งไปมาตามเมืองในตวันออก ไม่ไปถึงยุโรป ชั้นที่ ๒ นั้น เปนอย่างกลาง มีห้องหับอยู่ แลได้อาหารกินคล้ายกับที่ ๑ ผิดกันกับ

ที่ ๑ ที่ห้องย่อมกว่า กับผู้ที่โดยสานชั้นที่ ๒ อยู่ได้แต่ในตอนสำหรับชั้นที่ ๒ จะไปปะปนกับผู้โดยสานชั้นที่ ๑ ไม่ได้ ส่วนผู้โดยสานชั้นที่ ๑ นั้นย่อมได้รับความสบาย เปนอย่างดีที่จะพึงได้ในเรือนั้นทุกประการ จะไปดูไปเที่ยวตามที่ของผู้โดยสานชั้นที่ ๒ ที่ ๓ ก็ไปได้

เรือเมล์กอมปนี บี แอนด์ โอ ที่เปนเรือเก่า ห้องผู้โดยสานชั้นที่ ๑ อยู่ตอนท้าย ชั้นที่ ๒ อยู่ตอนข้างหัว แต่เรือที่ต่อใหม่ ๆ จัดห้องที่ ๑ ไว้ตอนค่อนข้างหัว ชั้นที่ ๒ ไว้ตอนท้าย เพราะเวลาคลื่นพัดตอนท้ายไม่สบายเหมือนตอนน่า จะอธิบายลักษณเรือทั้งอย่างเก่าอย่างใหม่ก็จะยืดยาวเหลือเกิน จะอธิบายแต่เรืออย่างต่อใหม่อย่างเดียว เรือเมล์อย่างใหม่นี้ที่ลำใหญ่ ๆ มักจะเปนเรือแวลริเสิฟ คือเรือกองหนุนเกี่ยวในการกรมทหารเรือของอังกฤษด้วย คือรัฐบาลอังกฤษเห็นว่าเรือเมล์ต่อใหม่ ๆ เหล่านี้โตใหญ่เกินก็เร็ว ถ้าหากจะเกิดการรบพุ่งกับชาติใดในยุโรป ถ้าชาตินั้น ในขณะตระเตรียมลงทุนซื้อเรือเมล์เหล่านี้ไปใช้เปนเรือลาดตระเวน ฤๅเรือบรรทุกทหาร ก็จะเปนกำลังประทุษร้ายอังกฤษเอง เพราะเรือเหล่านี้เปนเรือของพ่อค้า ไม่มีกฎหมายอันใดจะห้ามไม่ให้เขาซื้อขายตามชอบใจของเขา รัฐบาลเห็นอย่างนี้ เมื่อกอมปนีใดต่อเรือขนาดใหญ่อย่างดีขึ้น จึงคิดอ่านทำสัญญากับเจ้าของเรือ ข้างรัฐบาลยอมให้เงินประจำลำ ลำหนึ่งปีละราว ๓๐๐ ชั่ง ข้างเจ้าของเรือต้องทำดาดฟ้าไว้หนาสำหรับวางปืนใหญ่ได้ลำละ ๖ กระบอก แลต้องมีเครื่องต่าง ๆ คือไฟฟ้าแลกว้านสำหรับยกปืนเปนต้นไว้สำหรับลำ อนึ่งต้องให้กอมปนีจ้างนายทหาร

ซึ่งได้เคยอยู่ ฤๅได้ฝึกหัดเข้าใจการเรือรบในกรมทหารเรือ เปนกับตันแลต้นหนด้วย พลเรือก็ต้องให้จ้างคนทหารเรือด้วยเหมือนกัน แต่ไม่ทั้งลำทีเดียว ถ้าในเวลาปรกติ รัฐบาลยอมให้เรือนั้นเดินเมล์แลในการค้าขายตามความประสงค์ของเจ้าของ ถ้าหากจะเกิดการรบพุ่งรัฐบาลจะต้องการเรือเมื่อใด เจ้าของก็ต้องส่งเรือไปรับขึ้นแลพลรบลงเปนเรือลาดตระเวนฤๅเรือบรรทุกทหาร ตามแต่รัฐบาลจะเห็นควร แต่เมื่อเช่นนี้รัฐบาลจะยอมคิดค่าบรรทุกให้อีกตามสมควร

เรืออย่างดีๆ ในกอมปนี ยี แอนด์ โอ รับสัญญาเปนเรือ เนวัลริเสิฟ เช่นนี้ทุกลำ ลำขนาดใหญ่ ๖๒๐๐ ตันเศษ ๔ เสา ๒ ปล่อง ดาดฟ้า ๔ ชั้น ตอนหัวเรือชั้นล่างชั้นกลางบรรทุกของ ชั้นที่สามเปนห้องกระลาสีแลห้องต้นหน ที่ ๓ ที่ ๔ ชั้นบนเปนที่เครื่องกว้านสมอ ตอนกลางชั้นล่างบรรทุกของ ชั้นกลางเปนห้องผู้โดยสานชั้นที่ ๑ ชั้นที่ต่อขึ้นมาเปนห้องเลี้ยงอาหารผู้โดยสานชั้นที่ ๑ แลเปนห้องครัวห้องพวกนายกล ชั้นบนทำเปนห้องนั่งเล่น แลห้องเครื่องดนตรีสำหรับผู้โดยสานชั้นที่ ๑ เปนห้องกับตันแลห้องต้นหนที่ ๑ ที่ ๒ แลห้องสำหรับสูบยาหรี่ด้วย ดาดฟ้าข้างนอกสำหรับเดินเหินนั่งเล่นวิ่งเล่นก็ได้ ตอนท้ายสำหรับผู้โดยสานชั้นที่ ๒ มีทำนองเดียวกับชั้นที่ ๑ เปนแต่เลวกว่าแลยัดเยียดกว่า

เครื่องจักรไกในเรือจะอย่างไร ข้าพเจ้าไม่ได้เปนอินเยอเนียไม่รับอธิบายได้เลอียด แต่ใหญ่โตมาก นอกจากเครื่องจักรที่สำหรับพาให้เรือเดิน ยังมีเครื่องบริวารอีกหลายเครื่อง คือเครื่องไฟฟ้า

ซึ่งจุดใช้ในเรือตลอดรุ่ง เครื่องน้ำแขงสำหรับทำห้องบรรทุกอาหารให้เย็น เครื่องนี้สูบดูดอากาศร้อนในห้องหนึ่งออกหมด ห้องนั้นเปนห้องที่ไว้เนื้อสัตวแลผักผลไม้ซึ่งเปนอาหาร ไม่ต้องบรรทุกสัตวเปนมาฆ่ากินกลางทางเลย เมื่อเรือจะออกเขาซื้อผักปลาเนื้อสัตว แลผลไม้ ตลอดจนนมโค บรรจุเข้าไว้ในห้องนี้แล้ว เปิดจักรให้สูบอากาศร้อนออกให้หมด ของนั้นก็ไม่เน่าเปื่อย มีเนื้อสัตวแลผักผลไม้สดกินได้ตลอดทาง ถ้าจะต้องการน้ำแขงก็เอาน้ำใส่ถังสังกะสีไปตั้งไว้ในห้องนั้นสักหน่อยก็แขงเอง ข้าพเจ้าได้เข้าไปดูในห้องเย็นนี้ ลองจับปลาที่เขาแขวนไว้ แขงเหมือนทำด้วยยางอินเดียรับเบอ ดูพิกลแท้ ๆ เครื่องจักรนอกจากนี้ ยังมีเครื่องอัดน้ำสำหรับใช้เปนแรงหมุนกว้านต่าง ๆ ตลอดลำ ดูกระบวนเครื่องจักรไกในเรือใหญ่ ๆ เช่นนี้ถึงไม่ใช่อินเยอเนียก็น่าพิศวงมาก

ข้างฝ่ายการบังคับบัญชาในเรือ สังเกตดูเขาจัดกันเปน ๓ กระทรวงขึ้นอยู่ในกัปตันทั้งสิ้น คือกระทรวงทหาร พวกต้นหนพลเรือทั้งหลายขึ้นอยู่ในต้นหนที่ ๑ กระทรวงพลเรือน คนครัวคนใช้แลการกินอยู่ตลอดจนเงินทอง อยู่ในเปอเซอผู้รักษาทรัพย์ กระทรวงกล พวกอินเยอเนีย ช่างไฟแลการไกกลทั้งปวง อยู่ในต้นกลใหญ่ ยังมีหมอสำหรับเรือคน ๑ สำหรับรักษาไข้เจ็บคนในลำเรือทั่วไป ถึงเราผู้โดยสานจะเจ็บไข้เขาก็รักษาให้ตามน่าที่ ไม่คิดเอาขวัญเข้า แต่เราก็ต้องสมนาคุณเขาย่างตามประสามีแก่ใจเปนธรรมดา แต่ค่ายานั้นดูเหมือนเขาเรียก แต่อย่างไรจำหาได้แน่ไม่

เวลาเมื่อเราไปลงเรือ ถ้าเปนผู้มียันดาศักดิ์ กัปตันก็ลงมาคอยรับที่บันได บางทีเขามักหาคนให้พามาให้พบปะคุ้นเคยกับเราเสียก่อนก็มี เวลาเราขึ้นเรือเขาจัดพวกต้นหนแลคนใช้ตามแต่จะพอหาได้มายืนเข้าแถวคอยรับให้เปนเกียรติยศ แล้วกัปตันกับเปอเซอพาเราไปสมมตห้องที่อยู่ให้ตามควร แลซักของช้างขึ้นไว้ยอดเสากระโดงท้ายฤๅเสาที่สามตามเรือใหญ่แลเล็ก เปนการแสดงว่ามีไทยที่มียันดาศักดิ์ไปในเรือนั้น กว่าเราจะขึ้นบกจึงเปนเลิกกัน แต่ที่จริงการที่ซักองในเรือเมล์นี้ไม่ว่าของอะไร ซักอยู่แต่เท่าที่ตาคนที่อื่นจะแลเห็นเท่านั้น ถ้าออกถึงกลางทเลแล้ว เขาเอาลงพับเก็บเสียหมดไม่ซักไว้ให้ของเก่าต่อไปเห็นเรือแพฤๅจะใกล้ฝั่งจึงเอาอะไรซักกันใหม่

ผู้เปนกัปตันเรือเมล์น้ำที่จะต้องใช้คุณวุฒิหลายอย่าง นอกจากความรู้ในการเดินเรือ เรือเมล์ใหญ่ ๆ ที่เกี่ยวกับกรมทหารเรือได้อธิบายมาแล้วนี้ ในข้อสัญญารัฐบาลก็ยังคับว่ากัปตันจะต้องมีความรู้ดังได้สอบซ้อมเสมอนายร้อยเอกในกรมทหารเรือด้วยประการ ๑ นอกจากนี้กัปตันยังต้องมีคุณสมบัติอย่างอื่น ที่สำคัญนั้นก็คือ อัธยาไศรยที่จะรู้จักผ่อนผันในการควบคุมสมาคมคนโดยสาน อันเปนคนต่างชาติต่างวิไสย ซึ่งมารวบรวมไปในลำเรืออันเดียวกัน สังเกตดูกัปตันมักจะวางอัธยาไศรย อย่างที่เรียกกันว่าเปนคนใจนักเลง เอาอกเอาใจคนโดยสานมาก เปนธุระที่จะทักทายปรายโปรยแก่ผู้โดยสาน ไม่ว่า

หญิงชายเด็กผู้ใหญ่ ใครจะเล่นจะหัวสนุกสนานอันใดก็เล่นด้วย แต่กระนั้นก็มิได้ละวางพากฎมในอุระที่จะยังคับบัญชาการเรือ ฤๅเหลาะแหละให้คนโดยสานถือวิสาสะเข้าไปลวนลามได้ในตำแหน่งนั้น คงอยู่ในวางอัธยาไศรยให้คนโดยสานรักแลยำเกรงทั้งสองอย่าง ว่าที่แท้ก็ควรจะเปนเช่นนั้น เพราะเวลาเรือแล่นไปในกลางทเล กับตันเขารับผิดชอบเหมือนเปนเจ้าเมือง การจะเรียบร้อยแลจะตลอดรอดไปได้ถึงฝั่งก็เพราะเขาเปนใหญ่ สังเกตความรู้สึกของคนโดยสานก็มักเปนเช่นนี้ ดูมีความเคารพยำเกรงกับตันอยู่ทั่ว ๆ กัน ไม่มีผู้ใดหมิ่นประมาท

จะต้องพรรณาห้องที่อยู่ในเรือเมล์สักหน่อย ห้องเหล่านี้อยู่ริมเรือทั้ง ๒ ข้าง กลางลำเปิดเปนห้องโถงสำหรับนั่ง ห้องคนโดยสานห้องหนึ่งมีน่าต่างช่องกระจกเจาะข้างเรือช่อง ๑ บ้าง ๒ ช่องบ้าง พอได้แสงสว่างแลได้ลม ถ้าลมมาข้างหัวฤๅข้างท้ายเรือมีเครื่องทำเหมือนกระบอกผ้าสอง ยื่นออกไปดักลมให้เข้าในห้อง แต่ถ้าลมพัดแรงมาด้านข้างเรือถ่ายเดียวก็ไม่เปนประโยชน์ เพราะข้างด้านลมมาคงเปนด้านคลื่นต้องปิดช่องกระจก อีกด้านหนึ่งก็ไม่มีลมเปนธรรมดา แต่ถ้าว่ากระบวนดักลมทางอื่นยังไม่มีอีกทางบนก็ลงได้ แลผ้าไม้ด้านในก็ทำเปนเกล็ดลมเข้าได้ ถ้าอากาศในทเลไม่ร้อนจัด สักว่าพอมีลมพัดแล้วในห้องก็ไม่ใคร่ร้อน เว้นไว้แต่ห้องชนิดหนึ่ง ซึ่งทำซ้อนไว้ข้างใน ไม่มีน่าต่างแลทางลมพอ อยู่ข้างจะร้อน แต่ถึงจะอย่างไร ๆ ถ้าผู้โดยสานเปนผู้มีชันดาศักดิ เขาก็มักเลือกห้องดี ๆ ให้ บางทีถ้าคน

ไม่แน่น เขาก็ให้ถึง ๒ ห้อง ให้เลือกอยู่ให้ถูกลมตามชอบใจ ในห้อง ๑ จัดไว้สำหรับอยู่ได้ ๓ คน แต่ชั้นที่ ๒ ต้องอยู่ ๓ คน ๔ คน มีเตียงนอนติดคล้ายกับหิ้งติดฝาซ้อนกัน คนนอนเตียงข้างบนต้องมีบันไดฤๅเก้าอี้ต่อเท้า ฤๅรู้จักห้อยโหนจึงขึ้นเตียงได้ ส่วนคนนอนเตียงล่างจะลุกขึ้นนั่งต้องระวัง หาไม่หัวก็โดนเตียงบนถึงโนได้ อีกเตียงหนึ่งอยู่คนละฟากห้องกับเตียงต่ำ ใช้เปนเก้าอี้นั่งเล่นได้ ถ้าคนโดยสานไม่เบียดยัดอยู่เพียงห้องละ ๒ คน จะใช้เตียงต่ำทั้ง ๒ เตียง ๆ บนก็พับเสียได้ ต่อแน่นหนาอยู่ยัดเยียดกันห้องละ ๓ คน จึงต้องใช้เต็ม ๓ เตียง เตียงนอนเหล่านี้พื้นถักลวดสปริงในตัว มีที่นอนหมอนแลผ้าห่มให้เสร็จ ไม่ต้องใช้ของเรา ที่นอนพื้นสปริงนี้ เวลาคลื่นมีช่วยโยนผ่อนจังหวะคลื่นดูสบายดี แต่บางคนว่าชักให้เมาคลื่นจัดขึ้น ถึงต้องเอาที่นอนลงปูนอนกับพื้นก็มี อนึ่งเตียงนอนนี้มีพนักข้าง ๆ กันตก เมื่อเรือแคลงคลื่นพนักนี้มีประโยชน์จริง ๆ เวลาเรือแคลงรัด ๆ จะนอนให้หลับต้องถึงหาผ้าห่มมาห่มตัว เหมือนกับเขาเอาของบรรจุหีบ หาไม่กลิ้งโดนข้างโน้นข้างนี้ยากที่จะหลับได้ ถ้าไม่มีคลื่นก็พับพนักลงเสีย เครื่องใช้ในห้องยังมีเครื่องล้างหน้าสำหรับผู้โดยสานคนละที่ เมื่อกล่าวถึงที่ล้างหน้าจะต้องอธิบายวิธีล้างหน้าอย่างฝรั่งด้วย ของเขาล้างหน้าแท้ เพราะต้องล้างหน้าก่อนแล้วจึงบ้วนปาก ทำไมจึงต้องทำดังนี้ เพราะไม่มีกระโถนต้องใช้ชามล้างหน้านั้นเองเปนกระโถน แต่อย่านึกว่าจะสกปรก ช่างมีถมไปไม่เปนไร ถึงผ้าเช็ดหน้าเช็ดตัวก็มีให้เสร็จ นอกจากเครื่องล้างหน้ายังมีตู้สำหรับไว้อะไรต่ออะไรอีกคนละ ๒ ตู้ย่อม ๆ แลขอสำหรับ

แขวนเสื้อแขวนหมวก พอต้องการไว้หมวกแลเสื้อผ้าซึ่งใช้เสมอ ๆ ไม่จำเปนต้องหยิบของขึ้นลงจากหีบย่อย ๆ อนึ่งในห้องที่อยู่กลางคืนจุดไฟฟ้าทุกห้อง บางลำจุดแต่เพียง ๕ ทุ่มครึ่ง บางลำที่อย่างใหม่จุดตลอดรุ่ง โคมอย่างนี้มีไก เราจะดับจะจุดเมื่อใดก็ได้ อนึ่งบรรดาห้องมีสต๊วดฝรั่งคนใช้สำหรับประจำปฏิบัติตามเราจะต้องการ ถ้าผู้หญิงก็ย่าวผู้หญิง ผู้ชายก็ย่าวผู้ชาย ย่าวสำหรับเรือเหล่านี้รับใช้สอยดีมาก ถ้ารู้ภาษากัน ถึงเราจะเอาย่าวไปใช้ก็สู้มันไม่ได้ แต่เราจำเปนจะต้องโปรยปรายให้ค่าบำรุงน้ำใจมันบ้าง ทั้งข้อบังคับสำหรับเรือมีว่า ถ้าเจ้าของเรือรู้ว่าย่าวคนใดรับรางวัลจะไล่เสียทันทีดังนี้ก็ไม่เปนไร เพราะเราให้กันเงียบ ๆ ถึงรู้ก็ไม่มีใครรับมือถือแขน ว่าที่แท้ก็ควรจะให้เพราะการปฏิบัติไม่มีกำหนดอันใดให้ปฏิบัติดีฤๅไม่ดี ถ้าเราอยากจะให้เขาปฏิบัติดีเราก็ต้องให้เขาชอบใจ เปนธรรมดาโลกดังนี้ การพรรณามาอยู่ข้างจะยืดยาว คราวนี้จะเดินเรื่องต่อไป เมื่อขณะแรกเราไปลงเรืออยู่ข้างจะชุลมุนโกลาหลมิใช่น้อย เพราะผู้โดยสานมากด้วยกัน เขาข้างเราข้าง ทั้งพวกไปส่งไปเสียกลุ้มกันใหญ่ จนจวนเรือออกจึงค่อยปรกติลง เมื่อกล่าวถึงผู้โดยสานร่วมเรือไปด้วยกันดูขันอยู่น่อยหนึ่ง ที่คนต่างชาติต่างภาษาไม่เคยพบเคยปะกัน เหมือนกันแต่ชั่วที่เปนมนุษย์ ต่างต้องไปร่วมเรือร่วมทุกข์ร่วมศุขกันไปหลาย ๆ วัน สังเกตกิริยาอาการมนุษย์จำพวกนี้ ถ้าจะเปรียบให้คล้ายคลึง เรือเหมือนกับกรงนกใหญ่ ๆ ชนิดกรงคิน ลองจับนกกระจอกปล่อยเข้าไปสัก ๑๐ ตัว แล้วจับนกกระจายปล่อยเข้าไปสัก ๖ ตัว แล้ว

หานกสีชมพู นกแดงอิฐ นกคิริยูน ปล่อยเข้าไปอย่างละ ๔ ตัว ๕ ตัว แต่แรกนกเหล่านั้น จะบินวุ่นวายปะปนกันเกรียวกราวโกลาหลไปพักใหญ่ทั้งกรง ช้าเข้าน่อยหนึ่ง พวกนกอย่างใดก็ไปจับไปกินกับพวกของตัว ต่างชำเลืองแลดูพวกนกอื่นซึ่งร่วมกรงกัน ครั้นค่ำลงต่างพวกต่างขึ้นคอนนอนร่วมเรียงกันเปนแถว ไม่กี่วันก็คุ้นเคยกันเข้าจนที่สุดถึงต่างพวกก็ช่วยไซ้ขนให้กันแลกันได้ ใครเคยเล่นเลี้ยงนกในกรงคืนคงจะเข้าใจ ที่ข้าพเจ้าอุประมานี้ฉันใดก็ดี คนต่าง ๆ ซึ่งโดยสานร่วมเรือไปด้วยกันก็เช่นนั้น แรกลงเรือเปนเวลาชุลมุนกันใหญ่ พอเรือออกต่างพวกต่างก็รวบรวมกันเปนกลุ่ม ๆ ช่วยกันชำเลืองแลดูรูปร่างท่าทางพวกอื่น เขาดูเรา ๆ ดูเขา กระซิบกระซาบบุ้ยใบ้บอกให้เพื่อนกันดู พอข้ามวันไปก็ต่อยรู้จักกันแลกัน พูดจาสนทนาคุ้นเคยกันเข้าทุกที จนกระทั่งเปนเพื่อนฝูงเล่นหัวเฮฮาไปด้วยกัน พอเรือถึงท่าก็พอเกิดความอาไลยที่จะจากกันแลกันได้ มิได้ผิดกับฝูงนกต่าง ๆ ที่จับมาขังไว้ให้ร่วมกรงคืนนั้นเลย ฯ

๏ การกินการอยู่ในเรือเมล์อย่างไร จะต้องอธิบายจับตั้งต้นไปแต่เช้าจึงจะเข้าใจได้ดี

เวลาเช้าเราจะตื่นเวลาใดก็ได้ แต่คงอยู่ในเวลา ๒ โมงเช้า เราจะชอบใจตื่นเวลาไรเราบอกข่าวไว้ ถึงเวลานั้นข่าวก็เข้ามาเคาะประตูปลุกให้เราตื่นแล้ว เอากาแฟด้วยหนึ่งกับขนมปังสองสามชิ้นมาตั้งไว้ในห้อง ถ้าเราจะต้องการน้ำร้อนเรือน้ำล้างหน้า บอกไว้ก็ได้เหมือนกัน อนึ่งตามประเพณีเรือ ถ้าเราตื่นก่อน ๒ โมงเช้า ภาย

ในเวลานั้นจะสวมแต่เสื้อนอนกางเกงนอนขึ้นไปเดินเหินเล่นบนดาดฟ้าก็ได้ ถ้า ๒ โมงเช้าแล้วต้องแต่งตัว เพราะผู้หญิงเขาขึ้นมา จะให้เขาเห็นเราแต่งตัวรุ่มร่ามตามสบายไม่ควร แต่ถ้าเขาจะขึ้นมาก่อน ๒ โมงเช้า ถึงเห็นก็ไม่เปนไร เราไม่ต้องวิ่งหนี เพราะเขาอยากขึ้นมาดูมิวเซียมเล่นเอง เมื่อตื่นนอนแล้ว ล้างหน้าบ้วนปากกินกาแฟ ถ้ามีหนวดเคราจะต้องโกนจะโกนเองก็ได้ ฤๅจะไปจ้างช่างโกนให้ก็ได้ เพราะในเรือมีห้องช่างกลับยกห้องหนึ่งต่างหาก มีเครื่องตัดผมสระหัวโกนหนวดไว้พร้อม ยังแถมขายเครื่องน้ำอบน้ำหอมอะไรต่ออะไรเปนห้างกลาย ๆ ด้วยอีก ถ้าหากจะอาบน้ำก็ถือผ้าเช็ดตัวเดินไปห้องอาบน้ำ น้ำที่อาบเปนน้ำเค็ม จะเลือกอาบน้ำร้อนฤๅน้ำเย็นก็ได้ มีน้ำจืดให้ล้างตัวด้วยสักถังสังกะสี ๑ ที่อาบน้ำมีทั้งอ่างแลบัว อาบได้ตามชอบใจ มีพนักงานเปนธุระให้ทุกอย่าง แต่ต้องโปรยปรายให้บ้างเปนธรรมดา ห้องอาบน้ำมีข้อบังคับ ๒ ข้อ ข้อ ๑ ไม่ให้อาบเกิน ๑๐ มินิต เพราะจะคั่งกัน ข้อ ๒ อาบแล้วต้องเปิดน้ำในอ่างซึ่งอาบแล้วออกเสียให้หมด อาบน้ำแล้วต้องแต่งตัวสวมเชิดสวมกางเกงแลเสื้อชั้นนอก จะใช้เสื้อเปิดคอฤๅปิดคอก็ได้ การที่แต่งตัวทุก ๆ วันในเรือเมล์ที่จริงเราจะแต่งอย่างไร แม้ที่สุดจะแต่งตามเพศบ้านเมืองของเราก็ได้ ที่ว่านี้ตามที่มักแต่งกันเปนปรกติ แต่งแล้วพอเวลา ๒ โมงครึ่ง พนักงานเข้าแตรครั้งที่ ๑ บอกเตรียมให้กินเข้าเช้า เรือยางลำก็ใช้ระฆังแทนแตรฤๅแตรแทนระฆังอะไรตามชอบใจเขา เราแต่งตัวแล้วขึ้นไปบนดาดฟ้าชั้นบน พบพวกเพื่อนโดยสานที่รู้จักคุ้นเคยกัน ก็จับมือ "ดูดมอนิง"

กัน ที่ชวน ๆ จะรู้จักกันก็มักใช้แต่พยักพเยิด แสดงไมตรีจิตรต่อกัน แลกันตามควร ถึงเวลา ๓ โมงเช้าเข้าแตรครั้งที่ ๒ ลงไปนั่งโต๊ะกินเข้าเช้าพร้อมกัน โต๊ะกินเข้าตัวย่อม ๆ หลายโต๊ะ นั่งจุแต่ ๘ คนขึ้นไปหา ๒๐ คน ถ้าเรือแล่นในเมืองร้อนมีพัดชัก ถ้าเข้าเขตรเมืองหนาวก็ปลดพัดเก็บเสีย กับต้นต้นหนแลต้นกลกับผู้โดยสานชั้นที่ ๓ กินอยู่ด้วยกันในห้องนี้ อาหารกินเวลาเช้ามีขนมปังสด ขนมปังปิ้ง แลยาคูฝรั่งเรียกว่าปอริดช กินกับน้ำตาลแลนมโคเปนต้น ตามแต่จะเลือกกินกับเข้ามีปลาแลเนื้อสามสี่สิ่ง ของหวานมีทั้งขนมแลลูกไม้ เครื่องแกล้มมีเนยแข็งเนยอ่อน เครื่องดื่มจะกินน้ำชาฤๅกาแฟก็เลือกได้ว่าโดยที่จริงอาหารอยู่ข้างดี ไทย ๆ เราใครจะชอบกินเข้า คิดอ่านโปรยปรายกับข้าวแลกุ๊กก็กินเข้าได้ทุกเวลา โดยที่สุดจะมาคลื่นฤๅหิวโหยกลางคืน ถ้าไม่แกล้ง ๕ ทุ่มให้ต้มเข้าให้กินก็ได้ คนเลี้ยงประจำสำหรับโต๊ะพวกนี้ อนุในเราต้องโปรยปรายบ้างเหมือนกัน เมื่อว่าถึงคนเลี้ยงเปนการต้องศึกษามีอยู่ข้อ ๑ คนเลี้ยงในบ้านเราเรียกว่าบ๋อย แปลว่าเด็ก ที่สิงคโปร์ฤๅลังกาแม้ตลอดจนอินเดียก็เรียกว่าบ๋อย แต่ในเรือเมล์อังกฤษต้องเรียกอย่างใช้ในเมืองอังกฤษว่า เวเตอ แปลว่าผู้ปฏิบัติ ไม่ทันสังเกตไปเรียกติดปากว่าบ๋อย เขาว่ามันไม่ใคร่ชอบจะจริงเท็จอย่างไรไม่ทราบเลย เวลากินเข้าแล้วไม่จำเปนจะต้องรอกัน ใครอิ่มก่อนก็ลุกไปก่อนก็ได้ทุกเวลากินอาหาร ถ้าเปนผู้ชอบสูบบุหรี่ก็ต้องไปสูบบนดาดฟ้าฤๅที่ห้องสูบบุหรี่ข้างท้ายเรือ เพราะในห้องดาดฟ้าชั้นล่างห้ามไม่ให้สูบบุหรี่ทุกชั้น ถ้าที่ห้ามไม่ให้สูบบุหรี่ในห้องเรือ

จะเปนเพราะจะไม่ให้มีเหตุให้เกิดไฟไหม้ก็ได้อย่าง ๑ อีกอย่าง ๑ กลิ่นอายเหม็น เขาเกรงจะทำให้เดือดร้อนแก่ผู้ไม่ชอบสูบคือผู้หญิงเปนต้น นามว่าผู้หญิงดูเปนกาฬกิณีกับบุหรี่เสียจริง ๆ ในเรือลำที่ข้าพเจ้าได้ไปห้องเล่นดนตรีซึ่งเปนห้องผู้หญิงชอบประชุมกันเปนธรรมดานั้น อยู่ที่ดาดฟ้าชั้นบน แลดาดฟ้าชั้นบนนั้นเปนที่สูบบุหรี่ได้ ถึงต้องมีประกาศปิดไว้ตรงท้ายห้องดนตรีแห่ง ๑ หัวห้องดนตรีแห่ง ๑ ห้ามไม่ให้สูบบุหรี่ตรงนั้น คือถ้าเดินเล่นบนดาดฟ้าถึงตรงห้องนั้นต้องเลิกสูบบุหรี่ต่อเดินไปอีกห้าหกก้าวพ้นห้องนั้นจึงจะสูบได้อีก แต่ไม่ใคร่เห็นใครอ่านประกาศนี้ออก เพราะเห็นเขาเดินสูบบุหรี่ตลอดไปโดยชุกชุม ใช่แต่เท่านั้น ซ้ำจุกบุหรี่ในห้องนั้นก็มี แต่ข้าพเจ้าเอง ลองตั้งใจระวังได้เพียงถึงห้องตรงนั้นคงจะไม่ดูด ฤๅไม่ทำให้อัคคีกำเริบที่บุหรี่ แต่ที่จะให้เคร่งครัดถึงกับจะทิ้งก้นบุหรี่ แลจุดตัวใหม่เมื่อพ้นห้องทุก ๆ คราวที่เดินผ่านไปมา ก็เห็นเปนเหลือกำลัง ที่ว่านามผู้หญิงเปนกาฬกิณีแก่บุหรี่นั้น เปนแต่โดยนามจริงแท้ เพราะพวกผู้หญิงที่โดยสานไม่เห็นใครรังเกียจที่พวกผู้ชายสูบบุหรี่เลย การสูบบุหรี่นั้น ว่าที่จริงถ้าในห้องในเรือเห็นควรห้าม ข้าพเจ้าเคยไปในเรือซึ่งไม่ห้ามอยู่ห้องใต้ดาดฟ้า ลองสูบบุหรี่กระดาษดูตัวเดียว ก็เหม็นกลิ่นตระหลบไปทั้งห้องหลายชั่วโมงจึงหาย เพราะห้องเรือลมไม่ใคร่จะเข้าได้เสมอ ฯ

๏ เวลากินเข้าเช้าแล้ว ต่างคนต่างก็ขึ้นเดินเหินเล่นหัวบนดาดฟ้าตามสบายใจ เวลา ๕ โมงเช้า กัปตัน เปอเซอ เที่ยวตรวจห้องครั้ง ๑ ถ้าใครไม่พอใจการอะไร ก็อุทธรณ์แก่กัปตันได้ในเวลานั้น เวลาเที่ยง

พวกต้นหนเขาวัดแดด แต่ที่จริงเขาจะวัดเวลาไหนอีกบ้างก็ไม่ทราบ เพราะไม่ใช่ธุระของผู้โดยสาน ที่รู้ทั่วกันนั้นเวลาเที่ยง เพราะวัดแล้วเขาขีดเส้นลงในแผนที่ให้ผู้โดยสานรู้ว่าเรืออยู่ตรงไหนในเวลานั้น แผนที่นี้คือแผนที่โลกฟากตวันออก เข้ากรอบติดไว้ในห้องประชุม สำหรับผู้โดยสานเรือออกจากเมืองไหนวัน ๑ ถึงไหน เวลาเที่ยงเขาก็ขีดเส้นตรงไปตามทางที่เรือแล่นหยุดไว้ตรงที่เรือถึง รุ่งขึ้นก็ขีดต่อไปดังนั้นทุกวัน เราดูแผนที่ก็รู้ได้ว่ามาได้เพียงไหน ยังอยู่อีกแค่ไหนจะถึง เปนการบอกศักราชอยู่ในตัวดีมาก ใช่แต่เท่านั้น ยังมีตารางในกระจกเล็กอีกแผ่นหนึ่งบอกเลอียดออกไป ว่าเวลาเที่ยงวันนั้นเรือถึงแลติดยูตเท่าไร ลองติดยูตเท่าไร แล่นมาได้ใน ๒๔ ชั่วโมงกี่ไมล์ ปรอทร้อนหนาวเท่าไร ปรอทอากาศเท่าไร เวลาใดจะเห็นตลิ่งหรือเหวตรงไหน เขาก็เขียนบอกไว้ทุก ๆ วัน ผู้โดยสานรู้สึกเหมือนกับเปนเครื่องปลอบน้ำใจ แลเปนหนังสือพิมพ์ข่าวอยู่ทุกวัน ถึงเวลาเที่ยงแล้วเปนตอมกระจก ๒ แล่นนี้แน่นทุกวัน บางคนก็ดูพอรู้พอสบายใจ บางคนก็คัดลอกตารางลงสมุดบ่อคเกตบุก บางทีก็ถึงพนันกันว่ารุ่งขึ้นเรือจะเดินได้กี่ไมล์ก็มี การเล่นพนันเรือเดินนี้ ถ้าเล่นกันหลาย ๆ คนเปนการสนุกครึกครื้นมาก ดีอตั้งต้นใครเปนผู้นัดพนัน เขาเที่ยวถามตามพวกคนโดยสานว่า ใครจะเล่นบ้าง ๆ ได้ตัวคนมากน้อยเท่าใดเปนต้นว่า ๑๐ คน เขาก็กะตามตารางเลข ที่เรือเคยเดินได้ในวัน ๑ เปนต้นว่าเรือเคยเดินในวันที่ล่วง ๆ มาแล้ว วันละ ๓๒๐ ไมล์บ้าง ๑๒๗ ไมล์

บ้าง ๓๗๐ ไมล์บ้าง ดังนี้ เขาทำฉลากผิดกันฉลากละไมล์ ตั้งแต่ ๓๖๐ ไมล์ ขึ้นไปจน ๓๗๐ ไมล์ แล้วให้ผู้เล่นจับ ผู้เล่นต้องลงเงินคนละประมาณ ๔ บาท รวมกันไว้ พรุ่งนี้เรือเดินได้ตรงกับฉลากของใครคนนั้นก็ได้เงินทั้งกอง ว่าโดยเค้าของการพนันเท่านี้ แต่ยังมีสนุกสนานนอกออกไปที่การเลหลังฉลาก คือ ถ้าใครไม่พอใจฉลากที่ตัวจับได้จะเอาออกโฆษนาการขายเลหลังเสียก็ได้ แล้วแต่พวกที่เปนนักเลงจัด ๆ เขาจะซื้อ บางทีก็ขาดทุน บางทีก็เลหลังได้กำไรถึงสองเท่าสามเท่าราคาเดิม เจ้าพวกเหล่านั้นเขาเอาไปฉิบหายได้เสียอีกชั้นหนึ่ง เมื่อถึงเวลาจวนจะวัดแดดในวันพนัน เปนการเอะอะสนุกสนานกันใหญ่ เสมอนักเลงซึ่งคอยดูหวยออก จ้องแจ้งทั้งผู้ชายผู้หญิง ฉลากใครถูกก็ช่วยกันจับไม้จับมือคอนแดรชูเด็ดกันพักใหญ่ พวกที่หวยกินก็พลอยเฮฮาไม่เสียอกเสียใจอันใด ฯ

๏ เวลาเที่ยงครึ่งเย็นแดรครั้งที่ ๑ บ่ายโมงเย็นแดรครั้งที่ ๒ กินเข้ากลางวัน อาหารที่กินกลางวันมีเนื้อต่าง ๆ ขนมแลผลไม้ ไอสครีมฤๅผลไม้แช่น้ำแข็งด้วยทุกวัน อาหารมากสิ่งกว่าเวลาเช้า เวลาบ่าย ๔ โมงไม่เข้าแดรแต่เปนรู้สัญญากัน เปนเวลากินน้ำชา มีน้ำชาอย่างฝรั่ง คืออย่างกาแฟ แต่หากชงด้วยใบชา แลมีขนมหวานขนมปังหวานบ้างตั้งในห้องกินเข้า กินกันเปนกลุ่ม ๆ ตามพวกตามพ้อง ไม่ต้องเปนระเบียบเรียบร้อยดังกินอาหารเวลาอื่น ในพวกใดที่มีผู้หญิงเปนผู้โดยสาน ผู้หญิงก็เปนธุระกระทำพิธีที่ผู้อำนวยการเลี้ยง เพราะการเลี้ยงน้ำชาเหมือนดับปอกมะปรางรี่ว ยากที่โดยลำพังผู้ชายจะทำให้

เรียบร้อยเจริญความสโมสรสำราญได้ ผู้ชายคนใดที่กระทำความคุ้นเคยให้กว้างขวางในผู้โดยสานด้วยกัน ถึงจะเปนโสดไปแต่ตัวก็คงจะได้รับเชื้อเชิญไปกินน้ำชาที่ย่อนนั้นบ้างบ่อนนี้บ้างไม่ขาดวัน ที่รักความสันโดษแท้ไปนั่งรินกินเองก็อิ่มเหมือนกัน เพราะฉนั้นถึงเวลากินน้ำชาที่ไปกินได้กินเอาก็มี ที่ไปกินเปนการสโมสรก็มี ตามชอบใจไม่ช้าก็เปนเลิกกันทุกวัน

ถึงเวลาย่ำค่ำแดรเข้าครั้งที่ ๑ ให้เตรียมกินเข้าเย็น การกินเข้าเย็นต้องการตระเตรียมมาก เพราะว่าโดยสมควรแล้ว ควรจะต้องแต่งเครื่องอิฟนิงเดรสทั่วกันหมด แต่การที่จะแต่งอิฟนิงเดรสในทเลทุก ๆ วันเปนการลำบากมิใช่เล่น เพราะร้อนแลอะไร ๆ ต่าง ๆ บางคนที่หนุ่มฤๅเคร่งครัดก็มักแต่งอิฟนิงเดรสฤๅแยกเกตขาว ซึ่งเปนเครื่องอิฟนิงเดรสในเมืองร้อน บางคนที่สุภาพพอประมาณก็แต่งสวมเพียงเสื้อสีดำ ๆ ที่ทนเฉย ๆ เอาก็มีบ้างแต่น้อย ข้างผู้หญิงก็เหมือนกันตามฉันเครื่องแต่งตัวของผู้หญิง ถ้าจะรวมความเวลากินอาหารเย็นอยู่ในจะต้องแต่งตัวใหม่ทั่วกันทุกคน เวลาย่ำค่ำครั้งเข้าแดรครั้งที่ ๒ ไปนั่งโต๊ะพร้อมกัน วิธีเลี้ยงอาหารเย็นในเรือเมล์อังกฤษนี้ ลำบากประดักประเดิด แลช้ากว่าเลี้ยงอาหารเวลาอื่น ๆ มาก ต้องมีสต๊วดใหญ่เปนผู้อำนวยการด้วยระฆังสัญญาเปนจังหวะไป แต่แรกคนเข้านั่งโต๊ะผู้เลี้ยงยืนเรียงหลังเก้าอี้ พอสต๊วดเคาะระฆังเก๋ง ! แปลว่า "กับเข้าพร้อมละ" พวกผู้เลี้ยงก็เดินเปนแถว ออกไปรับจานมาตั้งให้กิน ๆ แล้วยกจานไป แล้วยืนคอยอีกจนกินอิ่มฉันหมดสิ่ง ๑ สต๊วด

เห็นว่าพร้อมไม่พลาดพลั้งเปนแน่แล้วจึงเคาะอีก เก๊ง ๆ เดินออกไปพามาตั้งอีกจวน ๑ ดังนี้เปนรายสิ่งไปจนหมด ไม่ต่ำกว่าชั่วโมงกับเกือบครึ่ง จึงดินเนอแล้วทุกวัน ถ้าติดจะออกเมา ๆ คลึมอยู่ด้วยละเปนเท่านั้นเสียเอง แต่น่าดูท่านสัตวดผู้อำนวยการมาก ดูจะอำนวยได้โดยยากทีเดียว จะพรรณาท่าทางก็จะยืดยาวเต็มที ขอยุติแต่ว่ากว่าดินเนอจะแล้ว ก็เห็นท่านสัตวดใหญ่จะแทบหอบทุกครั้ง ดินเนอแล้วพากันขึ้นไปบนดาดฟ้า เล่นหัวฤๅพูดจาสนทนากันตามเคย กว่าจะหาวนอนเวลาใดก็ไปนอน แต่มีกำหนด ๔ ทุ่มครึ่งเปนประมาณว่าผู้หญิงต้องไปนอนหมด พ้น ๔ ทุ่มครึ่งไปถึงเราจะแต่งเครื่องนอนขึ้นมา โดยผู้หญิงคนใดยังไม่เข้าห้องนอน จะเที่ยวเละเทะอยู่บนดาดฟ้า จะว่าเรายุ่มย่ามขึ้นไปไม่ไว้หน้าเลยก็ไม่ได้ ถ้าในห้องร้อนนัก เราจะใดร่นอนบนดาดฟ้า บอกบ่าว ๆ ก็จัดที่หลับที่นอนขึ้นไปปูให้เสร็จ แต่การนอนบนดาดฟ้าอยู่ข้างเดือดร้อนที่เวลาดึก ๑๑ ครึ่งเขาเปนล้างเรือ เราต้องวิ่งงัวเงียลงไปห้องทุกวัน เพราะเขาจะให้ดาดฟ้าแห้งก่อนเวลา ๒ โมงเช้า ที่เปนเวลาจะได้แต่งตัวเรียบร้อยขึ้นไปพร้อมกันทั้งผู้หญิงผู้ชาย การที่เปนไปในเรือเมล์เปนสังเขปอย่างนี้ทุกวัน

ท่านผู้อ่านบางทีจะอยากทราบว่า ในระหว่างเวลากินเวลานอนผู้โดยสานทำเวลาให้เปลืองไปด้วยอาการความปฏิบัติอย่างไร ในข้อนี้ข้าพเจ้าได้สังเกตดูเห็นมีอยู่ ๗ อย่าง คือสนทนากันอย่าง ๑ เปนธรรมดาไม่ต้องอธิบาย เล่นขับร้องแลพิณพาทย์อย่าง ๑ เล่นการเล่นอย่าง ๑ อ่านหนังสืออย่าง ๑ ดื่มอย่าง ๑ นอนอย่าง ๑ นั่งอย่าง ๑ จะต้องอธิบายทุก ๆ อย่างพอสังเขป จึงจะเข้าใจผ่อยได้ดี

การดนตรีโดยปรกติ มีห้องดนตรีตั้งหีบเพลงอย่างดีไว้ในนั้นหีบ ๑ พวกผู้หญิงผู้ชายที่โดยสานมักจะเล่นเปนเวลา เช่นกลางวันฤๅเวลากินเข้าแล้วมักจะมีผู้คิด บางทีก็มีผู้ร้องประสานเสียงหีบเพลง บางทีคลื่นลมสงบจะเต้นรำกันในห้องนั้นก็ได้ เล่นในกระบวนเหล่านี้แทบทุกวัน เราชอบฟังก็ไปนั่งฟัง บางคืนดินเนอแล้ว ประชุมร้องคอนเสิตกันเล่นในห้องประชุมบ้าง ฤๅเดือนหงาย ๆ คลื่นลมสงบชอบมาพากล ก็ยกหีบเพลงอาไหล่ออกตั้งที่ดาดฟ้า เล่นเต้นรำฤๅร้องเพลงคอนเสิตกันเปนการใหญ่สนุกสนาน พวกผู้โดยสานชั้นที่ ๒ ก็มีอีกส่วนหนึ่งคล้ายเช่นนี้ เขาก็เล่นกันตามประสาเขาเหมือนกัน บางทีก็ถึงดาดองเที่ยวเชิญพวกชั้นที่ ๑ ไปดู บางทีพวกชั้นที่ ๓ แลพวกออฟิเซอตั้งแต่กัปตันลงไป ก็ไปช่วยเขาเล่นแลร้อง เปนการสนุกสนานด้วยกันทั้งลำ

การเล่นต่าง ๆ นั้นเล่นกันแต่เวลาเช้าจนตลอดค่ำ ตามแต่ใครจะชอบใจเล่นอะไร มีไพ่แลหมากรุก หมากตราฟ ตั้งไว้ให้ ยังมีคริกเก็ต แลเล่นโยนห่วงเชือกลงถัง คือเอาถัง ๒ ใบมาตั้งตรงกัน มีห่วงเชือก ๒ ห่วง ผลัดกันโยนให้ลงถัง ใครโยนลงได้ ๒๑ ครั้งก่อนชนะ ห่วงนี้เล่นได้อีกอย่าง ๑ เรียกว่า ควอยต์ คือเอาดินสีพองเขียนบนดาดฟ้าเปนวง ๒ ชั้น ใครโยนห่วงของตัวเข้าในวงเล็กแลทอยห่วงของผู้อื่นซึ่งอยู่ในวงออกไปเสียได้มากแต้มกว่ากันเปนชนะ อีกอย่าง ๑ กระดานติดฤๅรางเปนแต้ม ๆ มีแผ่นตะกั่วกลม ๆ โยนให้ได้แต้มแต่หนึ่งสองขึ้นไปจนหมดแล้ว ให้ได้แต้มถอยหลังลงมาให้ทำ

ได้ครบก่อนเปนชนะ การเล่นเหล่านี้ เล่นกันทุกวันก็พอแก้ร้าคานได้ บางทีเวลาสบายเหมาะพวกโดยสานเขาจัดเปนกอมมิตตี นัดการเล่นสนุกสนานกันบนดาดฟ้า มีวิ่งแข่งกันบ้าง เดินแข่งกันบ้าง ทั้งผู้หญิงผู้ชาย ครึกครื้นเชชากันเปนการใหญ่ ชั้นที่ ๒ เขาก็มีเล่นเหมือนกัน เขาว่าบางคราวมีผู้โดยสานมาก ๆ ถึงเล่นลครเทียเตอกันก็มี

การอ่านหนังสือนั้น ในเรือมีห้องสมุดสำหรับเรือด้วย ใครจะยืมอ่านก็ได้ เมื่อเรือถึงท่าจะต้องให้เงินช่วยบำรุงห้องสมุดนั้นบ้างเล็กน้อย ราว ๖ สลึงเท่านั้น ยังเมื่อถึงท่าแห่งใด เปอเซอเขาได้หนังสือพิมพ์ข่าวต่าง ๆ ซึ่งเปนของสำหรับเรือ เขาก็มาแจกจ่ายให้อ่านทุกคราว ในเครื่องอ่านจัดเอาเปนบริบูรณ์ได้

เครื่องดื่มนั้นเขามีห้องบาร์เปิดในระหว่างเวลาเลิกเลี้ยง ใครจะซื้อน้ำกลั่นฤๅสุราอะไรกินก็ได้ บุหรี่ก็มีขายให้ที่ร้านนี้

ถ้าใครไม่ชอบใจจะเล่นอะไร ๆ จะเข้าห้องนอนเสียก็ได้ แต่การที่นอนในห้องลำบากอยู่อย่าง ๑ เพราะแต่งตัวอยู่เหมือนม้าเข้าเครื่องรถ จะนอนทั้งเครื่องก็ไม่มีความศุข จะเปลื้องเครื่อง ถ้าอยากจะออกจากห้องขึ้นมาเมื่อใดก็เปนการใหญ่มิใช่เล่น สู้นั่งหลับไม่ได้ การนั่งหลับดูเปนการจำเปนเสียจริง ๆ ผู้โดยสานที่เขาชำนาญการเดินทาง กินอาหารแล้วขึ้นเดินไปเดินมาครู่หนึ่งลงนั่งเก้าอี้บนดาดฟ้า เขาไปเขามาครู่เดียวก็หลับหน้าเลย ประเดี๋ยวตื่น ประเดี๋ยวก็หลับไปใหม่ ทำกันได้อย่างนี้ ทั้งกลางวันกลางคืน ออกเสียดาย ถ้ารู้เช่นนี้จะ

หักนั่งหลับให้เปนไปเสียจากบ้านก็จะไม่น้อยหน้าเขา เมื่อเห็นเขานั่งหลับกันในเรือ ออกคิดถึงเพื่อนของข้าพเจ้าคนหนึ่ง เมื่อออกไปเห็นจะไม่แพ้เปรียบฝรั่ง

เมื่อพรรณาให้เห็นเช่นนี้ ก็จะเข้าใจได้ว่าความศุขอย่างใดซึ่งควรจะเปนได้ ฤๅควรที่พวกเจ้าของเรือเขาจะให้ได้ เขาก็จัดให้ทุกอย่าง ควรจะเห็นว่าเปนความศุขสบายอย่างยิ่งได้

ก็แต่เจ้าประคุณคลื่นนั้น ท่านเปนเจ้าบุญนายกรรมอันใหญ่ เวลาท่านกรุณาถึงจะข้ามทเลใหญ่โตบ้านใดก็เรียบราบ ไม่ผิดอันใดกับในแม่น้ำ ถ้าท่านมาเมื่อใด ท่านก็ชักภาษีความศุขเหล่านั้นไปเสียสักร้อยละ ๕๐ กว่า ซ้ำก่อน, เมื่อกล่าวถึงคลื่นบางทีท่านผู้อ่านบางคนจะใคร่รู้ว่า ถ้าผู้โดยสารเปนคนมักเมาคลื่นจะทำอย่างไร ข้าพเจ้าขอตอบอย่างย่อว่า ถ้าใครเมาคลื่นก็เปนปาปะมุติทุกอย่าง เว้นไว้แต่จะแต่งตัวรุ่มร่ามขึ้นมาใช่เวลาไม่ได้เท่านั้น นอกจากนั้นจะกินที่ไหน จะกินอะไร บอกข่าวก็จัดให้ทั้งสิ้น ถ้าว่าโดยการประจำโดยสังเขปก็เท่านี้

ยังส่วนการรมีอยู่อีกหลายอย่าง ถ้าไม่พรรณาด้วยก็จะยังขาดค้าง การรมีในวันอาทิตย์ครั้ง ๑ วันจันทร์ครั้ง ๑ กับเมื่อจวนจะถึงท่าอีกครั้ง ๑ วันอาทิตย์เปนวันตรวจพลเรือ แลเปนวันบำเพ็ญการกุศลเวลา ๔ โมงครึ่งตระฆังเรียกพลเรือขึ้นมาตรวจทั้งแต่กัปตันต้นหนพลเรือแลพนักงานทั้งปวงที่ไม่ติดน่าที่ ต้องแต่งตัวด้วยเครื่องยศอย่างสอาดมายืนเรียงแถวบนดาดฟ้าทั้ง ๒ ข้าง กัปตันกัปตันหนที่ ๑ แลหมอ

กับเปอเซอเดินตรวจน่าแถวตลอดแล้วจึงเลิกกัน การตรวจอย่างนี้มีทุกวันอาทิตย์ เพื่อจะตรวจการไข้เจ็บอย่าง ๑ จะตรวจให้พลเรือรู้รักษาตัวแลเครื่องแต่งตัวสอาดอย่าง ๑ ดูเปนประเพณีดีมาก สังเกตดูตั้งแต่คนทำครัวแลช่างไฟขึ้นมา มันแต่งตัวสอาดจนแปลกตา ถ้าไม่มีตรวจเช่นนี้ เจ้าพวกเหล่านั้นก็เห็นจะเบื่อนไม่มีเวลาว่าง

คราวนี้ถึงการทำบุญ เวลา ๕ โมงเช้าตีระฆังอย่างวัด นัดประชุมกันสวดมนต์ในห้องกินเข้า ถ้าไม่มีพระฝรั่งโดยสาน กับตันว่าที่พระเทศน์ธรรมเสร็จในตัว มีหีบเพลงลม ผู้หญิงมักจะช่วยตีด ใครจะศรัทธาไปสวดมนต์ไม่เลือกหน้าเลือกชั้น บรรดาผู้ที่ไปในเรือลำนั้นก็เข้าไปสวดมนต์ในห้องนั้นได้ทั้งสิ้น ไม่ศรัทธาฤๅศรัทธาเพียงจะภาวนาก็ไม่ต้องไป สังเกตดูที่ไปกับไม่ไปพอกึ่งกัน นอกจากการสวดมนต์ ยังมีการทำทาน คือพวกโรงเลี้ยงลูกกำพร้าของกระลาสีเรือแตกข้าง โรงเลี้ยงกระลาสีที่แก่ชราภาพจนข้าง ฝากหีบเรี่ยรายไปติดไว้ในเรือ ใครศรัทธาจะทำทานเท่าไรเมื่อใด ก็ทิ้งอัฐทิ้งเงินลงไปในหีบนั้น ถึงวันอาทิตย์เขาเปิดหีบเก็บเงินครั้ง ๑ ได้เท่าใดก็จดจำนวนปิดบอกไว้ การทำบุญนอกจากนี้ยังมีแปลกอีกอย่าง ๑ คือผู้โดยสานบางคนเปนสัปรุษถือว่าตัวชำนาญในการเทศนา บางทีรับอาสาไปแสดงธรรมแก่พวกชั้นที่ ๒ ในเวลากลางคืนราวสัก ๒ ทุ่มด้วยถือว่าคนชั้นที่ ๒ ก็เลศยังหนา ก็อุส่าห์มีผู้ฟังอยู่บ้าง

วันจันทร์เปนวันฝึกหัดการดับไฟ แลซ้อม "ทัก" ทำท่าเหมือนเรือแตก เพราะตามธรรมเนียมเรือมีธงคานป้ายติดไว้กะราย ชื่อว่า ถ้าเรือแตก ออฟิเซอคนนั้นต้องลงเรือโบตลำนั้น พลเรือคนนั้น

ต้องลงตีกระเชียงเรือลำนั้น แลเรือเหล่านั้นมีเครื่องสำหรับใช้ คือ เข็มทิศ แลถังน้ำจืดเปนต้น เตรียมพร้อมอยู่เสมอทุกลำ การที่หัดดับไฟก็ทำนองเดียวกัน เวลาให้สัญญาผู้มีน่าที่จะควรทำอย่างไร ก็ไปประจำที่ ๆ จะทำการอย่างนั้น เครื่องมือเครื่องใช้ทั้งปวงก็ตรวจตราให้เรียบร้อยทั้งสิ้น ย่อมเปนประเพณีโดยธรรมดา เมื่อถึงวันจวนเรือจะถึงท่า บางทีมีการเลี้ยงใหญ่ ให้ศิลให้พรแสดงความอาไลยต่อกันแลกัน แลขอบอกขอบใจนายเรือตามควร แลมีพวกนายห้างซึ่งจะรับสิ่งของ ๆ ผู้โดยสาน ปิดประกาศไว้ในห้องเรือ นายห้างเหล่านี้เขาว่ากันกับเจ้าของเรือ ฝากประกาศเตรียมไว้ในเรือเสมอ เพราะผู้โดยสานที่อยากขึ้นบกโดยเร็ว ที่จะได้ไปรถไฟถึงลอนดอนก่อนไปด้วยเรือ จะพาหีบขึ้นไปทางบกหมด เสียโสหุ้ยเปลืองเงินมาก จึงพาไปแต่สิ่งของพอใช้สักสองสามวัน ของนอกจากนั้นฝากไปกับเรือ พวกนายห้างเหล่านี้รับจ้างรับสิ่งของเหล่านั้นไปส่งบ้านอีกชั้น ๑ สิ่งของซึ่งผู้โดยสานจะฝากไปกับเรือ จะให้ห้างไหนส่งก็ต้องรับตาวางของห้างนั้นมาเขียนบอกรายสิ่งของ แลของซึ่งต้องพิกัดภาษี ต้องส่งทั้งกุญแจหีบมอบไปให้เขาด้วย เมื่อเรือถึงท่าเมืองลอนดอน นายห้างเหล่านั้นเขาก็เปนธุระให้เจ้าพนักงานภาษีตรวจตราเสร็จ ไม่ต้องเปนธุระร้อนใจอันใดกับเจ้าของ ห้างเหล่านี้ยังทำธุระให้ได้อีกหลายอย่าง คือเปนแบงก์รับฝากเงินให้ ฤๅส่งหนังสือให้ผู้โดยสาน เพราะเขามีเอเยนต์อยู่ทุก ๆ ท่า

การที่รู้เห็นเปนไปในเรือ ก็ดูเหมือนจะเท่านี้ พอเรือถึงท่า ก็เปนชุลมุนอลหม่านกันอีกครั้ง ๑ ค่าที่จะขึ้นบก มีที่จะต้องกล่าวอีกอย่าง ๑ ก็ที่เรื่องบุหรี่ ถ้าผู้ใดไม่ได้ไปเปนราชการ ที่มีเบิกล่องข้ามภาษีได้แล้วต้องระวังให้มาก เพราะตามเมืองเช่นบรินดิซีฤๅมาเสลเขาเรียกภาษีบุหรี่แรงจัด ถ้าหากว่าคนขึ้นบรินดิซี มีบุหรี่ไปมากเกิน ๘ มวน จะต้องเสียภาษีที่บรินดิซีครั้ง ๑ เมื่อเข้าแดนฝรั่งเศสจะต้องเสียอีกครั้ง ๑ เข้าแดนอังกฤษเสียอีกครั้ง ๑ สู้ส่งไปทางเรือเสียอังกฤษครั้งเดียวไม่ได้

อีกอย่าง ๑ ราคาของซื้อในเรือ เขาคิดด้วยราคาเงินอังกฤษทั้งสิ้น แต่ว่าในตอนแต่สิงคโปร์ถึงลังกา ใช้เงินเหรียญเขาก็รับ ถึงเงินรูเปียก็ใช้ได้ แต่ใช้ได้แต่เพียงเอเดน พ้นเอเดนมาแล้วเขาไม่รับเหมือนกัน ประกาศบอกเรื่องเหล่านี้ ทั้งประกาศอะไรต่ออะไรอื่น ๆ อีก ถ้าอ่านหนังสืออังกฤษออกก็ไม่ต้องวิตก เพราะจะมีอะไรเขาเขียนปิดไว้ที่ห้อง บอกล่วงน่าก่อนเสมอ ๆ

เรื่องนี้เรียบเรียงอยู่ข้างจะยืดยาว แต่จะกล่าวให้สั้นกว่านี้ก็จะไม่พอแก่ความเข้าใจ ถึงเท่านี้ดูเหมือนจะยังขาดตกบกพร่องอยู่บ้าง

หนังสือเรื่องโดยสานเรือเมล์ไปยุโรปนี้ ได้เรียบเรียงขึ้นไว้แต่รัตนโกสินทร ศก ๑๑๐ ได้พิมพ์ครั้ง ๑ แล้ว กาลก็ล่วงมาหลายปี ข้อความที่พรรณามาข้างนี้ เขาจะได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงไปประการใดบ้างก็หาทราบไม่ ข้าพเจ้าขออธิบายเพิ่มเติมตามความลงในที่นี้อีกสักหน่อยหนึ่งว่า การที่ไปทางไกลเช่นไปยุโรป ถึงจะได้ความสนุกศุข

สำราญปานใดในระหว่างทาง ในเวลานั้นความยินดีรื่นเริงบรรเทิงใจ ดูเหมือนจะรู้สึกแต่เปนขณะจิตรชั่วเวลาหนึ่ง ๆ เพราะเหตุกังวลต่าง ๆ กล่าวคือความวิตกในราชการ ฤๅกิจธุระของตนที่จะพึงต้องทำในการที่ไปนั้น ที่สุดจนความมาดหมายที่จะไปที่นั่นให้ได้ในเวลานั้น ฤๅจะต้องนัดแนะพูดจากับผู้โน้นผู้นี้ให้เปนที่เรียบร้อย ยังข้อสำคัญ คือความที่ห่วงหลัง เปนเครื่องรำคานคอยเข้าแซกแซงอยู่มิได้เว้นแต่ละวัน ถ้าจะเปรียบความในข้อนี้ก็เหมือนกับนักเลงคนตรีซึ่งขัดลำทำเพลง ย่อมมีทั้งเวลาสนุกสนานแลเวลาเหนื่อยหอบกระแอมไอปะปนกันไป ต่อเสร็จการเที่ยวเตร่ได้กลับมาถึงบ้านแล้วราว ๗ วัน ที่ว่าราว ๗ วันนั้นเพราะเมื่อแรกมาถึงเปนเวลาชุลมุนยิ่งยินดีอย่างสู้ล้ำ ทั้งจะต้องไปมาหาคนโน้นคนนี้ขวักไขว่ จะเอาเปนสติอารมณ์มิได้ ต้องราว ๗ วันพอมีเวลาว่างได้นั่งลงนึกว่า "ตัวเราน่าหนอ เกิดมาปะโชคเพราะพระมหากรุณา (ฤๅเพราะอะไร ๆ อันเปนเหตุให้ได้ไป) ได้ไปถึงที่นั้น ๆ ได้พบปะรู้เห็นสิ่งนั้นการนั้น ได้สำเร็จกิจธุระรอดพ้นภยันตรายกลับมาได้เห็นหน้าบุตรภรรยาญาติมิตร แลบ้านเกิดเมืองนอนของตนแล้ว" ดังนี้ จึงจะได้เกิดความปีติโสมนัศอันผ่องแผ้ว นับว่าเปนความสนุกศุขสำราญแท้ที่จะพึงได้ในการเดินทางแต่นั้นไป

เมื่อว่าถึงความสนุกสนาน เคยได้ยินเขาพูดกันมาแต่ก่อนว่าประเทศยุโรปนั้นสนุกสนานเปรียบเหมือนกับเมืองสวรรค์ แต่เพื่อนที่รักของข้าพเจ้าคน ๑ ซึ่งได้เคยไปร่วมทุกข์ร่วมศุขมาด้วยกันกล่าวต่อความข้อนี้ไปว่า "ไปยุโรป เหมือนกับได้ขึ้นสวรรค์จริง แต่มิใช่ไป

ขึ้นสวรรค์ที่ยุโรป มาขึ้นสวรรค์เมื่อกลับมาถึงบ้านเดิมนี้เอง" ความที่เขาว่าเช่นนี้ ดูก็น่าจะเปนความจริง สมด้วยคำโบราณกล่าวว่า "ที่เคยอยู่ อู่เคยนอน" ของใครก็ย่อมจะเปนที่รักชื่มชายอยู่แก่ใจผู้นั้น ยิ่งกว่าที่จะยอมยินดีพลัดพรากไปนิยมสิ่งอื่นอยู่เปนนิรันดรได้ ฯ

เรื่องเที่ยวเมืองพม่า

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงษ์

๏ ในประเทศพม่านั้น ภูมิประเทศเปนอย่างไร การทั้งปวงในประเทศนั้นเปนอย่างไร ความประพฤติของหมู่ชนชาตินั้นเปนอย่างไร ข้าพเจ้าจะแทงใจท่านทั้งหลายก็ถูก ว่าคงอยากทราบภูมิประเทศแลการทั้งปวง แลความประพฤติของหมู่ชนในประเทศนั้นทั่วทุกท่านทุกนาย เพราะชาวพม่าเปนชาติใหญ่อันหนึ่ง ซึ่งบ้านเมืองตั้งอยู่ชิดติดต่อกับชาติไทย ตามจริงควรจะรักกันโดยฉันเพื่อนฝูง อุดหนุนซึ่งกันแลกันก็คงจะได้รับความเจริญอันยิ่งใหญ่ นี่ไม่ประพฤติเช่นนั้น กลับแตกร้าวเปนข้าศึกศัตรูประทุษร้ายซึ่งกันแลกันเปนอเนกประการ ความแจ้งอยู่ในหนังสือเก่า ๆ หลายฉบับ มีหนังสือพระราชพงษาวดารเปนต้นนั้นแล้ว ชาวไทยเราทั้งหลายย่อมมีความเกลียดความแค้นชาติพม่าทั่วหน้ากัน เหตุอันใหญ่ซึ่งทำให้เกลียดให้แค้นชาวพม่าเปนอย่างยิ่งนั้น ก็คือเหตุที่พม่ามาตีกรุงอยุทธยาแตก พากันระส่ำระสายไปทั่วบ้านทั่วเมือง อาไศรยเหตุที่คนทั้งหลาย ย่อมมีกิเลศนอนอยู่ในสันดานทั่วกัน จึงคิดร่วมใจกันทุกคน จะใคร่ทดแทนทำแก่พม่าบ้าง แต่หากไม่มีโอกาศที่จะทำได้สมประสงค์ ความเกลียดความแค้นนั้นจึงไม่หายได้ • ต่อมาจนถึงที่คนเกิดภายหลัง ซึ่งไม่ได้เคยต้องระส่ำระสายเพราะพม่าทำ แลไม่รู้จักรูปร่างหน้าตากิริยาของพม่า

ว่าเปนอย่างไร ถึงดังนั้นก็คงยังเกลียดพม่าอยู่ได้ ด้วยคนทั้งหลายที่รู้หนังสือได้อ่านหนังสือเรื่องราวเก่าเก่า ฤๅผู้ที่ไม่รู้หนังสือได้ยินคำบอกเล่าความเก่าแก่ทุก ๆ คน ได้ทราบการที่พม่าทำกับไทย ซึ่งเปนปู่ย่าตายายแลเพื่อนชาติเดียวกันเช่นนั้น จึงเปนเหตุมาเกาใจให้คนคิดอยู่เสมอที่จะใคร่ทำทดแทนบ้าง เมื่อยังไม่สมประสงค์ตราบใดความแค้นก็ไม่หายตราบนั้น ความเกลียดความแค้นนามแห่งชาติพม่านั้นแลจึงนำไปให้อยากเห็นหน้าตาชาวพม่าว่าเปนอย่างไร ความประพฤติของหมู่ชนทั้งหลายจะเปนอย่างไร การต่าง ๆ ในประเทศนั้นจะเปนอย่างไร ภูมิประเทศอย่างไร เพราะฉนั้นข้าพเจ้าผู้ซึ่งได้เคยไปแล้ว ในเมื่อปีชวดสัมฤทธิศกศักราช ๑๒๕๐ ได้รู้ได้เห็นการทั้งปวงในประเทศนั้นบ้างเล็กน้อยพอสมควรแก่เวลาที่เดินทางไปคราวหนึ่ง ข้าพเจ้าจะเล่าสู่ท่านทั้งหลายฟังตามรู้ตามเห็น ให้ต้องตามความอยากของท่านทั้งหลาย จะได้เปนเครื่องบำรุงความรู้ในสิ่งซึ่งไม่เคยรู้ แลบำรุงความเพลินให้เปนไปในเวลาอ่านหนังสือนี้ เมื่อไม่มีธระเกี่ยวข้องอันหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าจะกล่าวถึงภูมิลำเนาเมืองพม่านี้ จะต้องกล่าวโดยเลอียดสักหน่อย เพราะเพื่อจะให้ท่านทั้งหลายได้เห็นการชัดว่าบ้านเมืองจะมีคนมากน้อยสักเพียงใด แลจะมีสินค้าสิ่งใดบ้าง แต่ข้าพเจ้าวิตกไปว่าบางทีจะไม่ต้องใจท่านผู้ที่ไม่ประสงค์จะทราบการสิ่งนั้นบ้าง จะเปนที่รกหูเห็นไม่สมควรที่จะกล่าวยืดยาว ข้าพเจ้าขอแจ้งความให้ทราบว่า ถ้าจะตัดเสียไม่กล่าวก็จะเสียประโยชน์แก่ท่านผู้ที่ต้องการจะทราบ เพราะฉนั้นข้าพเจ้าต้องขอโทษแก่ท่านผู้ที่ไม่ต้องการทราบภูมิลำเนาโดยเลอียด จงอดใจข้ามไปดูแต่ที่ต้องใจนั้นเถิด ฯ

๏ บัดนี้จะกล่าวความตามที่ข้าพเจ้าได้ไปในประเทศพม่า ยอกระยะทางโดยย่อ จำเดิมแต่ข้าพเจ้าได้ออกจากกรุงรัตนโกสินทรเมื่อวัน ๓ เดือน ๑๑ แรม ๑๐ ค่ำ ปีชวดสัมฤทธิศกศักราช ๑๒๕๐ ไปด้วยเรือเมล์กลไฟโดยทางทเล ถึงเมืองสิงคโปร์เมื่อในวันเสาร์เดือน ๑๑ แรม ๑๔ ค่ำ พักอยู่ ๔ วัน ออกจากเมืองสิงคโปร์เมื่อวันพุฒเดือน ๑๒ ขึ้น ๔ ค่ำ ถึงเกาะหมากในวันศุกรเดือน ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำ พักอยู่ ๗ วัน ออกจากเมืองเกาะหมากเมื่อวันศุกรเดือน ๑๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ถึงเมืองยางกูน (ย่างกุ้ง) ในวันอังคารเดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ พักอยู่ ๒ วัน

ทีนี้จะกล่าวความพิศดาร โดยระยะที่ข้าพเจ้าออกจากเมืองยางกูนขึ้นไปเมืองมัณฑเล ซึ่งเปนเมืองหลวงแห่งพม่านั้น ตั้งต้นแต่วันพฤหัศบดีเดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ เวลาพลบข้าพเจ้าลงเรือเมล์ชื่อ "ยิลู" เปนเรือไฟจักรข้างอย่างท้องแบนกินน้ำตื้น ซึ่งจอดอยู่ยังน้ำท่าของกอมปนีนั้น พักนอนอยู่ในเรือ จนเวลา ๓ ยาม เรือจึงออกจากท่าล่องลงไปตามลำน้ำ แต่มิได้ออกไปถึงทเล เลี้ยวลัดเข้าลำน้ำแยก ไปจอดรอพักอยู่ยังปากน้ำจินายาเกีย ตามที่ว่ามานี้บางท่านที่ไม่ได้เห็นแผนที่เมืองพม่า ซึ่งเขาทำโดยเลอียดนั้นก็จะไม่เข้าใจได้ เพราะแผนที่ซึ่งไม่ได้ทำจำเภาะเช่นนั้นส่วนคงจะเล็ก จะดูลำน้ำทางไปให้เข้าใจตามเรื่องราวที่กล่าวนี้เปนอันยาก เหตุนี้แลข้าพเจ้าจะขออธิบายทางอีกสักเล็กน้อย พอให้เข้าใจได้ง่ายสักหน่อย คือเมืองยางกูนกับเมืองมัณฑเลนั้น มิได้อยู่ร่วมลำน้ำกัน ลำน้ำเมืองยางกูนอยู่ข้างตวันออก ลำน้ำเมืองมัณฑเลซึ่งชื่อว่าแม่น้ำอิรวดีนั้น

อยู่ข้างตวันตก ปากน้ำทั้งสองที่ไปตกทเลนั้น ห่างกันทางประมาณ ๑๕๐ กิโลเมเตอร์ แลในที่ฝั่งทเลระหว่างกลางแห่งแม่น้ำทั้งสองนั้น มีปากน้ำแห่งหนึ่ง เรียกชื่อจินาบาเกีย ปากน้ำอันนี้มีลำน้ำแยกออกเปนสองทาง ไปบรรจบลำน้ำเมืองยางกูนทางหนึ่ง ไปบรรจบลำน้ำอิรวดีทางหนึ่ง แม่น้ำอิรวดีนั้นเปนลำน้ำใหญ่ แม้ถึงปลายลำน้ำเมืองยางกูนก็เข้าบรรจบกับลำน้ำอิรวดี แต่ไม่เปนทางที่สมควรเรือเมล์จะเดินได้ จึงต้องย้อนลงไปข้างใต้น้ำ ตามทางที่จะไปเข้าอิรวดีนั้นจะเลียบไปตามชายทเลก็ได้ ฤๅจะเดินตามลำน้ำแยกออกไปออกปากน้ำจินาบาเกีย เข้าลำน้ำแยกไปบรรจบลำน้ำอิรวดีก็ได้ อาไศรยเหตุด้วยเรือเมล์เปนเรือน้ำตื้น จะออกทเลทนคลื่นลมไม่ไหว จึงได้เดินเลียวลัดเข้าในลำน้ำแยกไปจอดรอพักอยู่ยังปากน้ำจินาบาเกีย ฯ

๑ พอเวลาย่ำรุ่งในวันศุกรเดือน ๑๒ แรม ๕ ค่ำ เรือออกจากที่นั้นขึ้นไปตามลำน้ำ เข้าบรรจบออกแม่น้ำอิรวดี ภูมิลำเนาแนวแม่น้ำตามทางที่มาในวันนี้ แม่น้ำใหญ่กว้างอยู่ในระหว่าง ๔๐ เส้นเปนปานกลาง บางแห่งมีหาดทรายงอกตามชายแหลมข้าง น้ำในลำน้ำภุกเพียง ๗ ศอกเปนปานกลาง บนฝั่งสองฟากมีบ้านราษฎรตั้งอยู่ห่าง ๆ กัน ประมาณหมู่ละ ๒๐ ฤๅ ๓๐ หลังเรือน เรือนนั้นทำเปนกระท่อมน้อย ๆ คุ้งหนึ่งฤๅสองคุ้งจึงมีหมู่หนึ่ง ในหมู่บ้านนั้น ๆ ปลูกต้นผลไม้ในที่ราบริมชายฝั่งข้างเล็กน้อย มีต้นมะม่วงแลกล้วยโดยมาก ต้นหมากแลมะพร้าวก็มีข้างเล็กน้อย ประมาณอายุดูเหมือนจะปลูกลงใหม่ ๆ ในระหว่าง ๔ ฤๅ ๕ ปี ราษฎรในระยะนี้หากินเปน

ชาวปะโมงโดยมาก เรือค้าขายไม่พบเห็น เห็นมีแต่เรือน้อยของชาวบ้านเที่ยวตัดฟืนใช้ เรือเมล์เดินทางมาต้องหยุดรับส่งเปลี่ยนคนนำร่องครู่หนึ่งทุกแขวง พอเวลาบ่าย ๕ โมงเศษถึงบ้านยางกูน เรือหยุดจอดเทียบท่าพักนอนอยู่ในที่นั้น ฯ

๑ เวลา ๑๑ ทุ่มเศษสว่างพอเห็นหนทาง เรือใช้จักรออกจากบ้านยางกูนขึ้นไปตามลำน้ำ ในวันเสาร์เดือน ๑๒ แรม ๖ ค่ำนี้ ระยะทางตั้งแต่เรือออกจากบ้านยางกูนมา มีหาดทรายใหญ่หลายตำบลยิ่งกว่าวันก่อน ตลิ่งสูงพ้นน้ำประมาณ ๒ วา พื้นแผ่นดินเปนทุ่งบ้างเปนป่าละเมาะบ้าง บ้านราษฎรค่อยมีหนาแน่นขึ้นถึงหมู่ละ ๑๐๐ ฤๅ ๒๐๐ หลัง เรือนราษฎรในระยะนี้ทำไร่ยาบ้าง ทำไร่ฝ้ายบ้าง จับปลาบ้าง พบเรือพม่าค้าขายยาวประมาณ ๔ วา ถึง ๕ วา ประมาณ ๒๐ ลำ รูปเรือใหญ่สำหรับค้าขายนี้ คล้ายกันกับเรือลาวของเรานี้เอง แต่รูปร่างท่าทางเรือของพม่าจะโปร่งกว่าสักหน่อย เรือเล็กสำหรับจับปลาแลหาฟืนนั้น ก็คือเรือแซแห่เสด็จพระราชดำเนินกรีฑาเรานี้เอง แต่เล็ก ๆ ขนาดเรือพม่า แลมีกราบอ่อนเสมปากอีกชั้นหนึ่ง เหมือนเช่นเรือพม่า คำที่เรียกชื่อเรือพม่านี้ ก็จะเปนเรือพม่านั่นเอง เรือพม่าของเราแต่ก่อนคงจะอย่างเดียวกันกับเรือพม่าที่ว่านี้ หากจะทำเลือน ๆ ไป จึงได้เปลี่ยนแปลกรูปกันไปบ้าง แต่เห็นได้ว่าไม้สัแปลกกันมากนัก ตั้งแต่เรือเมล์มาจากบ้านยางกูนระยะนี้ต้องหยุดรับส่งเปลี่ยนนำร่องมาทั่วแขวงบ้านใหญ่ทุกตำบล

เวลาเช้า ๔ โมงเศษถึงเขนสิดา เรือจอดเทียบท่ารับส่งคนโดยสานแลสินค้าอยู่ ในที่นี้มีวัดแลบ้านราษฎรตั้งอยู่ประมาณ ๕๐๐ หลังเรือน มีเรือนไม้หลังคาสังกะสี ๒ หลังเปนแปลกตาอยู่ น่าที่จะเปนเรือนชาวยุโรป ตามที่เห็นนอกกว่านั้นก็เปนเรือนไม้ไผ่ทั้งสิ้น ราษฎรชายหญิงในที่นี้ประมาณ ๓๐๐๐ คน เรือจอดพักอยู่ประมาณ ๓๐ นาทีก็ออกจากท่ามาตามระยะทางโดยลำน้ำ

ตั้งแต่เขนสิดานี้ไปมีหาดทรายใหญ่ ๆ มาก บางแห่งยาวเห็นจนสุดสายตา ตลิ่งสูงขึ้นไปทุกทีถึง ๓ วาเศษ เรือนราษฎรตั้งห่าง ๆ กัน หมู่หนึ่งประมาณ ๒๐ แล ๓๐ หลังเรือน มีวัดร้างหลายวัด ชาวบ้านหากินเปนชาวปโมงเปนพื้น ต้นผลไม้มีในหมู่บ้านบ้างสิ่งละเล็กน้อย ที่นอกนั้นเปนทุ่งเปนพงทั้งสิ้น เรือใช้จักรมาหยุดรับส่งนำร่องตามระยะบ้านใหญ่ไปทุกตำบล เวลาย่ำค่ำถึงมายอง เรือทอดจอดพักนอนที่นั่นคืนหนึ่ง ฯ

๏ วันอาทิตย์เดือน ๑๒ แรม ๗ ค่ำ เรือใช้จักรออกจากมายองมาตามระยะทางโดยลำน้ำ หนทางระยะนี้พื้นแผ่นดินเปนทุ่งบ้าง เปนเนินบ้าง เปนเขาบ้าง แห่งหนึ่งมีเขาตกน้ำเปนน่าผาชันตรง มีพระเจดีย์บนยอดเขาที่น่าผาตั้งแต่ชายน้ำขึ้นไปนั้น เจาะศิลาเปนคูหาใหญ่บ้างเล็กบ้าง ไว้พระพุทธรูป ๔ อิริยาบท คือนั่งนอนยืนเดินทุกช่อง ประมาณดูคงไม่ต่ำกว่า ๔๐๐ ฤๅ ๕๐๐ องค์ บ้านเรือนราษฎรแถวนี้ไม่ผิดกับระยะที่ว่ามาแล้วก่อน ชาวบ้านหากินด้วยการจับปลาบ้าง ทำไร่ยาบ้าง

เวลาเที่ยงเศษถึงเมืองเบ๊ย เรือเข้าจอดเทียบท่าหยุดอยู่ที่นั้น เมืองเบ๊ยนี้ คือเมืองหนึ่งซึ่งไทยเรารู้จักชื่อ แต่เรียกเพี้ยนสำเนียงไปเสียเปนเมืองแปร ถึงเพี้ยนไปแล้วดังนั้นยังดีกว่าอังกฤษ ซึ่งเปนเจ้าของเมืองเองเรียกว่าเมืองโปรมเสียอีก

เวลาบ่ายข้าพเจ้าได้เดินขึ้นไปเที่ยวดูบ้านเมืองภูมิประเทศของเมืองเบ๊ยนี้ ตั้งอยู่ริมน้ำฝั่งตวันออก บ้านเรือนราษฎรตั้งอยู่เปนลำดับยาวไปตามลำน้ำประมาณ ๘๐ เส้น ภูกเข้าไปประมาณ ๔๐ เส้น มีถนนทั่วไป เปนถนนเก่าแก้ใหม่ให้ดีบ้าง เปนถนนตัดใหม่บ้าง ถมด้วยศิลาย่อยโดยมาก หลังหมู่บ้านเข้าไปนั้นเปนทุ่งนา เมื่ออังกฤษได้เมืองเบ๊ยนั้น รั้ววังของเก่าแต่เดิมยังมีอยู่ ได้ยินว่าวังนั้นล้อมรอบด้วยเสาระเนียด แลพระที่นั่งนั้นทำด้วยไม้สักทั้งสิ้น เปนวิธีเดียวกับเรือนฝากระดานของเรา เปนของเก่าแก่ชุดโซมมาก ใช้การสิ่งใดไม่ได้ อังกฤษผู้รักษาการบ้านเมือง จึงแบ่งตัดที่วังขายให้แก่ผู้ต้องการรับซื้อไปสิ้น เจ้าของที่นั้นก็รื้อของเก่าเสีย ปลูกบ้านเรือนลงใหม่ วังนั้นก็ละลายสูญไปสิ้นในเมื่อล่วงมาแล้วไม่สู้ช้านัก ตามถนนริมน้ำซึ่งข้าพเจ้าได้เดินไปดูเล่นนั้น ที่ตรงท่าเรือจอดมีออฟฟิศไปรสนีย์อยู่หลังหนึ่ง มีคลังอยู่หลังหนึ่ง โรงสูบน้ำใช้ในบ้านเมืองหลังหนึ่ง ต่อไปมีตึกโรงเรียน แล้วถึงตึกคอเวอนแมนต์ออฟฟิศรวมชำระความด้วยในที่นั้น ต่อนี้ไปก็มีเรือนตึกเรือนฝากระดานเปนที่

---

๑ เบ๊ย ต้องอ่านตัว ป ประโยคกับตัว บ อย่าอ่านตัว ย สกด จึงจะถูกต้องตามสำเนียงพม่า

อยู่ของชววยุโรปหลายหลังเปนระยะเรียงกันไป ตามที่กล่าวมาแล้วว่าเมืองเบ็ยมีอะไรต่ออะไรนี้ ท่านทั้งหลายผู้ฟังคงกะหน้าเห็นเรียมไปหมดทั้งนั้น เพราะชื่อสิ่งซึ่งนำมากล่าวนั้น ควรที่จะน่าชม แต่ไม่ฉนั้น ตามที่จริงข้าพเจ้าจะอธิบายให้ฟังโดยเลอียดบ้างพอเข้าใจ คือท่าเรือจอดที่คนขึ้นลงนั้น มีเรือใหญ่เก่าคร่ำคร่าทอดอยู่ริมคลังลำหนึ่ง มีกระดานสองแผ่นทอดจากเรือต่อกับชายคลัง เมื่อเรือเมล์มาถึงก็จอดเทียบกับเรือทุ่นนั้น ผู้โดยสานจะขึ้นยกก็ขึ้นบนเรือทุ่นแล้วไต่กระดานสองแผ่นไปถึงชายคลัง แล้วต้องขึ้นกระไดที่มีอยู่คั่นเดียวสูงสามวาเศษ (คือขึ้นคลังเรานี้เอง) ถ้าพลาดท่าก็ต้องอายน้ำแลเจ็บด้วย คลังหลังหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ตรงนั้นขึ้นไป เปนเรือนฝากระดานสามห้อง เปนขนาดห้องอย่างเล็ก ๆ จะเปรียบว่าคลังนั้นใหญ่เท่าสิ่งใดตรงแท้ก็นึกไม่ออก เขื่องกว่าศาลารายในวัดพระศรีรัตนศาสดารามสักหน่อยหนึ่ง พื้นสูงพ้นดินประมาณคืบเศษ มองเข้าไปดูในนั้นก็ไม่เห็นมีอะไร เลือชาดกระจุกกระจุยอยู่ ผู้ใดได้เห็นโดยไม่มีผู้บอกแล้วจะเข้าใจว่า เปนที่ประชุมสมาชิกหมู่ใดไม่ได้เปนอันขาด จะต้องเข้าใจว่าโรงยามสำหรับคนเฝ้าสิ่งใดสิ่งหนึ่งเท่านั้น ส่วนโรงสูบน้ำนั้นตั้งอยู่บนที่ทำนองจะเปนวัดเก่า มีต้นโพธิอยู่ต้นหนึ่ง มีสิงห์ก่ออิฐอยู่ริมนั้นสองรูป แลมีกองอิฐหักพังเรี่ยรายอยู่ ต้นอะไร ๆ ต่างขึ้นรก มีทางเฉภาะเดินเข้าไปในโรงสูบน้ำ โรงนั้นก่ออิฐเปนผนังสูงขึ้นไป ข้างบนตั้งถังน้ำเปนหลังคา ใหญ่กว่าถังไขสูงที่ทำขุนนางสักหน่อย ภายใต้ตั้งเครื่องจักรสูบน้ำ จะพรรณาไปทุกอย่างก็จะ

ยืดยาวนัก สิ่งอื่นนอกนั้นก็คล้ายกันกับที่ว่ามาแล้วนี้ เว้นแต่คอเวอนแมนต์ออฟฟิศนั้นค่อยโอ่โถงสักหน่อย เปนตึกเกลี้ยง ๆ ยาว ๆ ภูมิฐานคล้ายกันกับหอรัษฎากรพิพัฒน์ เมื่อยังไม่ได้แก้ไขทำเพิ่มเติม ข้าพเจ้าเดินดูไปจนถึงออฟฟิศโทรเลข แล้วเลี้ยวไปตามถนนเข้าไปกลางเมือง หมู่บ้านราษฎรแน่นหนาทำล้วนแล้วด้วยไม้ไผ่ทั้งสิ้น ครั้นถึงพระธาตุ "เชวสิงดอ" ข้าพเจ้าแวะเข้านมัสการ พระธาตุองค์นี้เปนเจดีย์สำคัญสำหรับบ้านเมือง ตั้งอยู่เหนือเนินเขาน้อย ตั้งแต่เชิงเขาถึงฐานพระธาตุสูงประมาณ ๒๐ วา องค์พระธาตุตั้งแต่ฐานขาดยอดสูงประมาณ ๑๕ วา ปิดทองทั้งองค์ รอบลานประทักษิณแห่งพระธาตุนี้มีระเบียงล้อมรอบ เต็มไปด้วยพระพุทธรูปต่าง ๆ ทั้งใหญ่เล็กตั้งอยู่ในนั้น น่าระเบียงออกมามีเสาหลักปักแขวนระฆังรายรอบ มีคนขึ้นไปนมัสการเสมอ เคาะระฆังเสียงวังเวงอยู่ทุกเมื่อเชื่อวัน มีบันไดต่อจากพระระเบียงลงมาถึงเชิงเขา ทั้งด้านน่าและด้านหลัง ที่เชิงบันไดด้านน่ามีรูปสิงห์ใหญ่สูงประมาณ ๕ วา เปนของที่ชาวพม่าชอบทำเปนอย่างยิ่ง ตามคันบันไดข้างด้านน่านั้น ชาวบ้านพากันมาขายเทียนอุปแลทองคำเปลวแลเครื่องสักการต่าง ๆ ตลอดทั้งสองฟากบันได สิ่งทั้งปวงในบริเวณพระธาตุนี้ ชำรุดชุดโซมเปนอันมาก ราษฎรผู้มีศรัทธาเรี่ยรายกันซ่อมแซมก็ไม่ได้เงินมากพอที่จะซ่อมแซมได้ทั่วบริเวณ คงทำได้บริบูรณ์ดีอยู่แต่องค์พระธาตุเท่านั้น ครั้นดูทั่วบริเวณพระธาตุแล้วก็ออกจากที่นั้น ไปตามถนนท้ายเมืองถึงที่พักรถไฟ มีโรงที่พักคนแลสินค้าหลายหลัง ตึกหลังหนึ่งแก้เปนค่ายกลาย ๆ เจาะผนังเปนช่อง

ขึ้น ขุดสนามเพลาะถมดินเปนเชิงเทิน ไว้โปลิศในตึกนั้นเปนที่มั่นสำหรับสู้รบป้องกันพวกพม่าเหล่าร้าย ซึ่งมักจะซ่องสุมกันก่อการร้ายแรงต่าง ๆ คือทำลายรถไฟเปนต้น

แม้ในทุกวันนี้ รถไฟซึ่งเดินในระหว่างเมืองยางกูนถึงเมืองเปยนี้ ก็มีผู้ร้ายฉกลักสรรพสิ่งของ ๆ คนโดยสานอยู่เปนนิจ ผู้โดยสานต้องระวังมาก มีคนร้องเรื่องของหายอยู่เนือง ๆ ในเวลาล่วงมาแล้วไม่สู้นานนัก มีคนโดยสานผู้หนึ่งไปในรถไฟซึ่งเดินอยู่ในเวลากลางคืน ถูกผู้ร้ายฆ่าตายเก็บเอาทรัพย์สิ่งของไป เอาผ้าคลุมศพไว้เหมือนคนนอนหลับฉนั้น ในเวลาเมื่อข้าพเจ้าอยู่ในประเทศนั้น ได้ยินว่ายังสืบจับตัวไม่ได้ รถไฟทางนี้สร้างขึ้นมาเฉภาะเมืองเปยเท่านั้น ส่วนทางที่จะขึ้นถึงเมืองมัณฑเลนั้นกำลังทำอยู่ ข้างฝ่ายใต้ตั้งแต่เมืองยางกูนขึ้นไปทางเมืองพะโคแลเมืองตองอู ฝ่ายเหนือก็ทำลงมาแต่เมืองมัณฑเลเพื่อจะบรรจบกัน การที่ทำนั้นเมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปยังหาสำเร็จจดถึงกันไม่ บัดนี้ได้ยินว่าสำเร็จได้เปิดใช้ทางนั้นแล้ว

ข้าพเจ้าเที่ยวดูเมืองเปยจนสิ้นเวลาก็กลับลงมายังเรือ "ขิลู" จอดพักนอนอยู่ที่นั้นคืนหนึ่ง ฯ

๏ วันอังคารเดือน ๑๒ แรม ๘ ค่ำ เวลาเช้าโมง ๑ เรือใช้จักรออกจากเมืองเปยขึ้นไปตามลำน้ำ ระยะทางตั้งแต่เมืองเปยนี้ขึ้นไปพื้นแผ่นดินสองฟากเปนเขาเปนเนินโดยมาก ตลิ่งสูงพ้นน้ำประมาณ ๕ วา มีเรือนราษฎรทำด้วยไม้ไผ่ตั้งอยู่หมู่ละ ๒๐ หลังบ้าง ๓๐ หลังบ้าง ระยะห่างกันประมาณ ๕๐ แล ๖๐ เส้น ชาวบ้านแถบนี้หากินในการทำไร่ยาบ้าง ทำไร่ถั่วบ้าง ตัดไม้รวกบ้าง

เวลาเช้า ๕ โมงเศษ ถึงไทเญ็ดโม๊ย เรือจอดเทียบท่ารับส่งคนโดยสานแลสินค้า ที่นี่มีตึกจีนแลตึกฝรั่งบ้างเล็กน้อย ที่กำลังก่อสร้างอยู่ก็มีบ้าง ที่เปนเรือนไม้ไผ่เช่นกล่าวมาแล้วนั้นมีเปนพื้นที่สุดข้างเหนือของหมู่บ้านนี้ มีป้อมใหญ่ซึ่งอังกฤษได้ทำไว้เมื่อตีเมืองพม่าฝ่ายล่างได้ ตกลงแบ่งเขตรแดนกับพม่าฝ่ายเหนือเพียงนี้ จึงทำป้อมไว้เปนที่มั่น ป้องกันเขตรแดนซึ่งติดต่อกันนั้น ข้อมนี้ข้าพเจ้าคิดจะเดินขึ้นไปดูท่าทางเล่นสักหน่อยแล้ว แต่ไม่สามารถที่จะไปได้ เพราะสืบถามได้ความว่าทางต้องเดินไปไกลคงกลับไม่ทันกำหนดเรือออก เรือพักอยู่ที่นั้นประมาณ ๓๐ นาที ก็ออกจากท่าขึ้นไปตามลำน้ำ เมื่อเรือเดินขึ้นมาถึงข้างเหนือที่สุดหมู่บ้าน ก็แลเห็นป้อมที่ว่ามาแล้วนั้น แต่รู้ไม่ได้ว่าเปนอย่างไร เพราะไกล เห็นแต่กำแพงขาว ๆ ปลูกหญ้าเขียว ๆ เท่านั้น

ภูมิลำเนาในหนทางตั้งแต่ไทเญ็ดโม๊ยขึ้นไปนี้ ก็คล้ายกันกับระยะทางตั้งแต่เมืองเปียขึ้นมา เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เรือผ่านแหลมซายตำบลสินเยาเง็ว ที่ช่องเนินเขายนตลิ่งตรงแหลมซายขึ้นไปนี้ เมื่อคฤศตศักราช ๑๘๘๕ อังกฤษยกขึ้นมาตีเมืองพม่าเหนือ ทหารพม่าได้มาซุ่มทัพต่อสู้ทหารอังกฤษในที่นี้เปนครั้งแรก ในระยะทางต่อนี้ขึ้นไป บ้านราษฎรที่เปนบ้านใหญ่มักทำรั้วด้วยไม้เสาโตประมาณ ๒ กำทำอย่างแน่นหนา เพราะที่เหล่านี้มีผู้ร้ายซุกซุม จึงทำรั้วให้แขงแรงเพื่อจะได้เข้าปล้นยาก ตั้งแต่สินเยาเง็วขึ้นไปทางประมาณ ๖๐๐ เส้น ถึงป้อมภัททนาคา ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินพม่าอันทรงพระนามว่า มินดูนมิน

ได้โปรดให้อินยิเนียชาวอิตาเลียนมาสร้างขึ้นไว้ ตั้งอยู่เหนือไหล่เขาแหลมฝั่งตวันออกของแม่น้ำอิรวดี ป้อมนี้ดูไชยภูมิที่ดี แลเขาว่าป้อมก็ทำแขงแรงดีด้วย แต่เมื่อทัพอังกฤษยกขึ้นมาตี พม่าก็มิได้สู้รบทิ้งป้อมหนีไป ป้อมนี้ถ้าไม่มีผู้บอกก็รู้ไม่ได้ว่าเปนป้อม เพราะอังกฤษเอาดินระเบิดทำลายเสียสิ้น เหลือแต่กำแพงอะไรขาว ๆ ที่แลเห็นได้ถึงเรือแต่สักสองชั้นเท่านั้น จากป้อมภัททนาคาไปทางประมาณ ๘๐ เส้น ถึงมินห์ละในเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ

ตำบลมินห์ละนี้ มีป้อมโบราณตั้งอยู่ริมน้ำฝั่งตวันตกป้อมหนึ่ง ก่ออิฐเปนกำแพงรอบรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีเชิงเทินฝ่ายในกำแพงสูงประมาณ ๓ วา ดูเหมือนจะไม่มีใบเสมา แต่จะว่าแน่ไม่ได้ เพราะเห็นมีรอยกำแพงผ่าลงไปนิดหนึ่งเปนที่ช่องปืน แต่ช่องที่ผ่านั้นก็ไม่ผ่าอย่างเรียบร้อย จะว่าถีพังลงมาก็ว่าได้ แลจังหวะช่องก็ไม่เท่ากันด้วย ที่จริงก็ไม่จำเจะต้องตัดสินเลยว่าจะมีใบเสมาฤๅไม่ ถึงจะมีก็ดีไม่มีก็ดี คงไม่มีประโยชน์ทั้งสองอย่าง เพราะพนักฤๅใบเสมานั้นมันเตี้ย ๆ เห็นจะสูงพอบังทหารที่จะขึ้นไปยืนรักษาน่าที่บนเชิงเทินได้แต่เพียงหัวเข่าเท่านั้น ทหารอังกฤษซึ่งเข้าประจำอยู่ในป้อมนั้น เขาต้องจัดการผูกรั้วต่อขึ้นไปบนพนักนั้นอีกชั้นหนึ่ง เพราะเปนที่ตกง่าย เนื้อที่ในป้อมนั้นใหญ่ประมาณ ๑๑๐๐ สี่เหลี่ยมวา แลเห็นหลังคาโรงโกรงเกรงอะไรอยู่ในนั้นสองหลัง ป้อมนี้พม่าได้ตั้งสู้รบกับทัพอังกฤษโดยแขงแรงเปนครั้งที่สอง บ้านเรือนราษฎรในที่นี้มีประมาณ ๓๐๐ หลังเศษ เปนเรือนทำด้วยไม้ไผ่ทั้งสิ้น เรือจอดพักนอนอยู่ในที่นี้คืนหนึ่ง

เรื่องราวที่พม่ารบกับอังกฤษในที่ระหว่างตั้งแต่สินเบาเง็วจนถึงมินห์ละนั้น เรื่องราวอยู่ข้างจะสนุกมาก แต่ต้องของดไว้ยังไม่กล่าวในที่นี้ จะได้เรียบเรียงไว้ในส่วนซึ่งจะว่าถึงการเมืองพม่าต่อไปภายหลัง ฯ

๏ วันอังคารเดือน ๑๒ แรม ๙ ค่ำ เวลาย่ำรุ่ง เรือใช้จักรออกจากที่นั้นขึ้นไปตามลำน้ำ ระยะทางตั้งแต่มินห์ละนี้ไปแม่น้ำใหญ่ประมาณ ๑๒๐ เส้น มีหาดงอกออกมาสองฟากน้ำเปนอันมาก พื้นดินเปนที่ราบบ้างเปนเนินบ้าง ราษฎรในละแวกบ้านนี้ทำกินในการตัดไม้ไผ่ฝากขายบ้าง ต่อเรือขายบ้าง ฯ

หอสมุดแห่งชาติ วัดบวรนิเวศ กรุงเทพฯ

พระราชนิพนธ์เรื่องพระเขี้ยวแก้ว
ทรงเมื่อเสด็จประพาศลังกาทวีป

เรื่องพระทันตธาตุ

ฤๅที่ชาวลังกาเรียกว่า ทาฒะ
อีกนัยหนึ่งเรียกเลือน ๆ ว่า ดาลาดา

๏ เรื่องนี้เขามีหนังสือ เรียกชื่อว่า ดาลาดา วังสะ แต่ไม่ได้อ่านต้นฉบับ เข้าใจว่าคงเปนเรื่องปาฏิหารต่าง ๆ เช่นรัตนพิมพวงษ์เปนต้น ที่จะเก็บความมากล่าวข้างบัดนี้ จากหนังสือฉบับหนึ่งซึ่งเขาแต่งในภาษาอังกฤษ เปนของพวกโซไซเอตี การเล่าเรียนที่ถือสาสนาพระเยซูส์ได้แต่งแลลงพิมพ์ เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๓ ในหนังสือนี้แต่งด้วยความมุ่งหมายที่จะยกเหตุผลแต่งความเชื่อถือในสิ่งซึ่งไม่น่าเชื่อของพุทธสาสนิกชนในเมืองลังกา แลกล่าวต่อไปถึงหนังสือที่อ้างว่าเปนพระพุทธวจนะ เช่นคัมภีร์ไตรภูมิ กล่าวถึงโลกเปนอยู่อย่างไรตามความคาดคเนของคนโบราณที่ยังมีความสังเกตตรวจตราไม่พอ แลกล่าวถึงคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งละเสียไม่ได้สั่งสอนให้นับถือผู้สร้างโลก ดังนี้ เปนต้น ซึ่งอาจจะแก้ได้ง่าย ๆ ในข้อที่ ๑ ว่าสาสนาคฤสเตียน มีเครื่องที่อ้างว่าเปนของเกี่ยวข้องด้วยพระเยซูส์ฤๅนักบุญมากยิ่งกว่าสาสนาพระพุทธ เรื่องที่น่าหัวเราะก็ไม่น้อยกว่า ในข้อ ๒

เรื่องความรู้ว่าโลกนี้เปนอย่างไร ก็ย่อมเชอะชะอย่างยิ่งเหมือนกัน คือ แย่งวันสร้างโลกใน ๖ วัน ไม่เสมอกันได้เปนต้น แต่ในข้อสามผู้ที่กล่าวไม่รู้พุทธสาสนาเลย พูดข้างเดียว ไม่ได้มุ่งต่อความจริงฤๅความประพฤติที่เปนธรรมอย่างหนึ่งอย่างใด เพราะฉนั้น ในเหตุเหล่านี้ไม่ควรจะต้องกล่าวถึง ยกมาเปนข้อวินิจฉัยอันใด

แต่ถึงหนังสือฉบับที่ข้าพเจ้าได้อ่านนี้ เปนของผู้ซึ่งมีทิฏฐิอันกล่าวแล้วข้างต้นได้แต่งก็จริง แต่มีข้อความที่คัดจากหนังสือเก่า ๆ มีย่อคาลาคา วังสะ แลจดหมายเหตุการพอที่จะรู้เปนเค้า ไม่พักต้องอ่านหนังสือหลายเล่ม ข้าพเจ้าจะเก็บแต่ข้อความที่เห็นว่าจะต้องการรู้มากล่าว ไม่ได้คิดที่จะแปลหนังสือนั้นทั้งเล่ม ดังจะกล่าวต่อไปนี้

พระทันตะธาตุนี้ ได้กล่าวว่าเมื่อถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ พระอัฏฐิธาตุนอกจากที่เปนเท่านั้น เหลือพระทนต์ ๔ องค์ กับพระอัฏฐิที่โหนกพระปรางทั้งสองข้าง แลพระเดียร เจ้าประเทศราช ๗ องค์ แย่งชิงกัน ภายหลังตกลงกันโดยสวัสดิภาพ แบ่งไปองค์ละส่วน ต่างองค์ต่างสร้างพระสถูปบรรจุไว้ พระบรมธาตุซึ่งเปนสำคัญนั้น คือ พระทนต์ทั้ง ๔ องค์หนึ่ง เทพยดาพาไป องค์ที่ ๒ นาคทั้งหลายพาไป องค์ที่ ๓ ตกไปเมืองคันธาระ อยู่ในตวันตกเฉียงเหนือแห่งชมพูทวีป องค์ที่ ๔ ตกไปอยู่กลิงคะ ทิศตวันออกเฉียงใต้ แห่งชมพูทวีป ข้อความทั้งนี้คัดมาจากหนังสือซึ่งเซอมอเนียวิลเลียมส์แต่ง ว่าด้วยพุทธสาสนา

ว่าด้วยองค์พระทันตธาตุ

ข้อความที่จะกล่าวต่อไปนี้ คัดจากหนังสือซึ่ง เซอ เย เอมเมอ. ซอนเดนเนนต์แต่งด้วยเรื่องเมืองลังกา ผู้นี้เปนคนรับราชการอังกฤษ อาจที่จะหาผู้รู้ทั้งหลายช่วยสืบสวนทั้งฝรั่งแลลังกา หนังสือที่เขาแต่งว่าด้วยเรื่องเมืองลังกา เปนที่สรรเสริญว่าดีกว่าฉบับอื่น ๆ ทั้งหมด

คาลาคา วังสะนั้น เขาแต่งเปนกลอนภาษาลังกา เล่าเรื่องพระทันตธาตุ ซึ่งเขาคเนกันว่าจะได้แต่งเมื่อพุทธศักราช ๘๕๓ ปี ก่อนจุลศักราช ๓๒๘ ปี แลได้แก้ไขอีกในระหว่างพุทธศักราช ๑๐๐๒ แล ๑๐๒๐ ก่อนจุลศักราช ๑๗๙ ปี แล ๑๖๑ ปี ตามชาวลังหพักกำหนดว่าพุทธปรินิพพานก่อนคฤสตศักราช ๕๔๓ ปี ต้องกันกับเรา เพราะฉนั้นหนังสือฉบับนี้คงจะได้แต่งภายหลังพุทธปรินิพพาน ๘๕๐ ปี คำแปลลงเปนภาษาบาฬี เรียกว่าทาฒะวังสะ ได้ทำเมื่อพุทธศักราช ๑๗๔๓ จุลศักราช ๕๐๒ ธัมมะกิตติเถระเปนผู้แปล ในรัชกาลแห่งพระนางลิลาวดี ตามข้อความที่กล่าวนั้น ว่าภิกษุผู้หนึ่งชื่อเขมะเปนสาวกแห่งพระพุทธเจ้า ได้นำพระทันตธาตุออกจากเชิงตะกอน แล้วถวายแด่พระเจ้าพรหมทัต พระเจ้ากรุงกะลิงคะในพระนครทันตปุระ พระเจ้าแผ่นดินได้สร้างวิหารหุ้มด้วยทองประดิษฐานไว้เปนที่นมัสการมาหลายชั่วบุรุษ

ภายหลังพระทันตธาตุนั้นตกไปยังกรุงปาตลีบุต ได้สำแดงอิทธิปาฏิหารเปนหลายประการ เมื่อทิ้งลงในน่าเตาเพลิงก็บันดาลมีดอกบัวเกิดขึ้นมารับ ได้ทดลองประหารลงที่น่าแผ่นเหล็กก็ปรากฏติดอยู่ในแผ่นเหล็ก ไม่มีผู้ใดจะนำออกได้ จนสุภัทรภิกษุมาเชิญออก

จึงออกได้ พระเจ้าคูหาสิวะ เจ้ากรุงกะลิงคะจึงได้เชิญพระทันตธาตุนั้น คืนยังพระนคร ประดิษฐานไว้ในวิหารเก่า เมื่อมีกองทัพมาประชิดพระนคร พระเจ้าคูหาสิวะจะเสด็จออกทำสงคราม จึงสั่งพระราชโอรสเขย ผู้มีนามว่าทันตกุมาร ผู้เปนสามีของนางเหมมาลาราชธิดาว่า ถ้าหากพระองค์ปราไชย สิ้นพระชนมชีพในกลางสนามยุทธ ให้เชิญพระทันตธาตุนี้ไปยังพระเจ้ากรุงสิงหฬ ครั้นเมื่อพระองค์ปราไชยสิ้นพระชนมชีพในกลางศึก พระราชโอรสเขยแลพระราชธิดาก็ปลอมพระองค์เชิญพระทันตธาตุไปด้วย เมื่อพบศัตรู นางเหมมาลาก็ซ่อนไว้ในพระเมาลี ครั้นเมื่อมาถึงกรุงตะมะลิตถิ ก็โดยสานเภตราไปยังกรุงลังกา

พระทันตธาตุถึงกรุงลังกา เปนเวลารัชกาลของพระเจ้ากฤตติสิริเมฆะวัณณะ ซึ่งประมาณว่าได้ขึ้นดำรงราชย์ในพุทธศักราช ๔๕๓ ก่อนจุลศักราช ๓๕๐ ปี สิ้นพระชนม์ในพุทธศักราช ๔๖๙ ก่อนจุลศักราช ๓๓๒ ปี ทรงกระทำสักการบูชาเปนอันดี แลป้องกันรักษาโดยกวดขัน

ในกาลนั้นเกาะลังกาได้ความเดือดร้อนยิ่งนัก ด้วยทมิฬปัจจามิตรมาเบียดเบียนพระเจ้าอัครโพธิ ซึ่งได้เสด็จขึ้นดำรงราชย์ในปีมีพุทธศักราช ๑๑๑๒ จุลศักราช ๑๑๑ ไม่สามารถจะปราบปรามพวกทมิฬได้ จึงได้ย้ายพระราชธานีจากกรุงอนุราธปุระ ไปตั้งอยู่ณตำบลโปลันนาระวะ พระราชธานีตั้งอยู่ในที่นั้นจนถึงปีมีพุทธศักราช ๑๑๔๖ จุลศักราช ๖๐๕ มีระหว่างที่ต้องยักย้ายอยู่สองครั้ง

ในปีที่กล่าวแล้วนั้น พระเจ้าภูวะเนกพาหุ ที่ ๑ ย้ายพระราชธานีไปตั้งณตำบลยาพาหุเปนโกรแล ที่ ๗ ในขณะนั้นพวกยันตยันทั้งหลายได้ลอบเข้าตีพระนครได้ เชิญพระทันตธาตุไปยังชมพูทวีป พระเจ้าปรักกมพาหุ ที่ ๔ ได้ดำรงราชย์สนองพระองค์ จึงได้เสด็จไปยังกรุงมธุระ ว่ากล่าวขอคืนพระทันตธาตุกลับมายังเกาะลังกา

ในที่นี้ เตนเนนต์ ผู้แต่งหนังสือ ได้กล่าวว่า เมื่อเวลากำลังบ้านเมืองเปนหลาหลนั้น พระทันตธาตุองค์ที่แท้ ได้พาไปเที่ยวซ่อนไว้ณตำบลต่าง ๆ ในเกาะลังกาเปนหลายตำบล คือตำบลแกนกิ ลัพพารคาม แลโกติมาลัย ในภายหลังที่สุด เมื่อพุทธศักราช ๒๑๐๓ จุลศักราช ๙๒๒ พวกโปรตุเกสพบเข้า ได้พาไปยังเมืองกัวซึ่งเปนเมืองของโปรตุเกสอยู่ในชมพูทวีปฝ่ายทิศตวันตก แล้วมอบให้แก่ ดอง คอนสแตนไตน์ เดอ บากันซา ซึ่งเปนไวครอยผู้สำเร็จราชการฝ่ายโปรตุเกสในเขตรแดนอินเดีย สังฆราชโปรตุเกสได้เผาเสียต่อหน้าไวครอยแลขุนนางเปนอันมาก

อันตรายแห่งพระทันตธาตุซึ่งเปนที่เลื่องฦๅนี้ เปนเรื่องแปลกประหลาดมาก พวกโปรตุเกสได้แต่งหนังสือต่างๆ กล่าวถึงเปนข้อความมั่นคง ได้ความเปนอันพระทันตธาตุองค์แรกนั้นได้สูญสิ้นไปในปีมีพุทธศักราช ๒๐๔๓ จุลศักราช ๙๖๒

เซอ เย อิ เตนเนนต์ ได้คัดข้อความจากหนังสือพงษาวดารโปรตุเกส ซึ่งเรียกชื่อว่า ไดโค เดอเคาโต อันเปนผู้มีชีวิตรอยู่ในเวลานั้นแต่ง เรื่องทำลายพระทันตธาตุอย่างไร มีเนื้อความว่า

พระเจ้ากรุงพม่า ได้ทรงทราบว่า พระทันตธาตุเปนที่นับถือทั่วไปของพุทธสาสนิกชนมีผู้ได้ไปดังนั้น จึงได้รับสั่งให้หามาติโน อาลฟองโซ เปนคนพ่อค้าโปรตุเกส ซึ่งเปนนายกำปั่นไปค้าขายอยู่ในเมืองหงษาวดี ให้กลับไปเมืองอินเดีย ขอให้ไวศรอยยอมให้พระทันตธาตุ จะต้องการอันใดแลกเปลี่ยนก็ให้ว่า จะยอมให้ทั้งสิ้น มาติโน อาลฟองโซ ทูลแนะนำให้แต่งทูตานุทูตไปยังไวศรอย ว่ากล่าวด้วยการเรื่องนี้ แลให้มอบอำนาจที่จะให้กล่าวข้อความสัญญาอันใดต่างพระองค์ แลพระองค์จะรับอนุมัติตามทุกประการ

ครั้นเมื่อมาติโนอาลฟองโซได้ไปถึงยังเมืองคัว ในเดือนจิตรพุทธศักราช ๒๑๐๔ จุลศักราช ๙๒๓ แจ้งความให้ไวศรอยทราบในเรื่องมีทูตไปถึง เมื่อเสร็จการต้อนรับทูตแล้ว ก็เจรจากันด้วยราชการที่ทูตไป ข้างทูตขอให้มอบพระทันตธาตุ แลจะยอมสัญญาให้อันหนึ่งอันใดตามประสงค์ แลจะเปนไมตรีกับกรุงโปรตุเกสสืบไปชั่วฟ้าแลดินด้วย ทั้งรับที่จะส่งเสบียงอาหารไปยังป้อมของโปรตุเกสที่ตั้งอยู่ณเมืองมลกา ปลายแหลมมลายูทุกเมื่อตามเวลาที่ขอให้ส่ง ทั้งมีข้ออื่น ๆ ที่รับสัญญาอีกเปนอันมาก ไวศรอยนัดว่าจะตอบโดยเร็ว ในระหว่างนั้นก็นำข้อความแจ้งแก่บรรดาขุนนางฝ่ายทหารพลเรือน คนทั้งนั้นก็มีความพอใจที่จะรับ เพื่อจะได้มาปลดเปลื้องความขัดข้อง ด้วยโปรตุเกสเวลานั้นอยู่ข้างจะขัดสนทรัพย์สมบัติที่จะใช้จ่ายมาก ข้อความเปนเหมือนหนึ่งจะตกลงกันอยู่แล้ว

ความทรายถึงหูสังฆราช เรียกว่า อาชยิชอย คอง คาสปา ก็รีบไปหาไวศรอยในทันใดนั้น ว่ากล่าวห้ามปรามมิให้ยอมให้ไถ่พระทันตธาตุ ถึงแม้ว่าจะได้ทรัพย์สมบัติอันใดซึ่งมีอยู่ทั่วโลกนี้ ด้วยเหตุว่าจะเปนที่เสื่อมเสียเกียรติยศของพระผู้เปนเจ้า แลเปนช่องให้พวกนับถือรูปเคารพทั้งหลาย ไหว้กราบกระดูกอันนี้ ด้วยเหตุว่าความไหว้กราบเช่นนั้น ย่อมควรแก่พระผู้เปนเจ้าองค์เดียว อาชยิชอยได้เขียนข้อความอธิบาย แลเทศนาขนธรรมาศน์ต่อหน้าไวศรอยแลขุนนางทั้งปวง ต่อสู้ห้ามปรามการที่จะให้ไถ่พระทันตธาตุ เพราะฉนั้น คองคอนสแตนไตน์ ซึ่งเปนผู้ถือสาสนามั่นคง กลัวพระเจ้าแลอยู่ในบังคับอาราม จึงหยุดยั้งการเรื่องนี้ไว้ไม่ได้ทำให้สำเร็จ เพราะเหตุว่าไม่เปนที่เห็นชอบพร้อมกัน จึงได้ให้ประชุมสังฆราชยาคหลวงหัวน่าในสาสนาทั้งขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกัน นำข้อความอันนี้ปฤกษา ด้วยเหตุว่าเงินที่จะได้ค่าไถ่พระทันตธาตุนั้นมาก เวลานี้ราชการก็ขัดสน เงินไม่มีพอจะใช้จ่าย ถ้าได้ก็จะพอใช้ราชการทุกอย่าง เมื่อปฤกษาโต้ตอบกันเปนอันมาก ก็เปนอันตกลงว่าไม่ควรจะให้พระทันตธาตุ เพราะจะเปนการอุดหนุนแก่การไหว้กราบรูปเคารพ เปนการหมิ่นประมาทแก่พระผู้เปนเจ้า เพราะฉนั้นไม่ควรจะยอมเลย ถึงแม้ว่าประเทศนี้ฤๅโลกนี้จะฉิบหายไปหมดก็ตาม อันนี้เปนความคิดของสังฆราชยาคหลวงทั้งปวง

การตกลงกันนี้ ได้จดหมายลงชื่อเปนสำคัญทั่วกัน หนังสือฉบับนี้ยังอยู่ในออฟฟิศกรมจดหมายเหตุจนทุกวันนี้ ไวศรอยจึงได้เรียกให้ชาวคลังนำพระทันตธาตุออกมา ส่งให้แก่อาชบิชอบสังฆราช สังฆราชให้เอาครกมาตั้งตำด้วยมือตนเองจนเลอียดเปนผง แล้วเทลงในเข้าสุบเผาจนเปนเท่า ทั้งเท่าพระทันตธาตุแลเท่าถ่าน เทลงในแม่น้ำต่อหน้าคนทั้งปวง ซึ่งได้ประชุมกันดูที่น้ำนั้นจากเฉลียงเรือนแลน่าต่าง

มีผู้ซึ่งไม่เห็นด้วยในความคิดไวศรอยก็มาก เพราะเห็นว่าไม่เปนเครื่องที่จะป้องกันพุทธสาสนิกชนไม่ให้ทำรูปเคารพอื่นขึ้นได้อีก เมื่อจะเอากระดูกอันหนึ่งอันใด มาทำรูปให้คล้ายกับพระทันตธาตุที่สูญไปนั้น ความเคารพไหว้กราบก็จะมิได้มากเสมอกัน ส่วนทองซึ่งได้ยอกเลิกเสียไม่รับนั้น สามารถที่จะแก้ไขความขัดสนความร้อน ความจำเปนของบ้านเมือง ไม่ควรจะละทิ้งเสีย

เพื่อจะให้เปนที่รฤกถึงเหตุการแลสำแดงน้ำใจ ในข้อที่ทำตามความเห็นชอบของบาดหลวงทั้งหลาย โดยความศรัทธาประสาทะในคฤสตะสาสนา แลให้เปนพระเกียรติยศแก่พระเจ้า จึงได้คิดการที่จะทำต่อไปดังนี้ ให้ทำโล่ห์อันหนึ่ง มีรูปไวศรอยแลสังฆราชแวดล้อมไปด้วยเจ้าวัดแลบาดหลวง ซึ่งได้ไปประชุมในเวลานั้น ในท่ามกลางมีเข้ากำลังสุมไฟ แลมีพุทธสาสนิกชนซึ่งไปยอมเสียเงิน เบื้องบนโล่ห์นั้นมีตัวอักษร ซี เปนอักษรต้นนามของ คองคอนสแตนไตน์ ซ้ำห้าครั้ง CCCCC เบื้องล่างมีห้าคำ คอนสแตนตินัส ซีลี คูบิดิเน

ครูเมนาส เครมาวิต แปลความว่าคอนสแตนไตน์ซื่อตรงต่อสวรรค์ไม่รับสมยัติทั้งหลายในพื้นแผ่นดิน ข้อความทั้งหลายนี้ได้คัดจากหนังสือที่เตนเนนต์แต่ง เรื่องเมืองลังกา เล่ม ๒ น่า ๒๑๓ ถึง ๒๑๕

พระทันตธาตุชั้นที่ ๒

ในทางที่กล่าวว่า พระทันตธาตุที่ ๒ ได้ทำขึ้นนั้น เซอ เย อี เตนเนนต์ ได้กล่าวดังนี้

เมื่อพุทธศักราช ๒๑๐๙ จุลศักราช ๙๒๗ พระเจ้าหงษาวดีคือเมืองพะโคฤๅขึ้ง มีผู้ทูลว่า จะได้เจ้าหญิงเมืองลังกาเปนพระอรรคมเหษี จึงได้แต่งทูตให้ออกไปขอวิวาหะ แต่เจ้าแผ่นดินลังกาซึ่งดำรงราชย์เวลานั้น ชื่อ คองยวง ตามชื่อที่เข้ารีต ชื่อเดิม อัมมะปาละ พเอิญไม่มีพระราชโอรสแลธิดา คำทำนายนั้นเกือบจะเปนอันไม่ถูกต้องอยู่แล้ว พอมีขุนนางกรมวังผู้หนึ่งซึ่งนับเนื่องอยู่ในเชื้อพระวงษ์ กราบทูลแนะนำที่จะให้ส่งบุตรสาวของตนออกไปแทน เพิ่มความชั่วขึ้นในความไม่สุจริต โดยล่อลวงให้ทูตรามัญทั้งหลายเชื่อว่า ยังมีพระทันตธาตุเปนของแท้เก็บซ่อนไว้ได้ พระทันตธาตุซึ่งพวกฝรั่งเมืองดัวทำลายเสียนั้นเปนของทำปลอมไว้ ความคิดล่อลวงอันนั้น เปนอันได้สำเร็จ หญิงซึ่งต่างว่าเปนเจ้านั้น ก็ได้ต้อนรับที่เมืองหงษาวดีโดยอภิเศกมงคล ตั้งอยู่ในตำแหน่งอรรคมเหษี แลส่งราชทูตทั้งหลายออกไปยังสิงหฬทวีป รับพระทันตธาตุซึ่งภายหลังได้ตกไปอยู่เมืองอารคัน

เตนเนนต์ ผู้แต่งหนังสือ ได้คัดข้อความจากหนังสือซึ่งเตอเคาโตพรรณาข้อความพิศดารต่อไป ดังนี้

ว่าเมื่อพรัหมะ พระเจ้าแผ่นดินเปคูประสูตร โหรทั้งหลายได้ทำนายว่า จะได้พระราชธิดากรุงลังกาเปนชายา จะมีลักษณรูปโฉมเช่นนั้นเช่นนั้น จะมีส่วนพระหัตถ์ พระบาท เช่นนั้น ๆ พรัหมะมีความปรารถนาที่จะให้สมดังคำทำนาย จึงได้ส่งทูตานุทูตออกไปยังคองยวง พระเจ้ากรุงคอตตา ในพระราชสาส์นนั้นยกย่องเหมือนหนึ่งว่าพระเจ้าคองยวงเปนผู้ที่สืบกษัตริย์เทียงแท้ ไม่เปนแต่พระเจ้าแผ่นดินโดยเอกเทศองค์หนึ่งของเกาะลังกา ขอพระราชธิดา เพื่อจะอภิเศกแลส่งเครื่องราชบรรณาการ ล้วนสิ่งของอันมีค่าซึ่งไม่เคยมีในเกาะลังกา เต็มลำเภตรา กับทั้งแพรผ้าแลเพ็ชรพลอยอันมีราคา ทูตานุทูตมาถึง ในเวลาซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้ทิ้งคอตตามาอยู่ในกำแพงป้อมเมืองโคลัมโบ พุทธศักราช ๒๓๗ จุลศักราช ๙๒๖ พระเจ้าคองยวงได้ต้อนรับทูตโดยความยกย่องเปนอันมาก ทราบความประสงค์ที่ทูตมาแล้วยึดบังความจริงเสียในข้อที่โหรทั้งหลายได้ทายผิดเพราะเจอไม่มีโอรสฤๅธิดาเลย จึงได้นำยุคราสาวแห่งอำมาตย์ผู้ใหญ่ในกรมวังซึ่งเปนเชื้อพระวงษ์ แลนางคนนั้นได้ถือสาสนาพระเยซูส์แล้วโดยความคิดอ่านของคอเวอนเนอ ผู้ชื่อว่า ฟรานซิสโก ยาเรตโต อันอำมาตย์กรมวังผู้นั้น ได้รับเปนชื่อตัวด้วย แลนอกนั้นยังได้ยอมให้อ้างว่าเปนเชื้อพระวงษ์ เพราะอำมาตย์ผู้นั้นมีอำนาจมากดังนั้น จึงได้แนะนำเจ้าแผ่นดินให้ทำตามความคิดตัว หญิงผู้นั้นได้ยกย่องให้มีเกียรติยศทุกประการอย่างพระราชธิดา เมื่อทูตานุทูตมาถึง ได้โปรดให้นางนั้นเสวยร่วมภาชนะด้วยพระองค์ แลรับสั่งเรียกดังพระราชธิดาด้วยประการทั้งปวงนี้ จึงส่งไปให้เปนพระมเหษีพระเจ้ากรุงหงษาวดี

ข้อขัดขวางซึ่งพระเจ้าคองยวงกลัวเกรงอยู่มากนั้น คือกับตัน เยเนอราลเมืองโคลัมโบ แลแฟรนศิสแกง คือพวกพระทั้งหลาย ถึงแม้ว่านางนั้นเปนผู้ถือสาสนาพระพุทธ เขาย่อมเห็นอยู่ว่าเปนลูกแกะอยู่ในฝูงของเขา ซึ่งสามารถจะบังคับให้ถือสาสนาพระเยซูส์เมื่อใดก็ได้ เพราะเหตุฉนี้คนทั้งหลายเหล่านั้นน่าที่จะขัดขวางมิให้นางนี้ออกไปจากลังกาทวีปได้ เจ้าแผ่นดินได้ปฤกษากับกรมวังผู้ใหญ่ผู้นั้น ซึ่งเปนคนมีทุนรอนแลมีความคิด เมื่ออำมาตย์ผู้นั้นชี้แจงอันใด เจ้าแผ่นดินย่อมเชื่อถือทุกอย่าง จนบังคับบัญชาให้ละทิ้งเมืองคอตตามาได้ความยากจน ด้วยความมุ่งหมายที่จะมั่งมี โดยค้าขายกับเมืองหงษาวดี จึงได้ตกลงยอมจะส่งนางผู้นี้ออกไปให้พระเจ้าแผ่นดินรามัญ เว้นไว้แต่ต้องให้เปนความลับ อย่าให้โปรตุเกสที่โคลัมโบทราบ

แต่ฝ่ายอำมาตย์กรมวังได้ทำยิ่งกว่านั้น คือคิดพร้อมกับเจ้าแผ่นดิน นำเขากวางมาแกะเปนรูปพระทันตธาตุ เหมือนอย่างเช่นขี้ดองคอนสแตนไตน์ได้นำไปเสียแล้วนั้น หุ้มด้วยทองคำบรรจุในพระเจดีย์อันมีค่าประดับด้วยพลอยต่าง ๆ อำมาตย์กรมวังผู้นั้น ซึ่งถือว่าเข้ารีตสาสนาพระเยซูส์แล้ว ยังมีน้ำใจนับถือพระพุทธสาสนา เมื่อสนทนากันกับทูตานุทูตแลพระสงฆ์ซึ่งมาด้วยในเวลาก่อนที่จะไปนมัสการถวายเครื่องสักการบูชาพระพุทธบาทที่ยอดเขาอะดัม ได้แจ้งให้ทราบเปนความลับว่าพระเจ้าคองยวง เจ้ากรุงสิงหฬ ยังมีพระทันตธาตุของพระพุทธเจ้าที่แท้จริงอยู่ สิ่งซึ่งคองคอนสแตนไตน์จับไปได้นั้น เปนของทำปลอม ตัวเขาเปนกรมวังผู้ใหญ่ได้เก็บซ่อนพระทันตธาตุไว้ที่

เรือน พระเจ้ากรุงลังกาได้ถือสาสนาพระเยซูส์เสียแล้ว ทูตานุทูต แลพระสงฆ์ได้ทราบดังนั้น สำคัญว่าจริงก็มีความยินดี ขออนุญาตที่จะได้เห็น อำมาตย์นั้นก็ไม่ใคร่จะยอม แต่ครั้นเมื่อภายหลัง ขอให้ปลอมตัวไปที่บ้านในเวลากลางคืน นำพระทันตธาตุจำลอง ซึ่งบรรจุในเจดีย์ ตั้งอยู่บนที่บูชาแวดล้อมไปด้วยเครื่องหอมแลประทีป ครั้นเมื่อคนทั้งหลายเหล่านั้นได้เห็นก็กราบลงเหนือภาคพื้น ทำสักการบูชาแลสวดคำนมัสการล่วงเวลาเปนอันมากในราตรีนั้น ภายหลังจึงได้ว่ากล่าวอ้อนวอนกับอำมาตย์กรมวัง ขอให้ส่งพระบรมธาตุไปถวายพระเจ้ากรุงหงษาวดีกับเจ้าหญิงนั้นด้วย รับสัญญาว่าจะให้มีการมหรศพใหญ่เนื่องในการอาวาหภิเศกมงคลนั้นด้วย พระเจ้าพรัหมะจะส่งทองสิบหมื่นในชั้นแรก แลจะส่งเภตราอันบรรทุกเต็มด้วยเข้าเปลือกปีละลำทุกปีไป สิ่งของอื่น ๆ เมื่อจะต้องการอันใดก็จะส่งให้ตามปราถนา การซึ่งสัญญากันนี้เปนความลับรู้กันแต่เฉภาะพระเจ้าแผ่นดินแลอำมาตย์กรมวัง

ครั้นเมื่อเวลาจะส่งนางสาวลังกาไป ก็ได้ปิดบังด้วยความฉลาด กับตันแห่งเมืองโคลัมโบ แลเดสเดเมโลฤๅบาดหลวงทั้งหลายก็ไม่มีใครทราบ แลไม่มีใครสงไสย พระเจ้ากรุงลังกาแต่งให้แอนดริสยายัน มุททลิยา ขุนนางลังกาเปนราชทูตไปด้วยกับนาง ไม่มีเหตุการอันใด เปนปรกติตามทาง จนถึงท่าใต้เมืองโกสมีจึงกราบทูลแจ้งข่าวอันพระราชเทวีเสด็จมาถึง ไปให้พระเจ้าแผ่นดินแลขุนนางทั้งปวงทราบ ต่างคนมีความยินดีเปนอันมาก

พระมหาอุปราชราชโอรสแห่งพระเจ้าแผ่นดิน เสด็จลงมารับถึงท่าเรือ พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกมารับที่ประตูพระราชวัง จัดตำหนักให้อยู่ ประกอบไปด้วยห้องอันตกแต่งเปนอันงาม ทั้งห้องประชุม ที่ประทับ ที่แต่งพระองค์ อันสมควรแก่ตำแหน่งพระอรรคมเหษีที่พระเจ้าแผ่นดินอันบริบูรณ์ไปด้วยราชสมบัติ แลมีพระเดชานุภาพใหญ่ แล้วก็พระราชทานทรัพย์ศฤงฆารส่วยสาอากรข้าไท มอบให้เปนใหญ่ในพระราชวัง เสด็จไปประทับอยู่ด้วยเสมอมิได้ขาด โปรดให้ตั้งพระราชพิธี ให้ชนทั้งปวงถวายสัตย์สาบาลยกย่องนางนั้นเปนเจ้าของตนทั่วหน้า

ฝ่ายพระสงฆ์ทั้งหลายแลทูตานุทูตทั้งปวง ก็กราบทูลเรื่องราวแห่งพระทันตธาตุ ซึ่งเปนที่นับถืออันยิ่งคงรักษาไว้ได้ มิได้เปนอันตรายแลได้จัดการตกลงกับผู้ซึ่งรักษาตลอดแล้วนั้น พระเจ้าพรัหมะก็ทรงพระปริดา ด้วยสมดังพระประสงค์ ทรงเข้าพระไทยว่าเปนพระทันตธาตุแห่งพระของพระองค์ แลนับถือยิ่งกว่าสิ่งหนึ่งสิ่งใดทั้งสิ้น มิได้ช้าก็ส่งพระสงฆ์แลทูตานุทูตสำรับนั้น กับทั้งเครื่องบรรณาการอันวิเศษไปยังพระเจ้ากรุงลังกา แลสัญญาว่าจะส่งสิ่งไปอีก ให้มีราคายิ่งกว่านั้น ทูตานุทูตก็ไปถึงเมืองโคลัมโบ ว่ากล่าวตกลงกันโดยความลับกับกองยวง ก็มอบพระทันตธาตุจำลองกับทั้งเครื่องที่ตั้งให้แก่ทูตานุทูตด้วยแสดงความอาไลยแลเปนความลับ ทูตานุทูตก็ทูลลามาโดยเรือเดิมนั้น ตรายเท่าถึงประเทศรามัญ

การรับพระทันตธาตุซึ่งสำคัญว่าเปนของจริง

ในเมื่อก่อนที่จะเข้าไปถึงท่าโกสมิซึ่งเปนท่าเมืองหงษาวดี สักสองสามวัน ข่าวก็ระบือฦๅเลื่องไปโดยเร็ว พระสงฆ์ทั้งหลายแลราษฎรก็มาประชุมกันด้วยความเลื่อมใส เพื่อจะนมัสการพระทันตธาตุ แล้วให้ผูกแพตกแต่งด้วยเครื่องประดับให้งดงาม จึงอัญเชิญพระทันตธาตุตั้งบนภาชนะทองเงิน แลสิ่งอื่น ๆ อันมีค่า ข่าวก็ทราบไปถึงพระเจ้าพรหมะในกรุงหงษาวดีในทันใดนั้น ก็รับสั่งให้บรรดาข้าราชการลงมาช่วยกันรับพระทันตธาตุ ทรงทอดพระเนตรจัดทำที่สำหรับจะประดิษฐานพระทันตธาตุด้วยพระองค์เอง แลประดับด้วยมหัคฆภัณฑ์ อันพระองค์สามารถที่จะรวบรวมมาได้แลมีอยู่ ด้วยอาการเช่นนี้ พระทันตธาตุได้ขึ้นไปโดยระยะทางชลมารคในท้องนที อันตามตาไปด้วยเรือทั้งหลายซึ่งแวดล้อมแห่แหนมณฑปทรงพระทันตธาตุ เวลาค่ำก็จุดประทีปสว่างดุจเวลากลางวัน

ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินเมื่อทรงตระเตรียมการทั้งปวงเสร็จแล้ว ก็เสด็จลงเรือพระที่นั่งอันวาดเขียนประดับด้วยลายทอง แลประกอบด้วยแพรพรรณเครื่องปักต่าง ๆ ล่องลงมาสองวัน เพื่อจะพบกระบวนแห่ครั้นเมื่อทอดพระเนตรเห็นแต่ไกลก็เสด็จเข้าสู่ที่สรง ชำระพระองค์ประพรมไปด้วยเครื่องหอม แล้วแต่งพระองค์ด้วยราชาภรณ์อันมีค่า ยืนพระหัตถ์ไปรับแพอันทรงพระทันตธาตุแล้วกราบถวายบังคม ด้วยโสมนัศศรัทธาเลื่อมใสจะประมาณมิได้ แล้วเสด็จเข้าไปยังน่าที่ตั้งเครื่องสักการ อันประดิษฐานพระทันตธาตุแล้ว ทรงรับพระทันตธาตุ

ทากผู้ซึ่งกำกับขึ้นมา ยกขึ้นวางเหนือพระเศียรเกล้าเปนหลายครั้ง ด้วยสักการพแลทัพหะปะสาทะ แล้วก็อัญเชิญลงประดิษฐาน ณที่เดิม เสด็จดำเนินแห่ไปในกระบวน เมื่อมาตามระยะทางชลมารค อันหอมฟุ้งไปด้วยกลิ่นเครื่องหอมทั้งหลาย ซึ่งมีทุกลำเรือกระบวน ครั้นเมื่อถึงฝั่ง พระสงฆ์ทั้งหลายแลข้าราชการทั้งปวง กับทั้งพระเจ้าแผ่นดิน แลผู้ซึ่งเปนหัวน่าในหมู่ชนทุกหมู่เหล่า พากันลงไปในน้ำ อัญเชิญขุนยกพระทันตธาตุขึ้นเหนือบ่าแบกไปยังพระราชวัง แวดล้อมไปด้วยประชุมชนทั้งปวงอันจะนับประมาณมิได้ บรรดาเศรษฐีคฤหบดีทั้งหลาย ก็เปลื้องเครื่องแต่งตัวอันมีค่าลงปูลาดไว้ตามทาง เพื่อจะให้ผู้ซึ่งเชิญพระทันตธาตุ เดินเหยียบไปบนผ้าทั้งหลายนั้น

พระทันตธาตุนั้น ภายหลังได้ตั้งไว้ในกลางสนาม ภายในพระราชวัง ภายใต้มณฑปซึ่งปลูกขึ้นใหม่ พระเจ้าแผ่นดินแลผู้มียันตาศักดิทั้งหลายก็ถวายเครื่องสักการบูชา แล้วประกาศนามแลโคตร มีอาลักษณ์ซึ่งได้ตั้งไว้เปนตำแหน่งสำหรับจดชื่อนั้น คอยจดอยู่ แต่สักการบูชาอยู่เช่นนั้นสิ้นสองเดือน วิหารซึ่งได้สร้างขึ้นแล้วสำเร็จด้วยราคามากพ้นประมาณ ราวกะว่าจะให้เกิดการจลาจลขึ้นในพระนครนั้น

พระทันตธาตุ ชั้นที่ ๓

เซอ เย อิ เดนเนนต์ ได้กล่าวถึงเรื่องนี้โดยย่อ จะยกมาลงไว้ก่อน "พระเจ้ากรุงแกนดีซึ่งทรงนามว่าวิกรมพาหุ เมื่อได้ทรงทราบว่าพระญาติซึ่งอยู่เมืองคอตตา ได้ทำการล่อลวงพระเจ้า

หงษาวดีโดยส่งพระราชธิดาปลอมไปดังนั้น เพื่อจะแก้ไข จึงจะยอมให้พระราชธิดาของพระองค์เอง แลว่าจะส่งพระทันตธาตุที่จริงแท้อันซ่อนไว้ กล่าวว่าพระทันตธาตุซึ่งส่งไปแต่เมืองโคลัมโบก็ดี ซึ่งว่าโปรตุเกสทำลายเสียที่เมืองตัวก็ดี เปนแต่ของจำลอง พระทันตธาตุของพระพุทธเจ้ามีแท้แต่ที่ของเขาองค์เดียว จะส่งไปเปนทุนสินในการแต่งงานด้วย พระเจ้าหงษาวดีก็ยอมไปด้วยทิฏฐิมานะ ไม่ยอมที่จะให้ปรากฏว่าพระองค์ถูกล่อลวง"

เรื่องพิศดาร เดอเลาโด ได้กล่าวต่อไปดังนี้ "เพื่อจะให้จบเรื่องพระทันตธาตุนี้ ข้าพเจ้าจะเล่าถึงเหตุการอันได้เกิดขึ้น เมื่อปีต่อมาในระหว่างพระเจ้ากรุงแกนดี แลพระเจ้าพรหมะ เจ้ากรุงหงษาวดี ในเหตุการเรื่องที่ดองยวงเจ้าแผ่นดินสิงหฬได้ทำนั้น ในการที่ดองยวงได้ผลประโยชน์จากพระเจ้าหงษาวดี แลเรื่องพระทันตธาตุได้ทราบถึงพระกรรณพระเจ้ากรุงแกนดีโดยเร็ว เมื่อทราบว่าทรัพย์สมบัติเปนอันมาก ซึ่งพระเจ้าพรหมะได้ส่งมาก็มีความทยานพระไทยด้วยความฤษยา (เพราะเหตุว่า ดองยวงกับพระองค์ ได้เกี่ยวข้องเปนสัมพันธวงษ์แก่กัน โดยได้ทำอาวาหมงคลด้วยพระน้องนาง ฤๅบางปากกล่าวว่าพระธิดาของพระองค์) ไม่ช้าก็ส่งพระราชสาส์นให้ทูตถือไปยังกรุงหงษาวดี พระเจ้าหงษาวดีก็ต้อนรับโดยเกียรติยศ ราชทูตก็แจ้งการตามพระราชประสงค์ของเจ้าตน ว่านางซึ่งดองยวงได้ส่งไปว่าเปนพระราชธิดานั้น หาใช่เปนพระราชธิดาไม่ เปนแต่ธิดาของอำมาตย์กรมวังผู้ใหญ่

พระทันตธาตุซึ่งได้ทรงรับไว้ด้วยมหาสักการเคารพนั้น ทำด้วยเขากวาง แลกล่าวต่อไปว่า พระเจ้ากรุงแกนดีมีพระราชประสงค์ยิ่งนัก ที่จะใคร่ได้เปนสัมพันธมิตรด้วยพระเจ้ากรุงหงษาวดี จึงได้แต่งให้ตัวมาเพื่อจะได้บอกถวายพระราชธิดา ซึ่งเปนพระราชธิดาเกิดจากพระองค์แท้ไม่เปนแต่สักว่า นอกนั้นอีกได้กราบทูลให้ทราบว่า พระเจ้ากรุงแกนดีเปนผู้ซึ่งได้รักษาพระทันตธาตุแท้จริงของสมเด็จพระพุทธเจ้าไว้ พระทันตธาตุซึ่งว่าคองคอนสแตนไตน์รับได้ที่ แยพ่นา ฤๅที่พระเจ้ากรุงหงษาวดีได้ไว้ อันถือว่าเปนของแท้จริงนั้น ไม่เปนของแท้จริง แลได้ทรงตระเตรียมที่จะสำแดงจดหมายเหตุโบราณ ซึ่งจะให้เห็นเปนพยานสำคัญได้ด้วย

พระเจ้าพรหมะได้ทรงฟังข้อความดังนั้น ก็ทรงพระดำริห์ลังเลในพระไทย แต่ทรงเห็นว่าเจ้าหญิงองค์นั้น คนทั้งปวงได้ทำสัตยานุสัตย์ถวายว่าเปนพระราชินีอรรคมเหษีแล้ว พระทันตธาตุเล่าก็ได้กระทำสักการบูชารับรองเปนการโดยใหญ่ แลได้ตั้งไว้ในวิหารซึ่งสร้างขึ้นเฉภาะ จึงได้ตกลงพระไทยที่จะรับเหตุการอันนั้นเสีย เพื่อจะมิให้ต้องทรงรับว่า พระองค์ถูกการล่อลวง เมื่อทรงพระราชดำริห์ดังนั้นแล้ว จึงได้รับสั่งตอบว่า พระองค์มีพระไทยยินดีในการที่จะได้มีเกียรติยศเปนสัมพันธวงษ์ด้วยราชตระกูลกรุงแกนดี กับทั้งจะได้รับพระทันตธาตุนั้นด้วย แลชอบพระไทยพระเจ้ากรุงแกนดี เพื่อจะให้เปนเครื่องหมายแห่งความนับถือ จึงได้แต่งเรือกำปั่นบรรทุกของเต็มลำส่งไปด้วยทูต พระองค์ให้แต่งเรือสองลำบรรทุกเข้าแลผ้าต่าง ๆ อันมีราคาลำหนึ่งส่งไปยังคองบวง ลำหนึ่งส่งไปยังพระเจ้ากรุงแกนดี ลำที่ไปถึงคองบวงนั้น

ส่งพวกคนในบังคับโปรตุเกสทั้งหลายซึ่งได้จับไว้เปนชเลยไปด้วย ในพวกชาวโปรตุเกสเหล่านั้น มีผู้หนึ่งชื่อแอนตอเนียว โตสคาโน ซึ่งได้เปนผู้เล่าเรื่องราวเหล่านี้ให้ข้าพเจ้าฟังเปนหลายครั้ง เรือทั้งสองลำนั้นได้มาถึงเกาะลังกา เว้นไว้แต่ลำซึ่งสำหรับท่าเมืองแกนดี ถูกเจาะจมเสียก่อนที่จะได้ขนสินค้าขึ้น สิ่งของทั้งปวงก็สูญหมด ทูตก็จมน้ำตายบางคนกล่าวว่าการอันนี้ได้ทำตามคำสั่งของดองยวง ถ้าเปนเช่นนั้นจริงก็คงเปนความคิดของอำมาตย์กรมวังผู้ใหญ่ เพราะเหตุว่าเจ้าแผ่นดินนั้นไม่สู้เปนผู้เจ้าความคิดจริงจังอันใดในเรื่องนี้นัก การก็เปนอันจบกันอยู่เพียงนั้น"

คัดจากหนังสือ เตนเนนต์ ว่าด้วยเมืองลังกาน่า ๒๑๕ ถึง ๒๒๑

พระทันตะธาตุอื่นอีก

เตนเนนต์ได้กล่าวไว้ว่า "ชาวสิงหฬไม่มีความกระตากใจในการที่จะเพิ่มให้มากขึ้น ซึ่งพระทันตะธาตุของพระพุทธเจ้า" กุบลายข่านชุ่นตี พระเจ้าแผ่นดินกรุงจีน ต้นวงษ์ประจุบันนี้ อันทรงพระเดชานุภาพยิ่งใหญ่ ให้มาทวงบรรณาการพระเจ้าหงษาวดี ทูตจีนนั้นเปนคนหยายคาย พระเจ้าหงษาวดีไม่ฟังคำตักเตือนเสนาบดี จับทูตนั้นประหารชีวิตรเสีย กุบลายข่าน เจ้าแผ่นดินกรุงจีน ก็ยกมาตีเมืองพม่าเข้าตีปล้นพระนครอยู่ในประมาณพุทธศักราช ๑๗๒๔ จุลศักราช ๖๔๓ ให้ไปว่ากล่าวเอาจากพระเจ้ากรุงลังกา ได้พระทันตธาตุสององค์ กับทั้งพระเกษธาตุแห่งพระพุทธเจ้าซึ่งบรรจุในกล่องศิลาเปนอันงาม จดหมายอันนี้เปนของ มาโคโปโล เปนชาวเมืองเวนิสซอยเทียว ได้รับราชการอยู่ในกุบลายข่านหลายปี

คัดมาจากหนังสือเตนเนนต์ แต่งด้วยเรื่องเมืองลังกา เล่ม ๒ น่า ๒๐๒

ความเห็นของข้าพเจ้าเอง

ในเรื่องเมืองลังกาที่ได้เกี่ยวข้องกับกรุงหงษาวดี ตามที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นนั้น พิเคราะห์เห็นว่าจะเปนเวลาแผ่นดินของพระมหาปิฎกธร ซึ่งรับพระนามภายหลังว่า พระเจ้าศรีสากยวงษ์ธรรมเจดีย์ มีเกี่ยวข้องกับเมืองลังกาเปนอันมาก เมื่อเทียบดูศักราชก็พลาดกันไปเล็กน้อย ในหนังสือราชาธิราช ลงจุลศักราชไว้ว่า เมื่อมหาปิฎกธรถวัลยราชจุลศักราช ๙๔๙ ปี เปนภายหลังพระเจ้าลังกาส่งนางที่อ้างว่าเปนราชธิดามานั้น ๒๑ ปี ถ้าจะเชื่อว่าศักราชในหนังสือราชาธิราชแน่ เวลานั้นก็คงจะเปนเวลาที่ว่างไม่มีเจ้าแผ่นดิน เพราะเวลานั้นเจ้าแผ่นดินหงษาวดีเปนสัตรี ตกขึ้นไปอยู่กรุงอังวะถึง ๒๒ ปี เห็นว่าไม่ควรที่จะเชื่อถือศักราชในหนังสือราชาธิราช ด้วยลงเลอะเทอะ ควรจะสอบได้ว่าไม่แน่หลายแห่ง ถ้าตกลงใจว่าเหตุการอันกล่าวแล้วข้างต้นได้เกิดขึ้นในแผ่นดินพระเจ้าศรีสากยวงษ์ธรรมเจดีย์แล้ว ก็มีเรื่องราวที่จะพึงสอบกันได้ ดังจะกล่าวต่อไปนี้

ดูเหมือนจะดำรงราชย์ล่วงไปไม่ช้านัก คงจะเปนเพราะเหตุที่เล่าเรียนพระไตรปิฎกมาก เห็นหนังสือต่าง ๆ ซึ่งชาวลังกาแต่งพรรณาเรื่องราวเมืองลังกาวิเศษต่าง ๆ มีมหาวงษ์ แลทีปวงษ์ เปนต้น จึงได้แต่งให้พระสงฆ์แลช่าง มีพระพุทธโฆษาจารย์เปนประธาน ไปถ่ายอย่างปราสาทแลพระพุทธอยาทวิหารต่าง ๆ แต่หาปรากฏว่าได้ไป

ปีใดชัดเจนไม่ แลเหมือนกันกับเมืองเรา ที่ไม่ได้รู้ชัดเจนมาแต่ก่อน ว่าราชวงษ์เมืองลังกา ภายหลังที่กล่าวแล้วในหนังสือมหาวงษ์นั้น เปนอย่างไร รู้แต่ว่าเจ้าแผ่นดินยังมีอยู่ ฝ่ายมีอำนาจเกี่ยวข้องในบ้านเมือง แต่จะมีอาการเกี่ยวข้องกันอย่างใดก็ไม่ทราบความชัดด้วยเหตุหลายประการ เพราะระยะทางไกลไปมายาก เพราะไม่รู้ภาษา เพราะไม่พอใจไต่ถาม ด้วยความปรารถนาที่จะเกี่ยวข้องกับลังกา ย่อมมีความประสงค์อย่างเดียวแต่ที่จะสืบข่าวคราวพระพุทธสาสนา ค้นหาหนังสือซึ่งยังไม่มีบริบูรณ์มาเปนเครื่องเทียบทานหนังสือที่มีอยู่ จดหมายเหตุแห่งผู้ไปลังกา ย่อมเดินตามแนวหนังสือมหาวงษ์อันกล่าวล้วนแล้วแต่ด้วยเรื่องสาสนา ในจดหมายเหตุทั้งหลายที่เราได้เห็น ย่อมกล่าวถึงเรื่องสากัจฉา คือโต้ตอบกันในเรื่องทางธรรมบ้าง ทางวินัยบ้าง เปนการอวดความรู้ภาษามคธฤๅยาฬี ซึ่งเปนภาษาตายด้วยกันทั้งสองฝ่าย อวดความรู้ที่ได้อ่านหนังสือมาก โดยแก้ปัญหาขัดข้องต่าง ๆ ให้ต้องตามธรรมวินัย ถ้าจะเปนการสนทนาเล่าขอกกันก็เปนแต่สาสนปวัติ ความเปนไปของพระสาสนาที่เปนอยู่ในเมืองแห่งตนแลตน ไม่ได้เกี่ยวข้องด้วยความมุ่งหมายในทางราชการฤๅทางค้าขายเลยทีเดียว ข้าพเจ้าได้พบผู้มีชื่อเสียงซึ่งได้ออกไปเมืองลังกา เช่นพระยาสุธรรมไมตรี (ห้อง) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี) แลผู้น้อยอื่น ๆ อีก ได้ฟังเล่าขอกเรื่องราวก็ไม่มีอย่างอื่น นอกจากเรื่องสาสนา ถ้าเราจะถามถึงการบ้านเมืองอย่างใด ก็เล่าได้แต่เพียง

การอยู่การกินแลการเดินทาง ในทางราชการฤๅการค้าขายแล้ว ไม่สามารถจะบอกอันใดได้เลย ข้าพเจ้าจึงสันนิฐานว่า เวลาที่มอญคบกับลังกาในตอนนี้คงไม่ผิดอันใดกับเรานัก

ทูตรามัญออกไปลังกาคราวแรกตามที่ได้กล่าวมานี้ ถ้าคิดระยะดู ก็ต้องเปนเวลาที่ย้ายจากเมืองอนุราธมาแล้ว ข้อที่ไปถ่ายอย่างต่าง ๆ เช่นที่กล่าวไว้นั้น เปนที่น่าสงไสยเปนอันมาก เพราะในที่อื่น ๆ นอกจากอนุราธปุระแล้ว หายากที่จะมีสิ่งใดในเมืองลังกาอันควรจะถ่ายอย่าง

ต่อมามีในจดหมายเหตุพงษาวดารรามัญนั้นว่า พระเจ้าหงษาวดีได้รับราชสาส์นจากพระนครต่าง ๆ ตามเชื้อวงษ์ เพื่อจะส่งธิดาไปถวาย พระเจ้าหงษาวดีมีพระราชสาส์นตอบ อุปมายกพระพุทธวงษ์ขึ้นเปนข้อเปรียบ ไม่แจ้งวงษ์ของพระองค์ แต่ตามหนังสือนั้นกล่าวว่า บรรดาเมืองทั้งปวงพอใจในสำนวนหนังสือของพระเจ้าหงษาวดี พระเจ้าเชียงใหม่เปนคนแรกที่ได้ส่งธิดาไปถวาย ตามข้อความนั้น เหมือนหนึ่งพระเจ้าเชียงใหม่ก็ดี ธิดาก็ดี เชื่อว่าพระเจ้าหงษาวดีองค์นี้จะได้เปนพระพุทธเจ้า อยากจะใคร่เปนพ่อตาแลเปนเมียพระพุทธเจ้า เมืองอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงก็ได้ส่งราชสาส์นไปถามปัญหา ตอบแก้ปัญหา ส่งเครื่องบรรณาการกันทุกเมือง

การซึ่งเกี่ยวกับเมืองลังกาที่กล่าวอีก ก็เรื่องถามปฤษณา ในว่าเปนพระเจ้ากรุงลังกาแต่งเรือสำเภาส่งมาให้ถามปฤษณา นัยว่าเปนครั้งที่ ๒ ที่เรือลังกาได้มาถึงเมืองหงษาวดี ครั้งแรกนั้นคือมาแต่ครั้ง

พระยาอู่ เจ้าช้างเผือก เพราะเหตุที่เกียรติยศอันได้รับทูตลังกานี้มีช้านานครั้งหนึ่งดังนี้ จึงเปนที่ยินดีของพระเจ้าหงษาวดียิ่งนัก จัดการต้อนรับยิ่งกว่ารับทูตประเทศอื่น แต่ไม่ได้กล่าวถึงนางราชธิดา แลพระทันตธาตุที่ได้รับ ที่สุดจนทูตชั้นหลังที่มาจากเมืองแกนดี ก็ไม่ได้กล่าวถึง ซึ่งอยู่จะเปนด้วยเรื่องกระดากใจ เพราะมีเหตุปรากฏลับกลายไป เปนที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศ เพราะจดหมายเหตุในเมืองพม่ารามัญเหล่านี้ จะเอาเปนแน่แท้อย่างไรไม่ได้ ถ้าสิ่งใดที่เปนการเสียแล้วก็ไม่จดฤๅแก้เสียอย่างอื่น เช่นเมื่ออังกฤษมาตีเมืองพม่าคราวแรกเขาจดหมายว่า อังกฤษมาตีปลันพระนคร พวกทหารออกสู้รบก็ไม่ได้ไชยชนะ เจ้าแผ่นดินแลลงขนลูกทองคำออกไป ข้าศึกจึงได้ปลาศนาการไปทั้งสิ้น

ในตอนซึ่งว่าเกี่ยวข้องด้วยเมืองจีน ก็ได้มีในหนังสือพงษาวดารรามัญ ที่แปลเปนภาษาเรื่องหลายตอน แต่ข้าพเจ้าสงไสยว่าจะมิใช่ตอนมหาปิฎกอรรถ คงจะเปนตอนพระเจ้าราชาธิราช มีความเสียดายที่มิได้มีฉบับอังกฤษมาซึ่งมีศักราชแน่นอนกว่า แลเปนเรื่องพงษาวดารแท้ เก็บรวมทั้งพงษาวดารมอญแลพม่าอาสัม เรื่องราชาธิราชแปลเปนไทยนี้ ตรงกับชื่อที่เรียก คือต้องการจะกล่าวถึงพระเจ้าราชาธิราชองค์เดียว คือเนื้อความก็พระเจ้าราชาธิราชเปนนายโรงแห่งเรื่องหนังสือนี้ ที่กล่าวถึงผู้อื่นเปนแต่เรื่องประกอบเท่านั้น เมื่อพิเคราะห์ตามอาการกิริยาของพระเจ้าศรีสากยวงษ์ธรรมเจดีย์แล้ว เปนผู้สมควรที่จะต้องถูกลังกาหลอกเช่นนั้นแท้ทีเดียว

ข้อความทั้งนี้ เก็บมาจากหนังสือราชาธิราชตั้งแต่น่า๔๗๔ ถึงน่า๕๔๘

การเปิดพระทันตธาตุให้คนดู

พระทันตธาตุนี้รักษาอยู่ในที่ซึ่ง เรียกว่า ตาลาตามาลิกาวะ ณเมืองแกนดี ซึ่งเปนเมืองหลวงเก่าอยู่ในท่ามกลางเกาะ วิหารที่เก็บนั้นไม่ใหญ่โตอันใด ตั้งอยู่ในกำแพงพระราชวัง หันน่าต่อทิศตวันตก มีลานปลูกหญ้าอยู่กลาง ด้านเหนือเปนเทวสถานพระเปนเจ้า ๔ องค์ แลพระราชวัง ข้างทิศใต้เปนสระน้ำใหญ่ อีกฟากสระข้างหนึ่งตรงกันกับวิหารพระทันตธาตุ เปนที่ตั้งวัดบุบผาราม ในยหนึ่งชาวลังกาเรียกมาลิวัตตวิหาร ซึ่งว่าพระอุบาลีเถระได้ผูกพัทธสีมาในที่นั้น แต่ข้าพเจ้าไม่ได้ไป ด้านน่าของวิหารนั้น มีผนังแลซุ้มประตูศิลาลายสลัก ลวดลายทำนองเดียวกันกับโบโรบุโด ที่เมืองชวา แต่ข้าพเจ้ามีความสงไสยเปนอันมากว่าจะไม่ใช่ของทำขึ้นเฉภาะสำหรับที่นี้ น่าที่จะรื้อมาจากวิหารเก่าแห่งใดแห่งหนึ่งในเมืองอนุราธปุระซึ่งเปนมหานครโบราณ ตอนข้างฝ่ายเหนือของเกาะ ด้วยเหตุว่าเครื่องศิลาเช่นนี้ข้าพเจ้าได้เห็นแต่สามแห่ง คือเสาศิลาตั้งนาฬิกาแดดอยู่หลังเรือนที่เรียกว่า กวินส์ เฮาส์ คือ เรือนเจ้าเมือง ที่เมืองโคลัมโบ มีจารึกไว้ว่า เซอ อาร เทอ เอลิแยงก์ แฮฟว์ลอก ได้มาแต่อนุราธปุระ อีกแห่งหนึ่งที่ตำหนักเจ้าแผ่นดินลังกา มีศิลาเปนวงพระจันทร์ครึ่งซีก กลางสลักเปนกงรถสำหรับวางน่าประตู อีกแห่งหนึ่งก็ที่วิหารพระทันตธาตุ ข้าพเจ้าจึงสันนิฐานว่าจะเปนรื้อมาจากวิหารแห่งหนึ่งแห่งใดในเมืองอนุราธปุระ เมืองแกนดีนี้ชาวลังกาเรียกว่าสิงฮันดะ เปนเมืองหลวงภายหลังเรื่องมหาวงษ์เหมือนกันกับพระทันตธาตุ ซึ่งมาภายหลัง

ไม่ใช่เปนเจดียสถานเก่าซึ่งปรากฏในเรื่องมหาวงษ์ เมื่อสังเกตดูตามหนังสือต่าง ๆ ที่เขาได้แต่ง แลรูปที่เขาได้ถ่ายลอกจำลองมากับทั้งคำบอกเล่าของผู้มีชันญาคักดิ์ในประเทศนี้ ซึ่งควรเชื่อถือ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าชาติลังกาเดียวนี้ ไม่เหมือนอย่างแต่ก่อน ฤๅเกือบจะมิใช่คนเชื้อวงษ์อันเดียวกันกับแต่ก่อน เปรียบประดุจเขมร ครั้งพระนครวัดแลเขมรในบัดนี้ ความคิดแลฝีมือทำการช่างต่าง ๆ เปนคนละอย่างคนละประเภท ถ้าจะหยิบเอาสิ่งซึ่งทำแต่โบราณ แลสิ่งซึ่งทำใหม่มาวางเข้าสองสิ่ง จะไม่ต้องกันเลย ทั้งความคิดทั้งฝีมือ สามารถที่จะให้เข้าใจผิดว่า เปนคนละเมืองกันได้ เหตุทั้งนี้เปนได้ด้วยคนที่มาอยู่เมืองลังกาแต่ก่อน คงจะเปนเชื้อชาติชาวเมืองฝ่ายเหนือในชมพูทวีป ซึ่งมีความเจริญก่อนถ้าข้างใต้ ลงมายังเกาะนี้ด้วยเรือแล้วตั้งอยู่ เช่นที่ปรากฏในเรื่องมหาวงษ์ นำฝีมือช่างแลความคิดข้างเมืองฝ่ายเหนือลงมาด้วย พวกนี้เองได้นมีพ่านไปจนกระทั่งถึงเกาะชวา ฝีมือจึงได้ลม้ายคล้ายคลึงกัน เมื่อภายหลังตั้งเปนบ้านเมืองขึ้นแล้ว ชนในชมพูทวีปฝ่ายใต้อาไศรยความบริบูรณ์ของเกาะนี้ ไปมาค้าขายแลลงมาตั้งอยู่มากขึ้นทุกที เมื่อเกิดการจลาจลขึ้นในเมืองบางคราวก็มีอำนาจแซกแซงขึ้นเปนเจ้านายได้ ความคุ้นเคยแลความนับถือกันแลกันกับคนในพื้นเมืองที่มาแต่ฝ่ายเหนือก็เจริญขึ้น จนถึงทำอาวาหวิวาหมงคลกันแลกัน เกิดบุตรแลหลานกลายเปนชาติชาวลังกาขึ้นใหม่อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งจะเรียกว่าชาวลังกาแท้ก็ได้ ภายหลัง

เมื่อเกิดจลาจลอันใด ฆ่าฟันกันตายไปมาก ๆ พวกในชมพูทวีป ข้างใต้ก็เพิ่มเติมมากขึ้นตามลำดับ ข้าพเจ้าได้ทราบจากผู้ที่ควรเชื่อ บอกว่าคนในเกาะลังกา เดี๋ยวนี้น้อยกว่าแต่ก่อนเปนอันมาก ที่เมือง อนุราธปุระยังค้นพบรอยซึ่งเปนที่คนอยู่ กว้างออกไปเสมอมิได้ขาด ข้าพเจ้าจะยังไม่กล่าวยืดยาวในเรื่องนี้ ด้วยเหตุว่ายังไม่สมควรจะกล่าว เลย เพราะยังไม่ได้ไปเห็นเมืองอนุราธปุระ ซึ่งเปนเมืองมีการก่อ สร้างอันวิเศษของโบราณ น่าที่จะดียิ่งกว่าเกาะชวาเปนอันมาก ที่กล่าว บัดนี้ เพื่อจะรวมความว่าเมืองลังกาตอนกลางลงมาหาใต้ ซึ่งข้าพเจ้า ได้มาอยู่บัดนี้ ไม่เปนถิ่นที่ซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงษ์ ซึ่งเราทั้ง หลายมีความพิศวงเลื่อมใสเปนอันมากนั้น พระทันตธาตุนี้ ไม่เปน สิ่งสำคัญ ซึ่งเรามีน้ำใจชื่นชมยินดีต่อมาแต่ก่อน เปนการสมควร แท้จริง เมื่อได้เห็นถิ่นที่ แลได้เห็นสิ่งของทั้งปวง ก็ไม่เปนเครื่อง ที่น่าพิศวงฤๅน่าเลื่อมใสอันใด อาตูลมูลมองไปด้วยสิ่งแลด้วยเรื่อง ที่จะพึงน่ารังเกียจฤๅน่ากระดากใจหลายประการอันไม่ควรจะกล่าวในที่นี้

เมื่อจะกล่าวถึงวิธีซึ่งเบิดพระทันตธาตุให้คนดูฤๅนมัสการ ก็จะ ต้องข้ามเรื่องจะพรรณาถึงเหตุการเหล่านั้นเสีย กล่าวต่อไปว่า พระ ทันตธาตุนั้นร้อยอยู่ในห่วงลวด ซึ่งยึกอยู่ในกลางดอกอุบลทำด้วย ทองคำ มีพระเจดีย์ครอบเปนชั้น ๆ จนถึงชั้นในที่สุดเปนกล่องประดับ ด้วยเพ็ชรพลอย พระเจดีย์บางองค์ใน ๗ ชั้นนั้นประดับเพ็ชรพลอย งามดี องค์นอกที่สุดมีสังวาลหลายอย่าง สังเกตได้แต่ว่าเปนอย่าง พม่านั้นสายหนึ่งสวมอยู่ สัณฐานพระทันตธาตุก็ไม่ผิดอันใดกับที่

ทำลองนัก แต่จะเปนด้วยเก่า ฤๅด้วยจะเปนสีดอกพิกุลแห้ง จึงได้มีสีคล้ำมัว เหมือนงาที่ทำเครื่องมืออันใดใช้เก่า ๆ แต่ไม่เปนสีเดียวเสมอกัน ที่ซึ่งเก็บนั้นเปนห้องไม่มีน่าต่าง มีแต่ประตูด้านเดียว มีประแจสามดอก ผู้ซึ่งรักษาวัดซึ่งเรียกว่า ระเดมะหัดตะเมยะ ซึ่งแต่งตัวนุ่งผ้ายาว ๒๗ วา เก็บดอกหนึ่ง พระเก็บสองดอก ในนั้นมีสิ่งอื่น ๆ ที่มีราคาหลายอย่าง แต่ยากที่จะเห็นได้ถนัด เพราะมืดต้องจุดไฟ แลไม่จุดหลายดวงนัก ดูเหมือนเจ้าพนักงานผู้รักษาจะพอใจให้เปนเช่นนั้นด้วย การที่จะบูชาด้วยประทีปย่อมไม่สู้เปนที่ต้องใจของผู้รักษา ข้าพเจ้าได้เห็นหนังสือเขียนด้วยลานทองสองผูกผูกหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่า ส่งไปแต่พระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐกรุงสยาม ๑๕๐ ปีเศษมาแล้วนั้น ข้าพเจ้าได้พลิกดู ร้อยลานกลับต้นเปนปลายเขียนด้วยอักษรขอม ขึ้นต้นเปนวิธีอุปสมบท แล้วกฐิน ผูกแลถอนสีมา ข้างปลายมีบานแพนกเขียนแปลร้อย ได้คำที่จารึกนั้นมา ศักราชลงว่า ๑๐๐๐๕ ถ้าจะเข้าใจโดยคำว่า พันห้า ก็เปนก่อนเวลาแผ่นดินพระบรมโกษฐ แลทั้งสังเกตดูถ้อยคำในนั้นประกอบด้วยรูปตัวอักษรเห็นเปนหนังสือขอมที่เขมรเขียน หาใช่ไปจากกรุงสยามไม่ อีกผูกหนึ่งนั้นไม่ได้ดู ด้วยผู้รักษาหวงแหนเหลือเกิน ราวกับว่าผู้หนึ่งผู้ใดจะวิ่งราวไปจากที่นั้น ยังมีพระแก้วอีกองค์หนึ่ง ซึ่งน่าตักประมาณสัก ๔ นิ้ว สังเกตดูไม่ใช่ผีมือลังกา สีคล้ายมรกฎส่องโปรง มีที่ชำรุดบ้าง จะสังเกตว่าเปนเนื้อศิลาฤๅอันใดก็ยากด้วยสว่างไม่พอ แลเขาไม่สู้จะให้ดูนานนัก ทั้งในห้องนั้นก็ไม่มีทางลมซึ่งจะหายใจได้มาก คนก็

เข้าไปเต็มแน่น ถ้าผู้ใดขึ้นอยู่ข้าก็อาจจะเปนลมได้ ด้วยต้องการลมสำหรับหายใจ ข้าพเจ้าได้คัดคำยานแพนก ในคัมภีร์นั้นมาลงไว้ในที่นี้ ด้วยเห็นว่าการที่คัดนั้นมิใช่ง่าย ต้องทำทุกระกิริยาเปนอันมาก

การที่จะเปิดพระทันตธาตุให้คนดูเปนการเปิดเผยนั้น นาน ๆ มีครั้งหนึ่ง ในเวลาเมื่อพระเจ้าแผ่นดินลังกายังมีอยู่ เปิดครั้งหลังที่สุดแผ่นดินพระเจ้ากฤตติสิริ ในราวพุทธศักราช ๒๓๓๗ จุลศักราช ๑๑๑๗ เปนปีที่พระอุบาลีเถระกับราชทูตกรุงสยาม ตามคำเชื้อเชิญของพระเจ้ากฤตติสิริ ให้ไปสืบสาสนวงษ์ในเมืองลังกา เพราะเวลานั้นพระสงฆ์ในเมืองลังกาสายสูญสิ้นไป พระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐจึงได้ทรงจัดพระสงฆ์ ๑๐ รูป กับทูตานุทูต ให้เชิญพระพุทธรูป พระธรรม แลพระราชสาส์นออกไป ซึ่งจดหมายรายระยะทางของราชทูต แลวิธีซึ่งเชิญพระทันตธาตุออกให้ราษฎรดูอย่างไร ยังมีอยู่ในหอจดหมายเหตุแลได้ลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณ แต่จะเปนฉบับใดข้าพเจ้าจำไม่ได้ ต่อมาอีกมีครั้งหนึ่ง เมื่อพุทธศักราช ๒๓๗๓ จุลศักราช ๑๑๙๐ แลเมื่อไม่กี่ปีนี้อีกครั้งหนึ่ง การที่เปิดให้คนดูเช่นนี้ เพื่อประสงค์จะได้เงินปฏิสังขรณ์ที่วิหารพระทันตธาตุ ชนชาวสิงหฬทั้งปวง ย่อมพากันแตกตื่นไปนมัสการ แลเข้าเรียรายทั่วทั้งสกลลังกาทวีป

ในระหว่างซึ่งมิได้มีการเปิดให้คนนมัสการมากเช่นนั้น ย่อมเปิดให้ผู้มียันตาศักดิ์ต่างประเทศสำคัญ ๆ ดูบ้างเปนครั้งเปนคราว แต่โดยปรกติที่เปิดให้ชาวลังกาดูนั้น เปนแต่ไปนมัสการภายนอกหาได้เห็นองค์พระทันตธาตุไม่

เมื่อจะกล่าวตามคนต่างประเทศเขากล่าว ที่เขาได้พิจารณาวาดเขียนจำลองถ้วนถี่ เขาว่าทำด้วยงาช้างซึ่งเสียสี เปนของพระเจ้าวิกรมพาหุคิดทำขึ้น ไม่เปนสัณฐานพื้นมนุษย์ เพราะสิ่งที่จริงแท้นั้นโปรตุเกสได้ทำลายเสียที่เมืองคัวดังได้กล่าวมาแล้ว แต่ตามความเห็นของข้าพเจ้าเห็นว่า ถึงพระทันตธาตุซึ่งว่าโปรตุเกสทำลายเสียนั้นจะเชื่อว่าแท้ก็ไม่ได้ ด้วยพาไปซ่อนเร้นหมกฝังเสียเปนหลายครั้งมาแล้ว

แห่เประหะระ

พระเจ้าแผ่นดินในลังกาชั้นหลัง ๆ ลงมา ย่อมเปนเชื้อสายแห่งฤๅเปนชินคู่โดยมาก เพราะฉนั้นในเมืองแกนดีจึงได้มีเทวสถานอย่างชินคู่เปนอันมาก เปนธรรมเนียมที่ต้องแห่พระเปนเจ้าของชินคู่ทุกปี ไม่ได้เกี่ยวข้องอันใดกับพระพุทธสาสนา ครั้นเมื่อพุทธศักราช ๒๓๑๗ พระเจ้ากรุงลังกาได้เชิญพวกสงฆ์กรุงสยามออกไปให้อุปสมบทชำระพระพุทธสาสนา ให้พระสงฆ์ประพฤติอยู่ในศีลบริสุทธิอย่างสูงเสร็จแล้ว พระอุบาลีเถระเจ้าได้ยินเสียงอื้ออึงตระเตรียมการที่จะแห่พระเปนเจ้าฝ่ายชินคู่ดังนั้น จึงได้ถวายพระพรแก่พระเจ้าแผ่นดินในเวลาเย็นวันนั้นว่าควรที่จะเชิญพระสถูปขึ้นประดิษฐานเหนือช้างพระที่นั่ง แห่ไปน่าพระเปนเจ้าทั้งหลาย เพื่อให้การบูชาทั้งหลายนี้เปนพุทธบูชา แต่พระสงฆ์ทั้งปวงหาได้เข้าในกระบวนแห่ฤๅช่วยจัดการอันใดไม่ นอกจากให้ยืมช้างวัดแลพระเจดีย์ ซึ่งทำประหนึ่งว่าทรงพระทันตธาตุ แต่หาได้มีพระทันตธาตุในนั้นไม่ กับทั้งมณฑปเงินกำไหล่ทอง ซึ่งเปนที่ประดิษฐานพระเจดีย์

กระบวนแห่นี้ได้แห่ในเวลากลางคืนสว่างไปด้วยแสงไต้ ประโคมสังข์แตรฆ้องกลองปี่ แลมีคนโลดเล่นเต้นรำไปในกระบวน ช้างที่ทรงพระเจดีย์นั้น ปกคลุมไปด้วยผ้าสักหลาดแดงติดขลิบทอง ที่ผ้าคลุมหน้าได้โขมดลงมา ปั้กไหมทองเปนพระพุทธรูปนั่ง มีเครื่องสูงบังสูรย์ จามร ทำด้วยแพรสีต่าง ๆ แต่รูปร่างไม่เหมือนเครื่องแห่ของเรา เหมือนตาลีปัตรวินัยธร วินัยธรรม หัวเมือง ฤๅสมุห์ใยฎีกาข้างต่าง ๆ เมื่อข้าพเจ้าไปเขาก็จัดการแห่นี้ขึ้นให้ดูเปนการพิเศษแลแห่ผ่านมาน่าที่อยู่ แต่ข้าพเจ้าหาได้ออกไปดูไม่ ซึ่งกล่าวถึงได้ดังนี้ เพราะเขาจัดมาเรียงรายตามทางพร้อมทั้งเครื่องประโคมต่าง ๆ ตลอดสองข้างทาง ในเวลาที่จะขึ้นไปยนวิหารพระเขี้ยวแก้วนั้นด้วย

เรื่องพระสงฆ์ลังกา

เวลาที่ข้าพเจ้าไปอยู่นั้นอยนัก ไม่พอที่จะได้สวนอันใด อาไศรยแต่สังเกตด้วยตา แลฟังคำเล่าขอกย้างเล็กน้อย คงได้ความว่าแยกหมู่แยกคณะกันเปนอันมาก ไม่มีผู้ใดเปนใหญ่ยังคัยยัญชาทั่วไป ฝ่ายอาณาจักรก็มิได้เกี่ยวข้องอันใดในการสาสนา เขามิได้รื้อถอนคุมเหงเหมือนครั้งโปรตุเกส แต่อาไศรยที่ไม่มีผู้ใดจะตราสินข้อที่ถูกที่ผิด หมู่ใดมีทิฏฐิอย่างใดก็ประพฤติไปตามทิฏฐิตน ที่เปนหมวดใหญ่ ฤๅต่างวงษ์กันอยู่นั้นสามจำพวก คืออุบาลีวงษ์ ฤๅไนยหนึ่ง เรียกว่า สยามวงษ์นั้น มากทั่วไปทั้งเกาะ พวกที่สองคืออมรปุรวงษ์ฤๅมัมมะวงษ์ พวกพม่าพวกหนึ่ง มักจะอยู่ตาม

ชายทเลฝ่ายใต้ พวกที่สามคือรามัญวงษ์ตั้งขึ้นใหม่ ก็ตั้งอยู่ตามชายทเลเหมือนกัน ในสามพวกนี้แย่งกันออกไปอีก พวกละหลาย ๆ คณะ ไม่อยู่ในบังคับกัน มีทิฏฐิต่าง ๆ กัน เปนต้นว่าพวกอุบาลีวงษ์โดยมากไม่ห่มคลุมเลย จะไปแห่งหนึ่งแห่งใดก็ห่มพาดคววายเท่านั้น ไม่ใช้ราดคดอก อีกพวกหนึ่งห่มคลุม แลเลิกผ้าขึ้นข้างล่าง เหมือนอย่างพระมหานิกาย ในสองพวกนี้ก็เถียงกันข้อที่เถียงนั้นก็เลวทรามเต็มที พวกที่ไม่ห่มคลุม อ้างว่าไม่เห็นรูปพระพุทธเจ้าที่ทำไว้แห่งไรห่มสองไหล่ พวกที่ห่มคลุมแต่เลิกผ้าข้างล่าง ทรายลัทธิธรรมยุติกาในกรุงเทพ ฯ บ้าง คันวินัยพบลงเนื้อเห็นด้วยว่าไม่สู้เปนปริมณฑล เปลี่ยนเปนแหวกผ้าทางลูกขวยยกลูกขวยขึ้นบ่า แต่คงม้วนขวาอยู่ตามเดิม แต่พวกอื่นห่มอย่างรามัญ คือม้วนซ้ายแต่ไม่ยกผ้าซ้ายในขึ้นบ่าฤๅอย่างไร พาดขึ้นไปบนบ่าแล้วแลเห็นผิดกันกับธรรมยุติกา ที่ห่มคล้ายธรรมยุติกามีอยู่น้อยองค์ ที่ได้เข้ามากรุงเทพ ฯ ข้างฝ่ายรามัญถือไม่ใช้รองเท้าไม่กั้นร่ม ใช้แต่ใบตาลบ้องศีศะ ไม่ห่มแพร พวกไม่ห่มคลุมนั้นมักใช้จีวรแพรต่วนเหลืองอนุวาตเล็ก ๆ กั้นร่มแพร สวมรองเท้า อยู่ข้างจะสูง คนในเกาะลังกาย่อมสรรเสริญพระรามัญนิกาย มากกว่านิกายอื่น ๆ พระสงฆ์ข้างฝ่ายเมืองแกนดีไม่สู้เอื้อเฟื้อในการสั่งสอนมาก ข้างฝ่ายท่าอยู่ข้างจะเอื้อเฟื้อแลรู้คนภุกหนาบาง อุบาลีวงษ์บางนิกายโกนคิ้ว ดูอาการกิริยวคล้ายพระกรุงเทพ ฯ เห็นว่าต้องการอยากจะประพฤติเหมือนพระในกรุงมาก ข้อเถียงกันต่าง ๆ มีมากนัก

ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวในที่นี้ การปกครองฝ่ายอังกฤษถือเหมือนราษฎรสามัญ ข้าพเจ้ามีความสงไสยมาก ว่าถ้าทำผิดด้วยอาณาจักรไม่ถึงปาราชิก เขาจะลงโทษทั้งเพศสมณะฤๅประการใด แต่ครั้นเมื่อถามขึ้นก็กลั้นหัวเราะไม่ได้ ด้วยไม่ควรจะเขลาเช่นนั้นเลย คือเมื่อทำผิดอันใด ที่โทษควรจำคุก เขาก็ให้เสื้อกางเกงที่สำหรับคนคุกแต่ง จะสึกฤๅมิสึกก็ตามใจ เมื่อต้องสวมเสื้อกางเกงแล้วก็เปนพระต่อไปไม่ได้อยู่เอง ฯ

เรือพระที่นั่งจักรกรี

ในมัชฌันตรวิถี ทเลอาหรับ

วันที่ ๒๗ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๖

ศักราช ๑๐๐๐๕ สังเขปพระราชโองการ รามาธิบดีศรีสินทรภูมินทรวเนศวร กัมพลกัมพุชาธิราช บรมราชบรมบพิตร ควรนสังเขปพระจักรวัติศรีสินทร ยโสธรบรมราชชายามหาอรรคมเหษี พระพิธรณินธรเชษฐเชษฐ สัทธาสาสนลิขิตักษร สุวัณณปัตตกัมมวาจานิพพานปัจจโยโหตุ อนาคเตกาเล จิรัฏฐิตุสัทธัมโม ฯ

๗๓

เรื่องไปเมืองเตอร์กี

พระนิพนธ์

พระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

๏ เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔ ค.ศ. ๑๘๙๑) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าเปนราชทูตพิเศษเชิญพระราชสาส์นแลเครื่องราชอิศริยาภรณ์ ไปสู่ราชสำนักพระเจ้าแผ่นดินในยุโรปหลายพระนคร ที่ไปในครั้งนั้นก็ไม่ได้มีราชการจะต้องไปประเทศเตอร์กี แต่เมื่อไปคิดกะระยะที่จะเดินทางไปตามประเทศน้อยใหญ่ในยุโรป ตรวจดูในแผนที่ เห็นว่าระยะทางแต่รุสเซียไปเมืองคริส ถ้าไปทางเมืองเตอร์กีจะเปนทางใกล้แลไปได้สดวกกว่าทางอื่น อนึ่งประเทศเตอร์กีก็นับว่าเปนประเทศใหญ่อันหนึ่งในยุโรป ยังมิได้ปรากฏว่าไทยเราได้เคยไปแต่ก่อน เห็นเปนโอกาสอันดีที่จะได้ดูแลรู้เห็นไว้บ้าง จึงกะลงในระยะทางว่าเฝ้าเอมป์เรอรุสเซียแล้วจะโดยสานเรือเมล์ข้ามทเลดำ ไปเมืองคอนสะแตนติโนยิ้ลซึ่งเปนเมืองหลวงของเตอร์กี พักอยู่ที่นั่นสักสามสี่วันพอได้คราวเรือเมล์ก็จะโดยสานต่อไปเมืองคริส

เมื่อกะระยะทางวางลงดังนี้แล้ว มาปฤกษากันดูในเพื่อนข้าราชการเห็นว่าการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าออกไปราชการครั้งนั้น กิติศัพท์ก็ปรากฏอยู่ว่าเปนเจ้านายในราชตระกูลสยาม

การที่จะผ่านไปในเมืองเตอร์กี ถึงว่าเตอร์กีกับกรุงสยามจะยังมิได้มีทางพระราชไมตรีต่อกัน แลข้าพเจ้าจะมิได้มีราชการอันใดที่จำเปนจะต้องไปสู่ราชสำนักสุลต่านพระเจ้าประเทศเตอร์กีก็จริงอยู่ แต่เมื่อเข้าไปถึงบ้านเมืองรัฐบาลเขาก็คงต้องรู้ จะทำเพิกเฉยเดินทางไปอย่างราษฎรดูก็เปนไม่มีอัธยาไศรยหาสมควรไม่ ควรจะบอกรัฐบาลเตอร์กีให้ทราบเปนคำนับ การที่เขาจะรับรองฤๅมิรับรองประการใดนั้นก็แล้วแต่การ ไม่ต้องถือเอาเปนประมาณแห่งความประสงค์ ปฤกษาเห็นชอบกันดังนี้แล้ว จึงขอให้พระสุริยานุวัติอุปทูตที่กรุงเบอร์ลินไปพูดกับราชทูตเตอร์กีในเมืองนั้นว่า ข้าพเจ้าปรารถนาจะเดินทางจากรุสเซียผ่านไปทางเมืองคอนสะแตนติโนเปิ้ล เพื่อจะไปเมืองคริส จึงให้มาแจ้งต่อราชทูตว่า ถึงประเทศเตอร์กีกับกรุงสยามจะยังมิได้มีทางพระราชไมตรีต่อกัน แลข้าพเจ้ามิได้มีราชการอันใดที่เตอร์กีก็จริง แต่เมื่อจะได้เข้าไปถึงพระนครอันเปนพระราชอาณาเขตรของสุลต่าน ก็ย่อมมีความประสงค์โดยเห็นเปนการสมควรที่จะเฝ้าแสดงความเคารพต่อสุลต่านโดยมีน้ำใจนับถือว่าเปนกระษัตริย์อันประเสริฐพระองค์ ๑ โอกาศอันนี้จะควรสำเร็จได้ดังปรารถนาฤๅประการใด ขอให้ราชทูตช่วยถามไปยังรัฐบาลเตอร์กีด้วย ราชทูตรับคำแล้วมีโทรเลขไปถาม แลได้รับตอบมาจากรัฐบาลเตอร์กี ว่าสุลต่านทรงยินดีที่ข้าพเจ้าจะไปเมืองเตอร์กี จะทรงรับรองโดยเต็มพระราชหฤไทยทุกประการดังนี้ ก็เปนอันตกลงในการที่จะไปเมืองเตอร์กี

โรงเรียนฝึกหัดครู วัดพ
หอสมุด
กรุงเทพ

เมื่อข้าพเจ้ากับพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าจิระประวัติวรเดช แลข้าราชการมีรายชื่อคือ พระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์[๒] พระยาชลยุทธโยธินทร์[๓] หม่อมเจ้าพร้อม[๔] พระสุริยานุวัติ[๕] พระวิจิตรวรสาสน์[๖] หลวงสุนทรโกษา[๗] มีศเตอร์ไวก์ ๑ ไปเฝ้าเอมปเรออะเล็กซานดราที่ ๓ พระเจ้าประเทศรุสเซีย ที่พระราชวังลิวาเดีย แลได้รับพระมหากรุณาเปนอเนกประการ เปนเสร็จราชการในรุสเซียแล้ว เอมปเรอได้ทรงทราบว่าข้าพเจ้าประสงค์จะมาทางเมืองเตอร์กี จึงโปรดให้จัดเรือพระที่นั่งพามาส่งจนถึงเมืองคอนสะแตนติโนปิล ฯ

๏ วันที่ ๑๙ เดือนพฤศจิกายนเวลาเช้า เรือข้ามทเลดำมาถึงปากช่องบอสฟอรัสปลายแดนเตอร์กี แล่นเข้ามาครู่ ๑ พบเรือสติมลอนช์พาอาหะเม็ดปาชาราชของครักษ์ของสุลต่าน กับเจ้าพนักงานกรมวังมาขึ้นที่เรือใหญ่ ท่านทั้ง ๒ นี้แจ้งต่อข้าพเจ้าว่าสุลต่านได้ทรงทราบ (ตามโทรเลขที่ส่งมาแต่รุสเซีย) ว่าข้าพเจ้าจะมาถึงในวันนี้ จึงโปรดให้อาหะเม็ดปาชากับเจ้าพนักงานกรมวัง มาต้อนรับข้าพเจ้าในพระนามาภิไธยของพระองค์ถึงปลายพระราชอาณาเขตร อนึ่งมีรับสั่งให้มาแจ้งต่อข้าพเจ้าว่าสุลต่านมีพระราชหฤไทยยินดี ที่เจ้านายในราชตระกูลสยาม มาถึงพระนครเปนครั้งแรก ได้โปรดให้จัดวังแห่ง ๑ ไว้ให้เปนที่พัก และจะให้จัดการรับรองอยู่ในราชสำนักตลอด

---

๑ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ๒ เจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลานกุญชร ฉกรุงเทพ) ๓ พระยาชลยุทธโยธินทร์ (เดอ วิชลิว) ๔ พระองค์เจ้าพร้อมพงษ์อิราช ๕ พระยาสุริยานุวัติ (เกิด บุนนาค) ๖ เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ๗ พระประดิพัทธภูบาล (คออุ่เหล ฉะนอง)

เวลาที่ข้าพเจ้าจะพอใจอยู่ในพระนครนั้น ข้าพเจ้าจึงสั่งต่อท่านเจ้าพนักงานทั้ง ๒ ให้นำความไปกราบทูลว่า ที่ทรงพระกรุณาโปรดทั้งนี้ข้าพเจ้าแลบรรดาผู้ที่มาด้วยกันรู้สึกพระเดชพระคุณ แลมีความยินดีหาที่สุดมิได้

เวลา ๕ โมงเช้าเรือถึงที่ทอดน่าพระราชวัง ได้สั่งเจ้าโอยาเลนสะกีราชของครักษ์เอมปเรอรุสเซีย ให้นำความไปกราบทูลขอบพระเดชพระคุณเอมปเรอ ที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้เรือพระที่นั่งมาส่ง แลขอบใจอำลาพวกขุนนางรุสเซียที่มาส่งตามสมควร แล้วลงเรือสติมลอนซ์มาขึ้นที่ท่าตำหนักน้ำ ขึ้นรถม้าทหารแห่พาไปส่งที่วังแห่ง ๑ จะชื่อไรแลอยู่ตำบลไดใกล้ไกลประการใดหาทราบไม่ วังนี้ดูเปนตำนองวังทำไว้เปนที่ประพาศในสวน มีตึกสองชั้น ๑ ห้องหลังเล็ก ๆ ทำอย่างประณีตงดงามหลัง ๑ ซึ่งจัดไว้ให้เปนที่ข้าพเจ้าอยู่ แลมีตึกพอสถานประมาณ ขนาดตึกวรนาฐเถยมสานต์เก่าที่ยางปอิน อยู่ใกล้กันอีกหลัง ๑ จัดให้เปนที่ผู้ที่ไปด้วยกันพัก เจ้าพนักงานแจ้งว่าวังนี้ไม่ใช่เปนวังสำหรับรับแขกเมือง แต่เวลานี้วังคัลมายัชเซซึ่งสำหรับรับแขกเมืองชำรุดกำลังซ่อมแซมอยู่ จึงโปรดให้จัดวังแห่งนี้ขึ้นเปนที่รับรองข้าพเจ้า ที่เขาว่าเช่นนี้พิจารณาดูก็เห็นว่าเปนความจริง วังนี้คงจะเปนวังที่ปิด ๆ ไว้ นาน ๆ จึงจะใช้สักคราวหนึ่ง เครื่องตกแต่งใช้สอยไม่มีอันใดพรักพร้อม ตั้งแต่เวลาข้าพเจ้าไปถึง เห็นแต่รองงานแลเด็กชาทำโน่นขนนี่ไปมาขวักไขว่ไม่มีเวลาหยุด ๑นพวกที่ไปด้วยอดไม่ได้ไปถามท่านเจ้าพนักงานว่า การที่จะมาก็ได้บอกกำหนดมาช้านาน เหตุใด

จึงพึงตระเตรียมดูเปนการลำบากมากดังนี้ เขาตอบว่าราชการในเมืองเตอร์กีไม่ว่าอย่างใด ต้องมีรับสั่งก่อนจึงจะทำได้ การนี้พึงมีรับสั่งเมื่อวานนี้ จึงเปนโกลาหลอยู่สักหน่อย จะจริงเท็จเพียงใดก็ใช่วิไสยจะรู้ยิ่งไปได้กว่าที่เขาบอก จึงได้แต่ยุติเอาตามเขาบอกดังนี้

เมื่อพักอยู่ที่วังนี้ ไซเอดปาชาเสนาบดีว่าการต่างประเทศ แลผู้ว่าการแทนราชทูตรุสเซีย มาเยี่ยมเยียนปฏิสัณฐารกันตามธรรมเนียม แลผู้ว่าการแทนราชทูตรุสเซียนี้ ดูเหมือนจะได้รับคำสั่งจากรัฐบาลให้ช่วยเกื้อหนุนแก่ข้าพเจ้า เพราะได้อุส่าห์เปนธุระไต่ถามทุกข์สุขแลเยี่ยมเยียนเสมอมิได้ขาด ที่สุดจนหนังสือพิมพ์ข่าวคราวในยุโรปก็จัดหาส่งมาให้อ่านเนือง ๆ ไม่ผิดกับเปนผู้ว่าการกงสุลไทยในที่นั้น ทั้งนี้ก็เปนพระเดชพระคุณของเอมปเรอรุสเซียเปนล้นพ้น แต่ว่าที่แท้เมื่อพิเคราะห์ดูโดยการที่สุลต่านทรงเปนพระราชธุระรับรอง ก็แลเห็นว่าจะได้เปนเพราะความสนับสนุนอันใดภายนอก ทำให้จำเปนยิ่งไปกว่าพระกรุณาของพระองค์นั้นก็หามิได้

เวลาบ่ายขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายกรมวัง เชิญพระราชปฏิสัณฐารของสุลต่านมาไต่ถามถึงความทุกข์สุขที่เดินทาง แลแต่ได้มาพักอยู่ในพระราชอาณาเขตร ข้าพเจ้าได้สั่งให้ไปกราบทูลว่ามีความสุขสบายแลชื่นชมยินดีขอบพระเดชพระคุณยิ่งนัก ชรอยท่านกรมวังผู้นี้จะไปกราบทูลว่า ที่วังในสวนอยู่ข้างเบียดยัดไม่ใคร่พอกันอยู่ แลการตกแต่งยังไม่พร้อมมูลเรียบร้อยฤๅประการใดหาทราบไม่ ตกเวลาบ่ายเห็นพวกเด็กชาพากันขนของกลับออกไปเนือง ๆ แลได้ความจาก

อาหะเม็ดปาชาราชองครักษ์ ซึ่งโปรดให้เปนผู้มาอยู่ด้วยว่า สุลต่าน มีรับสั่งจะให้ย้ายเข้าไปอยู่ในพระราชฐานในเวลาค่ำวันนั้น ได้ทราบดังนี้ ให้ออกรำคานใจดูไม่พอที่ที่จะเปนต้นเหตุให้เขาพากันได้ความลำบาก ตั้งแต่ถึงวังในสวนนี้ก็เห็นแต่ผู้คนขวักไขว่ไม่มีเวลาหยุด พอจะเปนปรกติลงกลับจะต้องรีบขนต่อไปอีกเล่า ยังการที่จะเข้าไปอยู่ในพระราชฐานนั้น ถ้าอย่างวังฝรั่งในยุโรปก็พอคิดเห็น แต่วังเตอร์กนี้ไม่เหมือนกัน ไม่เคยรู้แบบแผนท่าทางจะคับขันอย่างไรก็คิดไม่เห็น ออกหนักใจ จึงเรียกหาราชองครักษ์มาสั่งขอให้ช่วยนำความไปกราบทูลว่า ข้าพเจ้ามาเตอร์กีครั้งนี้ ตามความที่จริงใจก็มิได้นึกมาว่าสุลต่าน จะโปรดให้รับรองถึงอยู่รั้ววังอย่างนี้ การที่ทรงพระกรุณาถึงเพียงนี้ ก็เปนความยินดีรู้สึกพระเดชพระคุณเกินกว่าคาดหมายเปนอันมากอยู่แล้ว ที่จะโปรดให้ย้ายเข้าไปอยู่ในพระราชฐานนั้น ข้าพเจ้ามีความวิตกเห็นจะเปนการลำบากแก่เจ้าพนักงาน และจะเปนพระราชภาระต้องทรงลำบากในการรับรองข้าพเจ้าเพิ่มเติมขึ้นอีกเปล่า ๆ ขอให้เปนยุติโดยพอใจของข้าพเจ้าแต่เพียงเท่านี้เถิด ท่านราชองครักษ์ไม่ยอมกราบทูล ตอบแต่ว่า ประเพณีในเตอร์กี สุลต่านมีรับสั่งอย่างใดแล้วต้องเปนอย่างนั้น ที่จะให้กราบทูลห้ามปรามนั้นไม่ได้ ก็เปนอันจนใจ ต้องให้เอาเสื้อผ้ากลับบรรจุหีบ เพื่อจะได้ขนไปยังพระราชฐาน เวลาค่ำขึ้นรถไปดูออปราเล่นที่ในเมือง พอให้เขาขนหีบยกทางนี้หน่อยหนึ่งแล้ว ขากลับก็เลยเข้าไปในพระราชวัง รถขับขึ้นเขาวกเวียนผ่านประตูแลโรงทหารหลายชั้นเปนหลายมินิต จึงเข้าไปหยุดน่าตำหนักมรัสซิม

ซึ่งโปรดให้เปนที่พักใหม่ ตำหนักหลังนี้สองชั้นยาว ๆ เทียบกับขนาดตึกในกรุงเทพ ฯ ประมาณว่าจะยาวสักเท่าทิมดาบกรมวัง แต่กว้างกว่าแลทำด้วยไม้ดูข้างนอกเกลี้ยง ๆ ไม่สูงงามปานใด แต่เมื่อเข้าไปข้างในก็แลเห็นได้ทันทีว่า ตำหนักนี้ตกแต่งประดับประดาโดยประณีตอย่างยิ่ง เปนต้นว่าฝาผนังแลเพดานเขียนลวดลายปิดทองประสานสีอย่างฝรั่ง บางห้องเล่นลายไม้สลักแลประดับมุก ม่านน่าต่างใช้แพรบ้างกำมะหยี่หักทองขวางบ้าง พื้นปูพรมเตอร์กีอย่างดี ๆ บางห้องเขาชี้ให้ดูว่าเปนพรมไหมราคาถึงผืนละหลาย ๆ สิบชั่งก็มี โคมไฟที่ใช้ใช้ไฟฟ้าทั่วไปทุกแห่ง เครื่องตกแต่งใช้สอยเช่นตู้โต๊ะเก้าอี้ใช้ของฝรั่งอย่างงาม ๆ โดยมาก ยังเครื่องตั้งเปนของดูเล่นของปลาดต่าง ๆ ก็มีสิ่งละอันพรรณละน้อย ตั้งแต่นกสัตว์ฟ้าจนเครื่องลายครามเครื่องแก้วเครื่องศิลา ทั้งของบรรณาการที่ใครต่อใครถวาย แลของอื่น ๆ อันเหลือวิไสยที่จะพึงพรรณาให้ถี่ถ้วนทั่วไปได้ เมื่อว่าโดยย่อสิ่งใดซึ่งจะเปนของต้องตาต้องใจนักเลงอย่างฝรั่งคงจะจัดไว้ในตำหนักนี้ มีตลอดจนห้องหลังคากระจกสำหรับเล่นต้นไม้กระถาง แลห้องศิลาอ่อนสำหรับอาบน้ำร้อนอย่างเตอร์กี ตำหนักมรัสซิมหลังนี้ ได้ความว่าสร้างขึ้นไว้สำหรับรับแขกเมืองสลักสำคัญ ชั้นที่แผนฝรั่งเขารับไว้ในพระราชวัง แต่วังเตอร์กีมีข้างน่าข้างใน ไม่เปนอย่างบ้าน ๆ เช่นวังฝรั่ง จึงสร้างตำหนักหลังนี้ขึ้นในพระราชวังชั้นกลาง ทำนองอยู่ในท้องที่เช่นพระที่นั่งอนันตสมาคม กล่าวคือ อยู่ข้างน่า แต่ติดกับข้างใน มีทางฉนวน เปิดพระทวารให้แขกเมืองเข้าไปเฝ้าถึงชั้นใน เช่น

อยู่ในเรือนอันเดียวกันก็ได้ ฤๅจะใช้รถไปมาทางข้างนอกก็ได้ แล ตำหนักนี้แต่เดิมว่าสร้างไว้แต่ตอนเดียว ครั้นเมื่อเอมปเรอเยอรมัน พระองค์นี้ จะเสด็จมากับพระมเหษี สุดต่านจึงโปรดให้สร้างต่อออกมา อีกตอนหนึ่ง สำหรับเอมปเรอประทับ ตอนเก่าเปนส่วนของพระมเหษี ข้าพเจ้าไปไม่มากมายกี่คนนัก จึงรวมกันอยู่แต่ในตอนเดียว เขาเปิด อีกตอนหนึ่งให้ไปนั่งเล่นเดินเล่นเปนคราว ๆ

เจ้าพนักงานที่มากำกับแลรับใช้สอยมีเปนอันมาก ที่เปนตัวนาย คือ อาหะเม็ดปาชาราชของครักษ์อยู่ประจำคน ๑ ท่านผู้นี้ดูเปนราช องครักษ์ประจำสำหรับรับแขกเมืองที่มียันดาศักดิ ไม่ว่าใคร ๆ ไป จนอกไม่ใคร่พอจะติดตราที่แกได้ เมื่อข้าพเจ้ากลับเข้ามาแล้ว อ่าน หนังสือพิมพ์ถึงเรื่องที่ใคร ๆ ไปเตอร์กีต่อมา ก็เห็นแต่ชื่ออาหะเม็ด ปาชาคนนี้เปนผู้ใหญ่ไปอยู่ด้วย แต่ทะแกเปนคนคล่องแคล่วจริง แลยังมีวิชาเบ็ดเตล็ดอีกหลายอย่าง ช่างเขียนก็เปน การไฟฟ้า ก็เข้าใจ ดูเหมือนจะเปนคนโปรดปรานมาก นอกจากนี้ยังท่านกรมวัง ผู้หนึ่งชื่อไรจำหาได้ไม่ เปนผู้เดินเข้านอกออกในเชิญกระแสรับสั่ง อยู่เสมอ ๆ ยังนายทหารแลล่ามแลพนักงานผู้น้อยก็อีกหลายนาย ดูผู้คนเกลื่อนกล่นไม่ใคร่ขาดในตา แต่ท่านเจ้าพนักงานแลคนใช้เหล่านี้ ถ้าต่อหน้าทำกิริยาอาการยืนเดินกึกกักอย่างฝรั่ง พอลับหลังก็ลงนั่งขัด สมาธิกับพื้นอย่างแขก ข้าพเจ้าออกไปเจอเข้าหลายครั้งนัก ๆ ดูก็ขัน มิใช่จะติเตียนประการใด ขันที่เหมือนกับไทยเรารับฝรั่งมิได้มีผิด ถ้าพูดจากันเสียให้เห็นอก ถึงจะนั่งขัดสมาธิรับเสด็จ ข้าพเจ้าก็เห็นจะ ไม่ว่ากระไร

อนึ่งบรรดาเจ้าพนักงานที่มาอยู่กำกับ แลรับใช้สอยทั้งปวงนี้ แม้แต่พลทหารรักษาพระองค์ที่มายืนยามรักษา สังเกตดูที่อกผู้ใดจะว่างเปล่าจากเครื่องราชอิศริยาภรณ์ฤๅเหรียญอย่างใดอย่างหนึ่งนั้นเช่นว่าหามิได้ มีล่ามคนหนึ่งแต่แรกข้าพเจ้าไปถึงเห็นอกเปล่า ครั้นไม่กี่วันก็ได้ตราแขวนคอดวงหนึ่งในระหว่างนั้นเอง ความข้อนี้ถ้าสังเกตดูแต่ตามตาเห็น ไม่พิเคราะห์ถึงขนบธรรมเนียมให้ตลอดแล้ว ก็น่าที่จะเข้าใจว่าตราเตอร์กิคงจะเปนของที่พึงจะได้โดยง่ายดาย ดังคำฝรั่งที่เปนคนคนอง ๆ ปากแกล้งใส่ความว่า ตราเตอร์กิเปนของยากที่ผู้ใดจะพึงหลีกหนีให้พ้นไปได้ ดังนี้ แต่ที่จริงประเพณีในเตอร์กิ การรักษาพระองค์สุลต่านเปนการกวดขันอย่างยิ่ง เพราะเคยมีเหตุการประทุษร้ายมาแต่ก่อนเนือง ๆ ต้องเลือกสรรผู้ที่จะรับราชการใกล้ชิดพระองค์เอาแต่คนซึ่งใจคอสัตย์ซื่อมั่นคงเปนที่ไว้วางพระราชหฤไทยได้จริง มาอยู่ประจำตัวมิให้คนแปลกปลอม เมื่อเช่นนี้บรรดาคนซึ่งรับราชการอยู่ใกล้ชิด ถึงจะเปนตำแหน่งสูงต่ำประการใด ก็ย่อมรู้ว่าเปนคนอย่างดีที่จะพึงเลือกสรรได้ในชั้นนั้น ก็ย่อมสมควรจะได้รับยำเหน็จพิเศษกว่าคนสามัญไม่เปนที่เสื่อมเสียฤๅควรจะเห็นว่าแปลกปลาดอันใด

คืนแรกมาอยู่ในพระราชวังนี้เกิดขลุกขลักหน่อยหนึ่ง ด้วยเรื่องเครื่องผิงไฟ คือตามแบบเรือนฝรั่งในห้องนอนย่อมมีตู้ฤๅเตาไฟให้อยู่ในฤดูหนาว เตาเช่นนั้นเขาทำปล่องแนบในฝาผนังเปิดให้ควันทลุขึ้นทางหลังคา แต่เตาผิงไฟอย่างแขกหาเช่นนั้นไม่ เขาใช้ตลุ่มทองขาวขนาดใหญ่สักเท่าตลุ่มของคาว เอาถ่านไฟบรรจุเต็มในตลุ่มนั้น

มีเท่ากลมเกลี้ยข้างบน มีเหล็กเกือกม้าเก่า ๆ ที่ใช้แล้ว วางไว้บนเท่าอัน ๑ ตามความเข้าใจของข้าพเจ้าที่ได้รู้มาแต่ฝรั่ง ดูเหมือนแปลว่าเปนของมงคล กับขวดน้ำมันหอมตั้งไว้ริม ๆ ข้างขอบคลุ้มขวด ๑ เพื่อให้น้ำมันนั้นร้อนแลส่งไอให้กลิ่นหอมไปในห้อง คืนวันนั้นเขาเอาเตาอย่างนี้เข้าไปตั้งไว้ในห้องนอน ข้าพเจ้าไม่เคยรู้รศชาติ ก็ยิ่งน่าต่างประตูนอนอย่างอยู่เรือนฝรั่ง เห็นทางลมออกจะไม่พอฤๅอย่างไร รุ่งเช้าตื่นนอนขึ้นปวดหัวเปนกำลัง แต่แรกนึกว่าจะเปนไข้ แต่เมื่อไต่ถามในพวกที่ไป เห็นเปนอย่างเดียวกันหลายคน พิจารณาไปก็ได้เค้าว่า เพราะไอไฟที่เตานี้เอง อบห้องกลั้มเข้าตลอดคืนจึงพาให้ปวดหัว จึงสั่งให้แจ้งแก่เจ้าพนักงานว่าอย่าให้เอาเตานั้นไปตั้งในห้องนอนอีกเลย แต่การที่สั่งนี้อย่างไรไปทราบถึงพระเนตรพระกรรณ โปรดให้เจ้าพนักงานจัดเตาอย่างฝรั่งมาเปลี่ยนในวันนั้น ข้าพเจ้าไปแลเห็นกำลังเอะอะจะเจาะฝา เพื่อจะสอดปล่องควันออกไปข้างนอก ได้ร้องทักท้วงห้ามปรามโดยแข็งแรง ว่าฤดูนี้ก็ไม่หนาวปานใดนัก ว่าที่แท้แล้วไม่จำเปนจะต้องมีเตาไฟในห้องนอนเลย อีกประการหนึ่งฝาตำหนักเขียนไว้งาม ๆ จะมาเจาะเสียเพราะจะตั้งเตาไฟให้ข้าพเจ้าผิงนี้ ข้าพเจ้าขอเสียเถิด เขาก็ตอบแต่ว่ามีรับสั่งอย่างไรก็ต้องทำอย่างนั้น ไม่สามารถจะขัดขวางได้ ถูกอีไม้นี้เข้าอีกก็ต้องลา ตกลงต้องแล้วแต่จะโปรด ฯ

๏ วันที่ ๒๐ เปนวันกำหนดจะเข้าเฝ้า แต่วันนั้นมีการพระราชพิธีสะลามลิก ได้รับพระราชทานอนุญาตให้ไปดูกระบวนเสด็จก่อน ต่อเสด็จกลับจากพระราชพิธีจึงจะโปรดให้เฝ้า การพระราชพิธีที่เรียกว่า

สะลามลิกนี้ คือถึงวันศุกร ซึ่งเปนวันพระข้างแขก สุลต่านเสด็จพระราชดำเนิน พร้อมด้วยเสนามาตย์ราชบริพารทั้งหลาย ไปทรงนมัสการพระณสุเหร่าแห่ง ๑ เปนการเต็มยศคล้ายคลึงกับการถือน้ำของเรามาก

เวลาเที่ยงเศษข้าพเจ้ากับพวกที่ไปด้วยกัน แต่งเต็มยศขึ้นรถออกมาข้างน่าพระราชวัง เจ้าพนักงานจัดให้ขึ้นพักที่พลับพลาสูงซึ่งอยู่น่าพระที่นั่ง แลเปนที่แลเห็นได้ตลอดไปจนในลานสุเหร่า ที่นี้มีของว่างตั้งเลี้ยงเวลากลางวัน แลมีพวกฝรั่งต่างประเทศที่มีชั้นคาศักดิ์คือ พวกราชทูตแลขุนนางรุสเซียที่มาส่งข้าพเจ้าเปนต้น ได้รับพระราชทานอนุญาตมาดูอยู่ด้วยหลายนาย แลพวกรุสเซียที่มาส่งข้าพเจ้านี้ ได้ทราบว่าแล้วโปรดให้เข้าเฝ้าแลได้รับพระราชทานตราด้วยทุกนาย

สุเหร่าที่สุลต่านจะเสด็จไปนมัสการพระวันนั้น เปนสุเหร่าในพระราชวัง ท่านองวัดพระแก้ว ตั้งแถวทหารม้า ทหารปืนใหญ่ แลทหารเดินเท้า ทหารเรือ กรมต่าง ๆ ทุกช่องล้อมวงรายสองข้างทางตลอดประมาณพลทหารไม่ต่ำกว่า ๕๐๐๐ คน แลมีแตรวงเปนอันมาก ทหารเตอร์กนี้รูปร่างใหญ่โตล่ำสัน ถึงฝีมือก็ปรากฏว่าเข้มแข็ง แม้การฝึกซ้อมจะหย่อนกว่าทหารฝรั่ง เจ้าพวกแขกเหล่านี้ ในว่ามีภายกว่าที่ทรหดอดทนโดยกินง่ายอยู่ง่ายกว่าฝรั่ง ถ้าเท่า ๆ กันก็พอรับรองเมื่อรบกับรุสเซีย เมื่อ ๑๗ ปีมาแล้วนี้ ทหารเตอร์กกองโอสมานปาชาน้อยกว่ารุสเซีย ยังตั้งมั่นรับทัพกษัตริย์ไว้ได้ถึง ๕ เดือน ถึงทุกวันนี้ฝรั่งก็มิได้หมิ่นประมาท แลทหารที่มาล้อมวงในการพระราชพิธีสะลาม

ลิกนี้ตามคำฝรั่งที่เขาเคยดูบอกว่า ตามธรรมดาไม่สู้มากมายเท่าใด ต่อมีแขกบ้านค้านเมืองพิเศษจึงกะเกณฑ์เลือกสรรมาเช่นนี้

การรุกช่องล้อมวงพร้อมแล้ว กระบวนพระประเทียบออกจากพระราชวังก่อน กระบวนนี้มีกรมวังเดินประสานมือนำน่า ๒ คน แล้วถึงรถเก๋งบุรธุมอย่างฝรั่งรถ ๑ ได้ความว่าเปนรถพระที่นั่งพระชนนีพันปีหลวง ข้างหลังรถมีขันทีประสานมือตาม ๒ คน ต่อรถสมเด็จพระพันปีหลวงลงมาถึงรถเก๋งเหมือนกัน มีคนนำคนตามอย่างเดียวกันอีกรถ ๑ ไม่มีใครบอกว่ารถใคร ข้าพเจ้าก็สันนิฐานเอาในใจว่าเห็นจะเปนรถเจ้าจอม เพราะไม่ปรากฎว่าสุลต่านมีพระมเหษี ฤๅถึงจะมีก็ใช่วิไสยที่เราจะเข้าไปล่วงรู้ รถประเทียบทั้ง ๒ นี้ ขับเข้าไปถึงในลานสุเหร่าแล้วก็แก้ม้าปลดคานเข็นเข้าต่อกันไว้เปนยุติเท่านั้น ข้างในไม่ได้ลงจากรถจนเสร็จการพระราชพิธี แล้วก็ขับกลับคืนเข้าพระราชวัง

เรื่องยุหนุกคือคนขันทีที่ได้กล่าวมาเมื่อแต่ก่อนนี้ ดูเปนเครื่องที่ฝรั่งชอบขุ้ยใบ้บอกให้ดู แต่แขกไม่อยากจะให้ซักไซ้ได้ถามถึงเลย เขาว่ามาแต่เมืองนุเบียโดยมาก เปนของฝึกหัดกันมาแต่เล็ก ๆ คนพวกนี้มักจะผ่านจะพบแต่ตามที่ใกล้ ๆ รั้ววัง มีลักษณะที่จะสังเกตรู้ได้โดยง่ายที่เปนคนดำ แลถึงจะแก่จะหนุ่มฤๅแม้อายุเพียงสิบสามสิบสี่ก็ดี หน้าตาเหี่ยวแห้งแก้มตอบผิดกว่าคนปรกติ ดูพิกลนักหนา

กระบวนพระประเทียบไปแล้วครู่หนึ่ง มีเด็ก ๆ ผู้ชายสัก ๖ คน แต่งตัวเปนนายทหารกรมต่าง ๆ คนใหญ่ขนาดอายุราวสัก ๑๔ ปี คนปลายเดาราวสัก ๗ ขวบ เดินออกมาจากพระที่นั่งลงไปรายกันไปยืนตาม

น่าแถวทหาร ดูกิริยาท่าทางพวกนายทหารแสดงความเคารพฉันข้ากับเจ้า ข้าพเจ้าก็เข้าใจว่าคงจะเปนลูกเธอ หันไปถามล่ามเขาบอกว่าลูกเธอข้างไม่ใช่ข้าง ข้าพเจ้าถามต่อไปว่าลูกเธอมีกี่พระองค์ด้วยกัน ดูเหมือนเขาบอกว่ามี ๖ พระองค์ แต่ครั้นไปถามคนอื่นก็กลายไป ๕ ฤๅเปน ๗ ดูไม่แน่ จึงเห็นว่าน่าที่คนเหล่านั้นบางคนจะไม่รู้ ฤๅมิฉนั้นจะเข้าใจว่า แขกเมืองละจะเปนฝรั่งไปหมด จึงมาเลยยึดเอาไทยเข้าด้วยก็จะเปนได้

อีกครู่หนึ่งถึงกระบวนขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายทหารพลเรือน ประมาณสัก ๓๐ คน เดินเปนสองแถวอย่างตำรวจ ออกจากพระที่นั่งไปรายข้างทาง ตั้งแต่ประตูกำแพงแก้วเข้าไปจนยันไดสุเหร่า ประเดี๋ยวได้ยินเสียงกระทั่งแตรเดี๋ยวเปนสัญญาเสด็จออก ผู้คนคึกคัก ทหารขยายอาวุธยืนแถวโดยเรียบร้อย คอยรับเสด็จทุกหมวดหมู่ กระบวนเสด็จนั้นมีกรมวังเดินประสานมือนำน่าคู่หนึ่ง แล้วถึงรถพระที่นั่งอย่างรถ ๔ ล้อเปิดประทุน เทียมม้าเทศคู่สีขาว มีสารถีขับ ในรถนั้นสุลต่านประทับข้างใน โอสมานปาชาผู้มีฝีมือ ที่ได้เปนแม่ทัพรบรุสเซีย เปนเสนาบดีกระทรวงวังนั่งน่า ต่อรถพระที่นั่งมีนายทหารแลพลทหารรักษาพระองค์ประมาณ ๑๐๐ คนเดินแซงสองแถว พวกมหาดเล็กเด็กชาเกลือนกลิ่นไประหว่างกลาง ต่อมามีม้าพระที่นั่งผูกเครื่องคนจูงตามเสด็จประมาณ ๖ ม้า แล้วถึงรถพระที่นั่งรองเปนรถสี่ล้อเปิดประทุน เทียมม้าเทศขาวคู่แต่ไม่มีสารถี เปนหมดกระบวนเสด็จเท่านี้ รถพระที่นั่งมาใกล้แถวทหารถวายวันทิยาวุธ แตรวงเป่าเพลงสรรเสริญ พอรถพระที่นั่งครงแถว

ทหารปล่อยมือขวาจากขึ้นมาถวายสะลาม แลร้องทำนองโห่ชุเรถวายไชยมงคลดังนี้ทุกแถว เมื่อรถพระที่นั่งผ่านน่าพลับพลาสูง ข้าพเจ้ายืนถวายวันทิยหัตถ์ พวกไปด้วยที่แต่งเปนพลเรือนก็ถวายคำนับสุลต่านทรงสะลามรับเหมือนกันทั้งขาไปแลขามา เวลารถพระที่นั่งเข้าในกำแพงแก้วสุเหร่า พวกขุนนางที่ยืนแถวคอยรับเสด็จอยู่สองข้างต่างก้มลงถวายสะลามพร้อมกัน แลลักษณสะลามอย่างเตอร์กนี้เขาอธิบายว่ามีเปน ๓ ชั้นคือ ชั้นต่ำยกมือขวาขึ้นมาแตะหน้าผากเปนการสะลามผู้ที่เสมอกัน ฤๅผู้ใหญ่รับสะลามผู้น้อย เทียบกับประเพณีไทยก็คืออย่างยกมือข้างขวาแสดงไมตรีฤๅรับไหว้กัน สะลามชั้นกลางนั้น เอามือมาสุดปากเสียหน่อยหนึ่งแล้ว จึงเอาขึ้นแตะที่หน้าผาก เปนอย่างผู้น้อยสะลามผู้ใหญ่ แปลว่าเอาวาจาฤๅขารมีของท่านอันพึงเคารพยกเสียก่อน แล้วจึงไหว้ณศีระประเทศ ทำนองอย่างประสานมือไหว้ของเรา สะลามอย่างสูงนั้น ก้มตัวลงเอามือขวาเอื้อมลงไปเกือบถึงดิน แล้วจึงยกมาจุบแลแตะหน้าผากเปนที่สุด แปลว่าซ้อนเอาลอองธุลีพระบาทมาจุบแล้วทูลไว้เหนือเศียรเกล้า ตรงกับถวายบังคมอย่างข้างไทย เพราะฉนั้น ย่อมใช้แต่ถวายสะลามสุลต่านพระองค์เดียว ขุนนางเข้าแถวอยู่มาก ๆ ถวายสะลามอย่างสูงดังว่ามานี้น่าดูมาก ดูมือขวักไขว่กันไปทีเดียว การสะลามอย่างนี้ถึงข้าราชการระเพ็ดทูลฤๅรับ ๆ สั่งนัดหนึ่ง ก็ต้องสะลามครั้งหนึ่ง ข้าพเจ้าได้สังเกตในเวลาที่เฝ้าแลเวลานั่งร่วมโต๊ะเสวย ถ้าสุลต่านมีรับสั่งว่ากะไร ล่ามก็เปนต้องสะลามอย่างสูงครั้งหนึ่งแล้ว จึงแปลกระแส

รับสั่งแก่ข้าพเจ้า ๆ สั่งให้กราบทูลตอบว่ากะไร กราบทูลแล้วก็ต้องถวายสะลามอีกครั้งหนึ่งดังนี้ไปทุกนัก มีอล่ามเปนว่าจะหาเวลาหยุดได้โดยยาก แต่ถี่ ๆ อย่างนั้นก็มิไม่ทัน ได้ยกมือขึ้น ๆ ลง ๆ ถวายบังคมแต่สังเขป แต่คิด ๆ ดูก็ไม่ควรจะค่อนขอดขนบธรรมเนียมของเขา กิริยาของเราเช่นหมอยแลคลานนั้น ถ้าเขามาเห็นก็คงอาจจะเอาไปพรรณาเห็นลำบากลำบนได้เหมือนกันดอกกระมัง ทั้งนี้ก็อาไศรยความเคยเปนใหญ่ทั้งข้างเราแลฝ่ายเขา นี่ว่าประสาเห็นแปลก ๆ ก็เล่าสู่กันฟัง

รถพระที่นั่งจอดน่าบันไดสุเหร่า มีแขกแต่งตัวรุ่มร่ามออกมารับเสด็จคน ๓ ข้าพเจ้าคเนเห็นว่าจะเปนพระราชครูหะยีผู้อำนวยการพระราชพิธีนั้น สุลต่านเสด็จเข้าไปในสุเหร่าแล้วจะไปประทับที่ไหนฤๅขำเพ็ญพระราชพิธีประการใด ข้าพเจ้าเหลือรู้ เพราะแลเห็นเข้าไปไม่ถึง แต่สักครู่หนึ่งเห็นนักสวดคน ๑ ขึ้นบนหอสูงซึ่งอยู่ในบริเวณสุเหร่าร้องโหยหวนด้วยเสียงอันโต่งดังเฉียบแหลม ฟังดูเยือกเย็นเสียจริง ๆ แต่จะว่ากะไรก็ไม่เข้าใจ เขาบอกว่าเปนคำประกาศเตือนพลเมืองให้นมัสการพระ ต่อเวลานี้ก็เปนอันสงบเงียบสัก ๒๐ นาที เห็นแต่พวกมหาดเล็กเด็กชาข้าราชการยืนเดินเกลื่อนกล่นอยู่ในลานสุเหร่า ไม่ผิดทำนองเวลาเสด็จพระราชทานพระกฐินอยู่ในพระอุโบสถ

สักครู่หนึ่งได้ยินเสียงประโคมแตรวง แลไปดูเห็นน่าต่างสุเหร่าเปิด เขาบอกว่าสุลต่านประทับอยู่ตรงนั้น โปรดให้เดินกระบวนทหารถวายตัว พวกทหารหมวดกรมต่าง ๆ ที่ทุกช่องล้อมวงตั้งแถว

เดินเปนคัย ๆ เข้าประตูกำแพงแก้วสุเหร่าผ่านน่าพระที่นั่งเปนลำดับกันไป ออกประตูสุเหร่าด้านโน้นแล้ว กลับมายืนแถวรายทางอย่างเดิม พระเจ้าลูกเธอที่แต่งเปนนายทหารกรมใดก็ไปนำน่ากรมนั้น บางองค์ก็ทรงม้า บางองค์ก็เดินดิน แล้วแต่อยู่ในกรมทหารม้าฤๅทหารราบ ทหารเดินถวายตัวเสร็จแล้ว สุลต่านก็เสด็จกลับพระที่นั่งโดยทำนองที่เสด็จไป ต่างกันแต่ทรงรถพระที่นั่งรอง ทรงขับเอง แลขากลับมีราชองครักษ์ขี่ม้าแซงสัก ๔ ม้า แต่ขาไปเหตุใดจึงไม่ขี่ก็ไม่ทราบ

เสด็จกลับแล้วประมาณสัก ๕ นาที เจ้าพนักงานกรมวังมาพาข้าพเจ้ากับพวกที่ไปด้วยเดินออกจากพลับพลาสูง ผ่านห้องน้อยใหญ่ไปครู่หนึ่งถึงท้องพระโรง มีขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายทหารพลเรือนยืนแถวอยู่ประมาณสัก ๑๕ คน สุลต่านแต่งพระองค์เต็มยศเสด็จออกมารับถึงพระทวาร ประทานพระหัตถ์ให้จับแล้ว มีรับสั่งให้ข้าพเจ้ากับพระองค์จิระ ตามเสด็จเข้าไปเฝ้าในห้องเล็กอีกห้อง ๑ มีแต่ล่ามตามเข้าไปแปลพระราชปฏิสัณฐาร ข้าราชการนอกจากนั้นคอยอยู่แต่ห้องนอก สุลต่านประทับพระเก้าอี้ แลโปรดให้ข้าพเจ้ากับพระองค์จิระนั่งณะที่สมควร พระราชทานพระโอสถกระภายให้สูบก่อนแล้ว จึงมีพระราชปฏิสัณฐารถามถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่าทรงสบายดีอยู่ฤๅประการใด ข้าพเจ้ากราบทูลว่า ตามข่าวที่ได้ทราบจากบ้านเมืองในคราวหลังที่สุดนี้ทราบว่าทรงพระสบายดีอยู่ สุลต่านมีพระราชดำรัสถามต่อไปถึงการที่ข้าพเจ้าได้เดินทางในยุโรป แลรับสั่งถามพระองค์จิระถึงการที่ทรงเล่าเรียน กับข้อปกิรณกะต่าง ๆ แลทรงแสดงพระราช

หฤไทยยินดีที่ได้ทรงรับรองเจ้านายในราชตระกูลสยามมาสู่พระนครเปนครั้งแรก พอสมควรแก่เวลาแล้วเสร็จก็เสด็จจากพระราชอาศน์ พาข้าพเจ้ากับพระองค์จิระมาสู่ห้องท้องพระโรง ข้าพเจ้าจึงนำข้าราชการที่ไปด้วยให้เฝ้าโดยเฉภาะทั่วทุกคน สุลต่านก็ทรงนำให้ข้าพเจ้ารู้จักกับข้าราชการผู้ใหญ่ซึ่งอยู่ในที่นั้นทั่วกันแล้ว ก็กราบถวายบังคมลากลับมาที่พัก ได้ทราบจากเจ้าพนักงานว่าอีกครู่หนึ่งสุลต่านจะเสด็จมาเยี่ยมตอบ จึงไม่ได้เปลื้องเครื่องเต็มยศ นั่งคอยรับเสด็จอยู่อย่างนั้น

เวลาก่อนสุลต่านเสด็จมาเยี่ยมตอบ โปรดให้เจ้าพนักงานเชิญเครื่องราชอิศริยาภรณ์เตอร์กีมาพระราชทานข้าพเจ้า กับข้าราชการที่ไปด้วยกันตามควรแก่ยันดาศักดิ์ทั่วทุกคน แลมีพระราชดำรัสมาให้ถามข้าพเจ้าว่า สุลต่านมีพระราชหฤไทยยินดี ที่พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จมาถึงเตอร์กีกับข้าพเจ้า ถึงแม้ว่าจะทรงพระเยาว์ ก็มีพระราชประสงค์จะใคร่พระราชทานตรา ให้เปนที่รฤกในการที่เสด็จมาถึงพระนคร แต่การทั้งนี้อยากจะทรงทราบก่อนว่าข้าพเจ้าจะยอมให้พระองค์จิระรับเครื่องราชอิศริยาภรณ์ฤๅไม่ ข้าพเจ้าจึงสั่งให้เจ้าพนักงานนำความกลับไปกราบทูลว่า ที่ทรงพระกรุณาทั้งนี้เปนพระเดชพระคุณแลเปนความยินดีของข้าพเจ้าหาที่สุดมิได้ แต่ที่จะให้กราบทูลสนองพระราชดำรัสประการใดนั้น ยากเปนอย่างยิ่งด้วยการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้พระองค์จิระออกมาศึกษาวิชาการในประเทศยุโรปนี้ มีพระราชประสงค์แต่จะ

ให้ทรงเล่าเรียนโดยเต็มพระปัญญาแลอุสาหะ จะได้พระราชทานเกียรติยศฤๅบริวารยศอย่างใดให้ยิ่งไปกว่าที่สมควรแก่การเล่าเรียนนั้นหามิได้ ในการที่โปรดให้พระองค์จิระเสด็จมากับข้าพเจ้าในครั้งนี้ ก็ให้มาแต่เปนอย่างนักเรียนตามควรแก่พระชนมายุ เพื่อพระราชประสงค์จะให้ได้เห็นบ้านเมืองต่างประเทศ แลขนบธรรมเนียมในราชสำนักต่าง ๆ อันจะเปนคุณในการศึกษาของเธอ ไม่ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตมาให้รับเครื่องราชอิศริยาภรณ์ในประเทศใด แต่ก็มิได้มีพระราชดำรัสห้ามปรามโดยเฉภาะอย่างใด จึงเปนการยากในส่วนตัวข้าพเจ้าผู้อยู่ในระหว่างไม่ทราบพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในข้อนี้จะกราบทูลรับฤๅจะปฏิเสธประการใดได้ แต่มาคิดเห็นว่าสุลต่านก็เปนพระมหากษัตริย์ในพระนครใหญ่อันหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเล่าก็เปนพระมหากษัตริย์ครอบครองพระนครอันหนึ่งเหมือนกัน การที่จะทรงพระราชดำริห์เห็นสมควรในทางพระราชไมตรีต่อกันประการใด เอาแต่กระแสพระราชดำริห์เปนใหญ่ อย่าหารือข้าพเจ้าซึ่งเปนผู้น้อย แลอยู่ในความขัดข้องดังได้ว่ามาแล้วนั้นจะดีกว่า ท่านเจ้าพนักงานกลับไปกราบทูล สักครู่หนึ่งกลับออกมาแจ้งแก่ข้าพเจ้าว่าคำซึ่งข้าพเจ้าสั่งให้ไปกราบทูลชี้แจงนั้น สุลต่านทรงพระราชดำริห์เห็นเปนการชอบแล้ว แต่มีพระราชประสงค์จะทรงแสดงพระราชหฤไทยยินดีที่พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จมาถึงพระนครถึงแม้ว่ายังทรงพระเยาว์อยู่ ก็จะพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ให้เปนพระเกียรติยศพิเศษ จึงโปรดให้เชิญเครื่องราชอิศริยาภรณ์มา

พระราชทานในเวลานั้น ข้าพเจ้าก็ยอมให้พระองค์จีระรับไว้ แลพากันติดตราเตอร์กิดอยรับเสด็จด้วยกันทุกคน

สักครู่หนึ่งสุลต่านเสด็จทรงรถมาทางถนนรอบพระราชวัง มีกระบวนแห่ท่านองที่เสด็จสุเหร่า ข้าพเจ้ากับพวกที่ไป ลงไปรับเสด็จถึงรถพระที่นั่ง เสด็จลงจากรถแลประทานพระหัตถ์ให้จับแล้ว เจ้าพนักงานกรมวังนำเสด็จไปยังห้องรับแขกซึ่งอยู่ชั้นต่ำในตำหนักมรัสซิม

ธรรมเนียมตามราชสำนักในยุโรป มักจะมีขุนนางผู้ใหญ่ในกรมวังนำเสด็จ ในสมัยกาลประกอบด้วยยศศักดิ์อย่างนี้แทบทุกแห่ง บางเมืองกรมวังถือไม้สักท้าวทองเปนเครื่องยศ บางเมืองก็ไม่ถือ ธรรมเนียมที่มีกรมวังนำเช่นนี้ เปนคุณแก่แขกเมืองเช่นข้าพเจ้าไปนี้เปนอันมาก เปนต้นว่าไปถึงวัง พอลงจากรถก็เจอท่านเหล่านี้เตรียมนำอยู่เสร็จ พอก้าวเข้าพระทวารนกก็นำทางเรื่อย เราคอยแต่ตามแกไปก็ไม่ต้องวิตกว่าจะเซอะซะ ฤๅต้องมีใครสกิดสเกาฉุดคร่าประการใด แต่ธรรมเนียมกรมวังนำเสด็จนี้ เจ้าว่าบางเมืองกรมวังต้องเดินถอยหลัง เพราะต้องหันหน้ามาเฝ้าเปนเคารพ แต่ที่ข้าพเจ้าได้เห็นมาในยุโรป ดูเขามักจะหยุดแลกลับหน้ามาดูต่อเมื่อถึงพระทวารฤๅที่เลี้ยวลด เพื่อเปนกิริยาที่จะรอมิให้เราหลง บางคนแก่ ๆ เห็นเดินเรื่อยไม่เหลียวหลังก็มี แต่ท่านกรมวังในเตอร์กินี้ดูอยู่ข้างเคร่งเดินถอยหลังด้วย ต้องกราบเพ็คกราบทูลดวายสะลามชั้นที่หนึ่งไปพลางด้วย จนออกวิตกกลัวแกจะสดุดอุไรหกล้มลง แต่ก็ไม่ยักล้ม เห็นจะฝึกหัดชำนิชำนาญมามาก

สุลต่านเข้าไปประทับในห้องรับแขกนี้ แต่ด้วยข้าพเจ้า พระองค์จิระ กับเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศแลล่ามอีกคน ๑ ข้าพเจ้ากับพระองค์จิระกราบทูลขอบพระเดชพระคุณในส่วนตัว แลแทนพวกที่ไปที่ได้รับพระราชทานตรานั้นตามสมควร สุลต่านมีพระราชดำรัสว่าทรงหวังพระราชหฤไทยว่าที่ข้าพเจ้าได้มาถึงพระนครในครั้งนี้ จะเป็นเหตุให้สองพระนครมีทางพระราชไมตรีอันสนิทแก่กันต่อไป แล้วตรัสประภาษต่าง ๆ พอสมควรแก่เวลาแล้วก็เสด็จกลับ เป็นเสร็จการเฝ้าเต็มยศในครั้งแรก ฯ

๑ สุลต่านเดอร์กีพระองค์นี้ ทรงพระนามว่าพระเจ้าอับดุลฮามิดพระชนม์พรรษา (เมื่อ ร.ศ. ๑๑๐) ได้ ๔๙ พรรษา ครอบครองราชสมบัติมาได้ ๑๗ ปี เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าอับดุลเมคยิด แลเป็นสุลต่านรัชกาลที่ ๓๔ ในพระราชวงษ์โอทมาน พิเคราะห์ดูพระศิริรูปสูงต่ำพอสันทัดแต่อยู่ข้างจะผ่ายผอม เหมือนหนึ่งผู้ซึ่งประสาทจากศุขสำราญในอิริยาบถ เขาว่าเป็นเพราะทรงพระอุสาหะในราชการบ้านเมืองมาก ไม่ว่าราชการใดใด ต้องเพ็ดทูลถึงพระเนตรพระกรรณ แลต้องทรงเป็นพระราชธุระทั่วไปหมดทุกอย่าง ในว่าจนไม่ใคร่มีเวลาที่จะเข้าที่พระบรรธมได้เต็มพระเนตร ความข้อนี้เป็นคำขุนนางแขกบอกเล่าจะจริงเท็จเพียงใดต้องไว้แก่ผู้กล่าว แต่ข้อที่ไม่ว่าอะไร ๆ เป็นต้องทราบถึงพระเนตรพระกรรณนั้นเห็นงามจะจริง ได้ปรากฏแก่ตัวข้าพเจ้าด้วยเรื่องเตาผิงไฟครั้งหนึ่งแล้ว ยังมีพยานอย่างอื่นอีก คือ เมื่อข้าพเจ้าไปในยุโรปครั้งนั้น ได้เสาะหารวบรวมตัวอย่างตัวไปรสนีย์

ตัวอย่างเงินแลรูปถ่ายต่าง ๆ ตามบรรดาเมืองที่ได้ไป ของเหล่านี้ถึงที่ใดมีเวลาก็เที่ยวซื้อหารวบรวมมาทุกแห่ง ครั้นมาถึงเตอร์กีเข้ามาอยู่ในที่คับขัน เห็นจะหาโอกาศไปเที่ยวเตร็จเตร่เร่ร่อนตามอำเภอใจไม่ได้อย่างเมืองฝรั่ง จึงว่าวานท่านเจ้าพนักงานให้ช่วยเปนธุระซื้อหาให้ตามประสงค์ ท่านเหล่านั้นรับปากไปนิ่ง ๆ เสีย คาดว่าเขาจะลืมจึงได้เตือน ก็ได้รับคำตอบว่า สิ่งของเหล่านั้นสุลต่านได้โปรดให้ตระเตรียมไว้พระราชทานแล้ว ดังนี้ จึงเข้าใจว่ากิริยาฤๅวาจากรรมอย่างใดใด ที่ข้าพเจ้าได้ประพฤติในที่นั้น คงจะมีผู้นำความไปกราบทูลหมดทุกอย่างเปนแน่แท้ ตั้งแต่นั้นมาถึงจะอยากได้อะไรก็มิได้บอกให้เจ้าพนักงานทราบ ฯ

๏ ราชประเพณีเตอร์กีนี้ ตามที่ได้อ่านมาในหนังสือแลฟังจากคำฝรั่งผู้ได้อยู่ในเมืองนั้นช้านานเขาบอกเล่า ทั้งที่ได้สังเกตเห็นด้วยในตาของตนเอง ดูเปนการซึ่งควรจะพิศวงฤๅจะว่าควรคิดเห็นเปนเครื่องสลดใจก็ว่าได้ คือพวกเตอร์กีนี้เปนแขกอิสลาม ต้องถือประเพณีตามคัมภีร์โกหร่านซึ่งพระมะหะหมัดบัญญัติไว้มิให้เคลื่อนคลาศ การสืบวงษ์อันบังคับไว้ในโกหร่านนั้น ผู้อยู่ในตระกูลมีบันดาศักดิชั้นเดียวกัน ผู้ใดมีพรรษาแก่กว่าย่อมต้องได้เปนใหญ่ก่อนผู้เปนเด็กกว่า เปนต้นว่าถ้าสุลต่านพระองค์ ๑ มีพระราชบุตร ๓ พระองค์ แลสุลต่านนั้นล่วงไป พระราชบุตรองค์ใหญ่ได้ครอบครองราชสมบัติ จะมีลูกเธอมากน้อยเท่าใดก็ตาม ถ้าสุลต่านพระองค์ที่ ๒ ล่วงไปเมื่อใด น้องยาเธอต้องได้ครอบครองราชสมบัติโดยลำดับกัน จนหมดน้องยาเธอแล้วจึงจะถึงลูกเธอสุลต่านพระองค์ที่ ๒ แลต่อกันลงไปโดยทำนองนั้น

ประเพณีสืบวงษ์อย่างนี้ เช่นต้นเค้าให้มีความกินแหนงระแวงกันในราชตระกูล ตั้งแต่พระยายะหรีดกับอิมามหุเซนหลานพระมะหะหมัดเกิดฆ่าฟันกันขึ้นเองเปนปฐมสืบต่อมาตรายเท่าทุกวันนี้ เมื่อพิเคราะห์ดูก็แลเห็นเหตุผลได้โดยง่าย เปรียบว่าพี่น้องสองคนแก่กว่ากันสามปีคนพี่ได้ครองสมบัติ ถ้าพี่มีชีวิตรอยู่ไปได้จนแก่เถ้าประมาณว่า ๗๐ ปี น้องชายจะได้ครองสมบัติก็ต่อเมื่ออายุของตนได้ถึง ๖๗ ปี ถ้าอายุอยู่ได้เท่าพี่ก็คือจะได้ครองสมบัติแต่เพียง ๓ ปีเท่านั้น ถ้าพี่อายุสั้นยิ่งสิ้นชีวิตรเร็วเข้าเท่าใด โอกาศที่น้องจะได้ครอบครองสมบัติก็ยิ่งยืดยาวออกไป เมื่อเช่นนี้ก็เปนธรรมดาที่พี่กับน้องย่อมต้องมีความกินแหนงต่อกัน ฝ่ายพี่สงไสยว่าน้องคงคอยแช่งชักฤๅคิดหาโอกาศทำอันตรายเพื่อจะช่วงชิงเอาสมบัติโดยเร็ว ฝ่ายน้องที่ชั่วก็จะเปนได้เช่นนั้น ที่ดีก็จำต้องระมัดระวังตัว เมื่อว่าโดยย่อก็คือเปนยากที่จะมีความไว้วางใจต่อกันได้ ยกตัวอย่างอันจะแลเห็นในยุคยุบัน คือผู้ที่จะรับราชสมบัติต่อสุลต่านพระองค์นี้ ชื่อ เมเหเมท เรชัด เอฟเฟนดี เปนน้องยาเธอซนมายุอ่อนกว่าสุลต่าน ๒ ปี เขาบอกว่าท่านผู้นี้อยู่วังแห่ง ๑ มีผู้คอยควบคุมดูแลอย่างนักโทษ จะเกี่ยวข้องคบหาข้าราชการคนใดไม่ได้ ถ้าใครไปมาหาสู่คบหากับเจ้าองค์นี้ ไม่ช้าก็ต้องราชภัยต่าง ๆ มีถูกเนียรเทศเปนต้น ผู้เปนรัชทายาท แม้มิได้เปนลูกเธอฤๅผู้ซึ่งมีอายุอ่อนกว่าสุลต่านมาก ๆ จำต้องรับความเดือดร้อนเช่นนี้ เปนประเพณีมาแต่เก่าก่อน จะได้เปนแต่เจ้าองค์นี้เท่านั้นหามิได้ ตกอยู่ในผู้ใดเปนผู้จะรับราชสมบัติผู้นั้นก็เสมออภัพสัตว์ ไม่ได้โอกาศที่จะศึกษา

ราชการบ้านเมือง ซึ่งจะต้องเปนภาระของตนต่อไปในกาลครั้งหนึ่ง ฤๅจะได้คบหาสมาคมกับข้าราชการ ให้รู้จักกำลังพาหนะที่จะได้อาไศรยในภายน่า การเปนดังนี้ เขาจึงว่าสุลต่านพระองค์ใดจะครอบครองบ้านเมืองได้ดีฤๅเลวประการใด อาไศรยแต่ด้วยอุปนิไสยอันมีมาแก่พระองค์เปนประมาณ

ผลของประเพณีสืบวงษ์ดังว่ามาแล้วนี้ ยังมีข้อควรสลดใจอีกด้วยเรื่องลูกเธอ เวลาพระชนกมีพระชนม์ถึงจะทรงอุปถัมภ์บำรุงเลี้ยงโดยพระกรุณาประการใด ก็เสมอแต่หยิบยืมเกียรติยศมาไว้ใช้สอยรื่นรมย์แต่ชั่วคราวหนึ่ง ความเคารพนบนอบอันใดของบรรดาข้าราชการก็เสมอว่าแกล้งทำแต่พอให้ถูกพระไทย สุลต่านล่วงไปเวลาใด ลูกเธอเหล่านี้ก็จำต้องห่างเหินเข้าเมฆหมอกไป จนกว่าจะได้ประสบพบทุกขลาภเข้าในอนาคต

ราชตระกูลในเตอร์กีมีประเพณีสืบวงษ์ เปนโรคประจำอยู่ดังอธิบายมานี้ เจ้านายจึงไม่ได้มีโอกาศออกหน้าฤๅเกี่ยวข้องแก่ราชการบ้านเมืองเลย เมื่อข้าพเจ้าไปอยู่ในเตอร์กี ได้รู้จักบรรดาข้าราชการที่เปนคนสลักสำคัญแทบทั่วตัว แต่จะได้พบปะเจ้านายแต่สักองค์หนึ่งองค์เดียวนั้นหามิได้ เมื่อเฝ้าสุลต่านวันแรก ได้กราบทูลชมเชยพระเจ้าลูกเธอที่แต่งเปนนายทหารไปรับเสด็จในพระราชพิธีสะลามลิก ก็เปนแต่รับสั่งว่า ให้ผูกหัดไว้เพื่อจะให้รับราชการเท่านั้น ไม่ได้โปรดให้พบปะฤๅจะมีรับสั่งเรื่องเจ้านายต่อไปประการใด

การเรื่องประเพณีสืบวงษ์ดังได้พรรณามานี้ บางทีท่านทั้งหลายจะนึกสงไสยว่ามีโทษอยู่อย่างนั้น เหตุใดเขาจะไม่คิดเห็น แลมิได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงเปนอย่างอื่น ความข้อนี้ข้าพเจ้าได้นึกสงไสย แลได้ไต่ถามผู้ยอกเล่า เขาว่าการเรื่องนี้แขกขาก็คิดเห็น ถ้าเปลี่ยนได้สุลต่านคงจะได้ตั้งพระราชบัญญัติเปลี่ยนแปลงเสียนานแล้ว แต่การหากคิดอยู่ด้วยเปนบัญญัติในคัมภีร์โกหร่าน เปนของสาปสรรไว้มิให้เปลี่ยนแปลง ถ้าไปทำเข้าราษฎรก็จะแลเห็นเปนการมิจฉาทิฐิ แม้มิเรียบร้อยจะเปนเหตุให้เกิดจลาจลขึ้นแก่บ้านเมือง จึงต้องจำทนด้วยเหตุนี้ อนึ่งจะเปนด้วยผลแห่งประเพณีสืบวงษ์ที่ได้อธิบายมาแล้ว ฤๅจะเปนด้วยปัจจัย อันอยู่ภายนอกความรู้เห็นของข้าพเจ้าออกไปประการใดด้วย หาทราบชัดไม่ เขาว่าการรักษาพระองค์ของสุลต่านนี้เปนอย่างกวดขันอย่างยิ่งกว่าที่ข้าพเจ้าได้เคยรู้เห็นมาแต่ในที่ใด ๆ ผู้คนซึ่งจะเข้าได้ใกล้ชิดพระองค์ก็จำกัดเลือกสรรมิให้แปลกปลอม แลมิได้เสด็จไปที่ใดใดภายนอกพระราชวังยิ่งกว่าปีละครั้งเดียว คือไปนมัสการพระตามสุเหร่าใดสุเหร่าหนึ่งเปนการปี ท่านองเสด็จพระราชทานพระกฐิน แต่กระนั้นในว่าไม่บัดรหมายให้รู้ว่าจะเสด็จสุเหร่าใด จนเวลาวนแจในวันหนึ่งสองวัน อนึ่งแต่ก่อนมาการพระราชพิธีสะลามลิกสุลต่านก็เคยเสด็จตามสุเหร่าต่าง ๆ ผลัดเปลี่ยนเวียนกันไป ครั้นสุลต่านพระองค์นี้ ก็โปรดให้สร้างสุเหร่าขึ้นเสียในพระราชวัง เพื่อจะได้ไม่ต้องเสด็จไปสุเหร่าอื่นดังแต่ก่อน ความข้อนี้ข้าพเจ้าเองก็คิดไปไม่เห็น ว่าทำไมจึงต้องรักษาพระองค์กวดขันถึงปานนี้ ครั้นจะไต่ถาม

เอาความที่พวกแขกก็จะเปนอันปราศจากความเคารพ แลที่ไหนเขาจะยอมความตามที่เปนจริง ๆ ซักไซ้ผู้รู้ผู้ยอกเล่า เขาชี้แจงให้เปนแต่เลา ๆ ว่าการคิดประทุษร้ายในเตอร์กนี้มักจะมีขึ้นง่าย ๆ สุลต่านอับดุลเมดยิด พระชนกาธิราชของสุลต่านพระองค์นี้ ก็ล่วงไปด้วยถูกวางยาพิศม์ สุลต่านอับดุลอาลิส ซึ่งเปนพระเจ้าอาว์ได้รับราชสมบัติต่อมาได้ ๑๕ ปีก็ถูกเนียรเทศเสียจากราชสมบัติ ไม่ช้านานเท่าใดก็มีผู้ร้ายลอบสำเร็จโทษเสีย ต่อมาสุลต่านมุรัต พระเจ้าพี่ของสุลต่านได้ครอบครองราชสมบัติได้ ๓ เดือนเสียพระจริต ก็ถูกเนียรเทศเสียอีกแลยังอยู่ในที่คุมขังทุกวันนี้ ต่อมาจึงถึงสุลต่านพระองค์นี้ได้ครอบครองราชสมบัติ เขาชี้แจงให้ฟังว่า เมื่อสุลต่านได้ทอดพระเนตรเห็นภยันตรายมีมาแก่สุลต่านถึง ๓ พระองค์ติด ๆ กัน ปรากฏแก่พระไทยอยู่เช่นนี้ ก็เปนธรรมดาที่จะต้องระมัดระวังพระองค์มิให้เปนเช่นเดียวกันได้ แต่เขาว่าสุลต่านพระองค์นี้ มีความสามารถในราชูปโภคไสยมาก เมื่อได้ขึ้นครองราชสมบัติเปนเวลาบ้านเมืองถึงยุคเข็ญ ภายในกำลังเกิดการขบถประทุษร้าย ภายนอกรุสเซียก็กำลังจะเบียดเบียน พอการภายนอกเรียบร้อย สุลต่านก็เปนพระราชธุระกำจัดพวกเหล่าร้ายที่ก่อการกำเริบในบ้านเมืองเรียบร้อยรายคายได้จนทุกวันนี้ นี่ว่าตามที่เขายอกเล่า จะจริงเท็จเพียงใดต้องอยู่แก่ผู้กล่าว แต่ข้าพเจ้ายังติดใจข้อที่ว่าไม่เสด็จออกนอกพระราชวังเลยนี้อยู่ไม่รู้หาย เห็นเปนพ้นวิไสยที่จะพึงทนได้ แต่ความข้อนี้ว่ากันเปนปากเดียวทั่วไป ข้าพเจ้าจึง

มานึกสันนิฐานเอาในใจว่า ถึงจะไม่เสด็จออกนอกพระราชวังโดยทางราชการ คงจะมีเวลาเสด็จปลอมพระองค์ไปเที่ยวประพาศตามแผนกาลิฟแต่ก่อน ๆ บ้างเปนแน่แท้

ในเวลาค่ำวันที่ ๒๐ นั้น กินอาหารแล้ว ได้รับกระแสรับสั่งโปรดให้ข้าพเจ้ากับพวกที่ไป เข้าไปดูการเล่นที่โรงลครพระราชวังชั้นใน เขาพาให้เดินทางพระทวารที่ต่อกับตำหนักมรัสซิม แต่จะไปทิศทางเหนือใต้อย่างใดหาทราบไม่ เปนแต่เดินผ่านห้องน้อยใหญ่ลดเลี้ยวไปมาครู่หนึ่ง ก็ถึงห้องที่สุดด้านประทับ ประทานพระหัตถ์ให้จับแลมีพระราชปฏิสัณฐารพอสมควรแล้ว เสด็จพาข้าพเจ้ากับพระองค์จีระเข้าไปยังห้องที่ประทับทอดพระเนตรลคร

โรงลครนี้ทำอย่างโรงลครฝรั่ง จุดไฟฟ้าแลประดับประกางดงาม แต่เปนขนาดเล็กย่อมกว่าโรงลครในหอพระสมุดวชิรญาณนี้สักหน่อยหนึ่ง ที่นั่งคูยกพื้นสูงเปนระเบียง (แคลเลอรี) รอบทั้งสามด้าน ด้านสกัดที่ตรงกับน่าโรงลคร จัดเปนห้องที่ประทับอยู่ข้างซ้ายตอน ๑ ห้องต่อไปข้างขวา เปนห้องสำหรับข้างในดูห้องนี้ข้างน่ามีไม้ระแนงปิดทองติเปนคาดรางแทนมุลี่ บังตามิให้แลเข้าไปเห็นถึงภายใน ต่อไปข้างด้านยาวถัดห้องข้างในเปนที่ขุนนางสนมกรมวังนั่ง ข้างด้านยาวตรงกันข้ามเปนที่พวกข้าราชการแลพวกไทยนั่งดู ใต้ระเบียงนี้มีแต่พวกขันทีซึ่งประจำราชการ ต่อออกไปก็พวกคนครีสำหรับทำในการเล่นนั้น

การเล่นในวันนี้มิใช่ลคร เปนแต่พวกพิณพาทย์หลวงขับร้องเพลงฝรั่งสลับกันกับพวกญวนหก เล่นคัดคนแลหกคเมนท่าต่าง ๆ แลการเล่นนี้ แบ่งเปนสองตอน ตอนแรกเล่นจบแล้วมีรับสั่งเรียกพระสุธารศชามีน้ำตาลเจือเข้ามาพระราชทาน ครั้นเล่นจบตอนหลังแล้วโปรดให้ไปกินอาหารว่างในห้องอีกแห่ง แต่มิได้เสด็จไปประทับเสวยด้วย กินแล้วจึงไปทูลลากลับออกมาที่พัก.

เมื่อข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าที่โรงลครวันนี้ สุลต่านมีรับสั่งถามว่าข้าพเจ้าจะอยู่เตอร์กีสักกี่วัน ข้าพเจ้ากราบทูลว่าหมายจะอยู่สัก ๔ วัน พอวันจันทร์ได้คราวเรือจะกราบถวายบังคมลาไปเมืองครีส สุลต่านมีรับสั่งว่า ที่จะอยู่เพียง ๔ วันนั้นน้อยนัก ที่ไหนจะดูอะไรได้ทั่วถึง จะอยู่ต่อไปอีกสักสี่ห้าวันไม่ได้ฤๅ ข้าพเจ้ากราบทูลว่า ที่ทรงพระกรุณาทั้งนี้ เปนพระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ ข้าพเจ้าก็อยากจะปฏิบัติตามพระราชประสงค์ แต่หากเห็นจำเปนจะต้องกราบถวายบังคมลาไปในวันจันทร์ ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือประการที่ ๑ ได้ว่าโดยสานเรือไว้เสียแล้ว กับประการที่ ๒ ซึ่งข้าพเจ้าจำต้องกราบทูลความตามจริงใจที่รู้สึกอยู่ว่าข้าพเจ้ามาสู่พระนครครั้งนี้ จะได้มีราชการอันใดให้จำเปนต้องทรงรับรองก็หาไม่ ที่ทรงเปนพระราชธุระแลแสดงพระกรุณาเปนอเนกประการดังนี้ ก็ย่อมเปนพระราชภาระเพิ่มเติมเกินขึ้นเพราะข้าพเจ้าเปนเหตุ จะอยู่นานวันก็เห็นเปนประหนึ่งว่าเพลิดเพลินในความศุขสบาย ไม่รฤกยำเกรงพระบารมี ด้วยเหตุเหล่านี้เปนใหญ่ จึงมีความเลียใจที่จะเลื่อนวันต่อไปมิได้ สุลต่านมีรับสั่งตอบว่า ข้อที่ได้ว่า

โดยสานเรือไว้แล้วนั้น ไม่เปนการสำคัญอันใด จะโปรดให้เจ้าพนักงานไปว่ากล่าวคืนแก่เขาเสีย และจะโปรดให้จัดเรือหลวงไปส่งข้าพเจ้าโดยเฉภาะให้ถึงเมืองครีส และข้อที่ข้าพเจ้าเกรงพระบารมีนั้น รับสั่งว่าทรงรับรองข้าพเจ้ากับพวกที่ไปด้วยในคราวนี้โดยเต็มพระราชหฤไทยที่ทรงยินดีจริง ๆ มิได้มีความรังเกียจแต่สิ่งใด อนึ่งสุลต่านแต่ก่อน ๆ มาในพระราชวงษ์นี้ ย่อมมีพระเกียรติยศปรากฏแก่นานาประเทศว่าเปนผู้เอาพระไทยใส่ในการต้อนรับแขกมิได้เว้นแต่ละพระองค์ การที่ข้าพเจ้าจะไปเสียโดยเร็วนี้ จะปรากฏเหมือนหนึ่งว่าเพราะไม่เปนพระราชอุระรับรองให้พอใจที่จะอยู่ ก็จะเสื่อมเสียพระเกียรติยศ เพราะฉนั้นขอให้ข้าพเจ้าเลื่อนกำหนดวันออกไปแม้แต่เพียงสักสามวัน นึกว่าให้เปนพระเกียรติยศดังพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ๆ นั้นเถิด มีรับสั่งดังนี้ ก็เปนอันหมดท่าที่จะกราบทูลให้อย่างอื่น จึงกราบทูลว่า ถึงข้าพเจ้าจะเปนคนต่างชาติต่างภาษา เมื่อมาอยู่ในพระนครก็เหมือนเปนข้า สุลต่านเปนพระมหากษัตริย์มีรับสั่งประการใด ก็ได้แต่จะต้องกระทำตาม ด้วยเหตุนี้จึงเปนอันเลื่อนกำหนดออกไปจนวันพฤหัศบดี ต้องโทรเลขกราบทูลพระเจ้าแผ่นดินครีส ขอเลื่อนกำหนดซึ่งได้กราบทูลไว้แต่เดิมด้วย ฯ

๏ รุ่งขึ้นวันที่ ๒๑ เดิมกำหนดว่าจะมีการเลี้ยงพระราชทานที่พระที่นั่ง แต่สุลต่านโปรดให้เลื่อนกำหนดไป เพราะพระวิจิตรวรสาสน์ยังไม่หายป่วย จะไปนั่งโต๊ะด้วยไม่ได้ การที่พระวิจิตรป่วยนี้ ตั้งแต่วันแต่งเต็มยศไปดูพระราชพิธีสะลามลิก ไปเปนลมต้องขึ้นรถกลับ

มาที่พัก หาได้เฝ้าแหนกับเขาไม่ พอเหตุทราบถึงพระเนตรพระกรรณ ก็โปรดให้หมอหลวงทั้งแขกทั้งฝรั่งมารักษาพยาบาล แลเปนพระราชธุระทรงไต่ถามถึง แลให้มหาดเล็กมาถามอาการไปกราบทูลเนือง ๆ เมื่อการเลี้ยงเลื่อนไป วันนี้จึงตกลงพากันขึ้นรถไปดูตามในเมือง

ประเทศเดอร์กิ้น ภูมิแผนที่ตั้งคายเกี่ยวอยู่ทั้งในยุโรปแลเอเซีย แลยังมีอาณาเขตรเกี่ยวเข้าไปในอาฟริกาด้วย ถ้าจะว่าตามคติโบราณของเรา ก็เปนอย่างเมืองอกแตกซึ่งถือว่าเปนอวะมงคล ท่านองต้องธรณีสาน คติอันนี้จะเปนของไทยแท้ฤๅจะมาแต่คัมภีร์เพศภาษาใด แลจะได้อาไศรยหลักฐานอันใดเปนที่สังเกตมาแต่ดึกดำบรรพ์ก็ตาม แต่เมื่อพิเคราะห์ดูเรื่องราวของเมืองเดอร์กิ้ก เห็นเปนข้อก่อเกิดความเดือดร้อนรำคาญให้แก่รัฐบาลมาไม่ขาด เข้าเค้าตามตำราต้องธรณีสานประหลาดอยู่ ความข้อนี้จำต้องเล่าเรื่องราวของเดอร์กิ้สักเล็กน้อย ท่านทั้งหลายจึงจะเข้าใจ

ประเทศตอนต่อยุโรปกับเอเซีย ซึ่งเปนอาณาเขตรเดอร์กิ้ในบัดนี้ แต่เดิมเปนเมืองฝรั่งนับถือสาสนาคฤศเตียน มีกษัตริย์ปกครองโดยนามอาณาเขตรรวมกันว่า ประเทศไบเซนไตน์ ตั้งเมืองคลนสะแตนติโนบิ้ลเปนเมืองหลวง แลแขกเติกพวกนี้ภูมิลำเนาเดิมอยู่กลางเอเซียห่างไกลกับยุโรปมาก ตั้งต้นอพยพกันออกมาตั้งทำมาหากินใกล้ยุโรปเมื่อสักพันปีมานี้ ครั้นต่อมาอีกสักสองร้อยปี เกิดผู้มีบุญขึ้นในหมู่แขกเติกพวกนี้ผู้หนึ่งชื่อว่าโอทมาน มีอานุภาพปรายปรามบ้านเล็กเมืองน้อยที่ใกล้เคียงได้เปนอาณาเขตร จนกระทั่งตั้งตนขึ้นเปนกษัตริย์

มีอิศรภาพ ทรงพระนามว่าพระเจ้าโอทมานเปนปฐมกษัตริย์ ซึ่งสืบพระวงษ์ต่อลงมาในเตอร์กิจนตรายเท่ากาลบัดนี้ นับเปนชั้นแรกที่พวกแขกเติกจะมีกำลังแลอำนาจขึ้น แลแขกเติกพวกนี้เปนแขกอิสลามนับถือสาสนาพระมะหะหมัดดังได้กล่าวมาแล้ว เมื่อมีกำลังสามารถขึ้นก็คิดอ่านแผ่อำนาจเจริญรอยอย่างพระมะหะหมัดได้กระทำมา กล่าวคือตั้งหน้าแผ่สาสนาแลอาณาเขตรเปนอันหนึ่งอันเดียวกันไป เห็นเมืองใดยังเปนมิจฉาทิฏฐิ ชักชวนโดยดีแล้วไม่ยินยอมเข้าริดก็ยกทัพไปปราบปรามร่างกาย อันเปนเจ้าสำนักแห่งทิฏฐิของคนพวกนั้น แลเอาบ้านเมืองเปนอาณาเขตรต่อ ๆ ออกไป แม้ได้บ้านเมืองแล้ว พวกที่เคยเปนศัตรูคนใดยอมเข้าริด ก็รับทำนุบำรุงเปนอย่างกันเองให้เสมอหน้ากัน ถ้าศัตรูที่ตกอยู่ในเงื้อมมือยังละทิฏฐิเดิมไม่ได้ ก็ไม่ฆ่าฟันแต่ไม่ได้รับความยกย่องอันใด คงให้เปนแต่พลเมืองอย่างต่ำ ทำนองชเลยอยู่ในพื้นบ้านพื้นเมือง เปนประเพณีที่แขกอิสลามปราบปรามบ้านเมืองมาดังนี้

เมื่อพระเจ้าโอทมานล่วงไป กษัตริย์ซึ่งสืบพระวงษ์องค์ใด ๆ มีอานุภาพ ก็ตั้งความพยายามขยายเขตรแดนกว้างขวางออกไปทุกที จนเมื่อคฤศตศักราช ๑๔๕๓ ปี ตีได้เมืองคอนสะแตนติโนบิ้ล ซึ่งเปนเมืองหลวงของฝรั่งประเทศใบเซนไตน์แล้ว ย้ายมาตั้งเมืองหลวงของเตอร์กิเข้ามาอยู่ในยุโรปแต่นั้นมา เวลาเมื่อเตอร์กิมีอำนาจครั้งนั้นตีได้เขตรแดนเข้าไปในยุโรปมาก จนกระทั่งถึงยกทัพเข้าไปประชิดติดชานเมืองเวียนนา ซึ่งเปนเมืองหลวงประเทศออสเตรียทุกวันนี้

ก็ครั้งหนึ่ง แต่อำนาจมีธรรมดาเหมือนกับสายน้ำ กล่าวคือ ถึงจะไหลหลั่งท่วมทุ่งท่าป่าคงไปเท่าใดย่อมมีเวลาถึงที่สุดแล้ว ก็กลับไหลลดลงเปนลำดับ เปนความจริงเช่นนี้ โดยฉันใดก็ดี อานุภาพของเตอร์กีเมื่อขึ้นถึงที่สุดแล้ว ก็เปนยุติตันอยู่เพียงได้ตีเข้าไปถึงชานเมืองเวียนนาเปนที่สุด แต่นั้นมาฝรั่งต่างชาติมีรุสเซียเปนต้น มีกำลังขึ้นก็ตีเขตรแดนกลับคืนไปได้เปนลำดับ แต่กระนั้นอาณาเขตรเตอร์กีทุกวันนี้ก็ยังกว้างใหญ่ คายอยู่ทั้งในยุโรปแลเอเซีย แลเกี่ยวไปในอาฟริกาด้วย นับเปนมหาประเทศอันหนึ่งในยุโรป เรื่องราวของเตอร์กีมีมาโดยสังเขปดังนี้ ข้อที่ว่าต้องอรณีสานได้ความเดือดร้อนนั้นคือข้อต้นเพราะอาณาเขตรก้าวก่ายดังว่ามาแล้ว พลเมืองที่อยู่ในอำนาจเตอร์กีต่างชาติต่างภาษา แลถือสาสนาต่างกัน ตอนข้างเอเซียแลอาฟริกาพลเมืองเปนแขกนับถือสาสนาอิสลามมาก แต่ตอนข้างยุโรปเปนฝรั่งถือสาสนาคฤศเตียน มากกว่าแขกที่ถือสาสนามะหะหมัด พวกพลเมืองที่เปนฝรั่งนับถือสาสนาคฤศเตียนย่อมรู้สึกว่าต้องถูกกดขี่อยู่ในอำนาจคนต่างชาติต่างภาษา เพราะเหตุที่ปู่ย่าตายายเสียบ้านเมืองแก่เขา ยังมีใจคิดที่จะเอาบ้านเมืองคืนมาอยู่ในปกครองของฝรั่งที่ร่วมชาติแลสาสนาอันเดียวกันมิได้ขาด เวลาน้ำท่วมปากต้องจำทนถ้ามีช่องทางอย่างใด ก็คอยก่อการกำเริบจะเอาตนออกหากจากอำนาจเตอร์กีเนือง ๆ พลเมืองพวกนี้เปรียบเหมือนมูลฝอยเชื้อไฟ ถ้าเกะกะขึ้นคราวใด รัฐบาลปรายปรามด้วยกำลังแข็งแรง ก็เอาเหตุที่เพราะตนเปนคนถือสาสนาคฤศเตียนถูกพวกแขกมิจฉาทิฏฐิกดขี่อย่างปู่ย่าตา

ขายนั้น ออกข่าวร้องประกาศวิงวอนไปตามเมืองฝรั่งที่ร่วมสาสนา เกิดเร่าร้อนลุกขึ้นเปนเปลวไฟ กระพือพัดถึงผู้ปกครองประเทศใหญ่ ๆ เช่นเอมปเรอรุสเซีย อันเปนประธานในกวรสาสนาคฤศเตียนฝ่ายคริกนิกาย แลผู้ปกครองแผ่นดินฝรั่งเศส ผู้เปนหัวน่าอยู่ในภัสาสนาคฤศเตียนฝ่ายโรมันนิกาย ต้องเข้าว่ากล่าวเปนปากเสียง บางคราวก็สงบไปได้ด้วยความผ่อนผันของเตอร์กี บางคราวก็เลยลุกลามเกิดเปนศึกสงคราม ถ้าเตอร์กีพ่ายแพ้ก็มักเลยถูกลิดเขตรแดนแลถูกปรับไหมยับเยินมาหลายคราว ข้อนี้แลเปนความยากยิ่งของรัฐบาลเตอร์กีอยู่อย่างหนึ่ง ต้องระวังผ่อนผันสั้นยาวซึ่งไหวพริบอยู่เสมอ แต่ครั้นผันผ่อนหย่อนมือไปยกย่องเอาใจพวกคฤศเตียนหนักเข้า เจ้าพวกพลเมืองฝ่ายแขกก็เสียงเขียวคอยจะหาเหตุว่าทำผิดแผนโกหร่าน เปนการผะอืดผะอมเช่นนี้ประการหนึ่ง

อีกประการหนึ่งบรรดาฝรั่งทั้งหลาย ย่อมแลเห็นอยู่ว่าแผ่นดินที่เตอร์กีมาครอบครองอยู่เดียวนี้ เปนเมืองเดิมของฝรั่ง แขกเติกเหมือนกับนกกึ่งโครง ซึ่งมาแย่งอยู่ในโพรงนกเอี้ยง จึงเปนธรรมดาที่จะต้องเกิดหยุกหยิกในบ้านเมืองไม่ใคร่ขาด การเช่นนี้ที่สุดก็มีอย่างเดียวแต่เมื่อพวกแขกเติกถูกขับไล่กลับคืนออกมาอยู่ในเอเชียตามเดิมเมื่อใด เมื่อนั้นแลบ้านเมืองเหล่านี้จึงจะได้ความศุขปราศจากความอดขี้กันแลกัน แม้ความเห็นแลความต้องการของฝรั่งเปนดังนี้โดยมาก ก็ยังเปนไปไม่ได้ถึงที่สุด เพราะเหตุ๒ ประการ คือประการที่๑ พวกแขกเติกยังมีกำลังมาก ถ้าหน้าไหนจะกรากเข้ามาขับไล่ก็คงจะ

ต้องรบกันขนานใหญ่ ถึงว่าฝรั่งชาติใหญ่ ๆ เช่นรุสเซียเปนต้น มีกำลังพอจะพากเพียรขับไล่พวกเติกให้ออกจากยุโรปได้ก็จริง แต่ก็ทำไม่ได้ด้วยความขัดข้องในเหตุประการที่ ๒ กล่าวคือ ถ้าไล่พวกเติกออกได้แล้ว บ้านเมืองเหล่านี้จะเปนของใคร จะให้เปนอาณาเขตรของรุสเซีย ฤๅชาติใหญ่ ๆ ชาติหนึ่งชาติใด ชาติอื่นก็ไม่ยอม เพราะจะเปนกำลังของชาตินั้นแรงกล้ายิ่งขึ้นในยุโรป เปนที่หวาดหวั่นของชาติอื่นอยู่ ครั้นจะให้แก่ชาติเล็ก ๆ มีชาติกริกซึ่งเปนเจ้าของเดิมเปนต้น อ้ายการที่ชาติใหญ่จะเอาชีวิตรคนมาแลกนับด้วยหมื่นแลจะลงทุนนับด้วยล้าน ไม่เอากำไรอันใด นอกจากทำความศุขแลประโยชน์ให้แก่ชาติอื่น นี่ก็เหลือวิไสยที่ชาติใดจะทำ การติดอยู่ด้วยความขัดข้อง ๒ ข้อนี้ กลับกลายเปนประกันแก่เตอร์กี จึงแก้อวะมงคลที่ต้องอรณีสานอยู่ได้ ในทุกวันนี้

เมืองคอนสะแตนติโนยิ่ล ซึ่งเปนเมืองหลวงของเตอร์กีตั้งอยู่สองฟากฝั่งทเล เรียกช่องบอฟะรัส แลดูภูมิแผนที่เล่นไกล ๆ ดูงามกว่าเมืองใด ๆ บรรดาที่ข้าพเจ้าได้เคยเห็นมาทั้งสิ้น ด้วยช่องทเลนั้นน้ำภุกแต่แคบเพียงสักสามสิบเส้น มีเรือกำปั่นใหญ่น้อยแล่นไปมาไม่ใคร่ขาดคา ที่จอดก็จอดเรียงรายกันเปนแถว เสากระโดงระดะแลดูตลิ่งสองฟากเปนเนินเขาลาดขึ้นไป มีเรือกสวนเรือนชานสลับสลอนซ้อนซับกันไปเปนชั้น ๆ เหมือนกับเรือนตึกกระดาที่เขาแกล้งเอามาจัดตั้งไว้ให้ดูเล่น เมื่อว่าโดยย่อ เพราะเปนทั้งที่อันจะเหลียวแลดูไป

ได้ถนัดสุดสายตาทุก ๆ ก้าน จึงน่าเพลิดเพลิน ถึงจะยืนแลดูสักหลาย ๆ นาทีก็ไม่เบื่อ แต่เมื่อผ่านไปตามท้องถนน ดูบ้านเมืองใกล้ ๆ เข้าก็กระนั้นเอง ด้วยเรือนเตอร์กีมักทำด้วยไม้หลังย่อม ๆ ทาปูนเกลี้ยง ๆ ฤๅขัดแตะถือปูนเปนพื้น ถึงที่เปนตึกกว้างที่สุดจนห้างหอถ้ามิใช่รั้ววัง ก็เปนสถานประมาณแลวกว่าในเมืองฝรั่ง ถนนก็แคบ ๆ ไม่สู้สอาดสอ้านนัก แลยังผิดกับเมืองฝรั่งอีกอย่างหนึ่ง ที่สุนัขชุมอย่างที่สุด เที่ยวเพ่นพ่านอยู่ตามท้องถนน พยฝูงละตั้งโหลก็มีรูปร่างสุนัขเหล่านี้อย่างอ้ายดูยอ้ายแดงของเราไม่มีผิด เห็นเข้าก็นึกขันที่ทำไมจึงเรียกของเราว่าหมาไทย ก็เมื่อพวกมันมีอยู่เมืองแขกในยุโรปออกเปนกองเช่นนี้ เรามาเรียกเสียว่า หมาเตอร์กีย่างไม่ได้ฤๅการที่สุนัขเกลื่อนกล่นไปตามท้องถนนเช่นนี้ พวกเตอร์กีเลยคุยส่งว่า โรคสุนัขบ้าไม่ใคร่จะมีในเมืองของเขา เพราะเขาไม่ได้กักขังสุนัขอย่างเมืองฝรั่ง เขาว่านี้ก็ชอบกล แทบจะรับเปนองคพยานเข้าไปด้วย แต่มาเฉลียวใจนึกดูก็เห็นว่าใช่เหตุ เรื่องอื่นมิพูดถมไป

ในเมืองคอนสะแตนติโนปิลนี้ มีสิ่งซึ่งน่าดูหลายอย่าง ข้าพเจ้าได้ไปดูวันละสองแห่งสามแห่ง จะพรรณาเรียงตามรายวันที่ไปเห็นจะไม่ชัดเจน จึงจะพรรณาว่าไปเปนอย่าง ๆ ที่หนึ่งคือสุเหร่าใหญ่ ๆ ซึ่งเปนของโบราณ แลทำด้วยฝีมือช่างอย่างดีมีหลายสุเหร่า ที่สำคัญที่สุดนั้นคือสุเหร่าซึ่งฝรั่งเรียกว่า แซนโซเฟีย เปนตึกศิลาอันนับว่าทำด้วยฝีมืออย่างเอกแห่งหนึ่งในโลก สุเหร่าแซนโซเฟียนี้ เดิมเปนวัดคฤศเตียนสร้างไว้แต่ครั้งยังเปนเมืองฝรั่ง ครั้นแขกตีเมืองได้ ก็ทำลาย

รูปพระเยซูแลรูปนักบุญทั้งหลายเสีย แล้วเอาวัดนั้นเปนสุเหร่าต่อมา เปนข้อเจ็บแสบของพวกคฤศเตียนอยู่ด้วยเรื่องวัดนี้อย่างหนึ่ง การที่คนต่างสาสนาจะเข้าไปดูในสุเหร่าแขกมีข้อขัดข้องอยู่ด้วยเรื่องรองเท้า เพราะธรรมเนียมแขกเข้าสุเหร่าต้องถอด แต่ข้างฝรั่งไม่ยอมถอด ทำอย่างไรจึงจะเข้าไปดูได้ ความขัดข้องอันนี้แขกเขาช่างคิดแก้ไขให้ด้วยวินัยกรรมอย่างหนึ่ง ดูดีนักหนา คือเขาชี้แจงว่าเขามิได้รังเกียจรองเท้าที่เขาถอดออกเสียเพราะรองเท้าย่ำเหยียบดินทรายเปื้อนเปรอะ จะขึ้นไปบนพรมเจียมที่เขาปูลาดไว้กรายพระในสุเหร่าไม่ควร ถ้าฝรั่งไม่ให้ดินทรายติดเข้าไปในสุเหร่าแล้ว ถึงจะสวมรองเท้าเข้าไปก็ไม่ว่า เพราะฉนั้น เวลาเมื่อจะเข้าสุเหร่า ถ้าไม่ถอดรองเท้า ก็ขอให้สวมรองเท้าที่สอาดซ้อนเข้าข้างนอกเสียอีกชั้นหนึ่งแล้วจึงเข้าไป เปนการผ่อนผันตกลงกันมาอย่างนี้ จึงเสียเปนธรรมเนียม มีพวกช่างพระหารองเท้าสลิบเปอสำหรับสวมชั้นนอก มาคอยไว้ให้เช่าที่ประตูสุเหร่าเหล่านี้ทุก ๆ แห่ง แต่การที่สวมสลิบเปอชั้นนอกเข้าสุเหร่านี้ เปนความรำคาญมิใช่เล่น ด้วยสลิบเปอสำหรับรับจ้างล้วนแต่ขนาดใหญ่โต เพราะเขาจะให้ใช้ได้แก่บุทคลทุกขนาดเท้า ตั้งแต่ยักษ์ลงมาจนคนรุ จะได้ไม่ต้องรู้จักเลือกพื้นให้ลำบากแก่เจ้าของ รองเท้าใหญ่โตอย่างนี้ เมื่อสวมต้องมีสายเชือกล่ามมาผูกพันเข้าไว้กับข้อเท้าจึงจะอยู่ เวลาติดสลิบเปอเข้าสุเหร่า ท่าทางที่เดินต้องระวังตัวเหมือนกับเด็กแรกตั้งไข่ ดูขบขันกลั้นหัวเราะไม่ได้ คิด ๆ ดูก็สมน้ำหน้า ถ้ายอมถอดรองเท้าเสียอย่างแขกก็จะแล้วกัน ไม่ลำบากลำบนฤๅเปื้อนเปรอะอันใด นี่เพราะไปดื้อดึง เขาจึงแกล้งหาวินัยกรรมมาทำโทษเสียให้สะแก่ใจ

วังในเมืองคอนสะแตนติโนบิ้ลมีมาก แลมักจะทำประณีตงดงามแทบจะทุกวัง แต่วังที่สำคัญนั้นมีอยู่ ๓ วัง คือวังเดิมแห่ง ๑ วังดัลมาชัซเซซึ่งเปนวังปูนกลางแห่ง ๑ วังยิลดิศเปนวังสร้างใหม่ แลเปนที่สุลต่านประทับอยู่ทุกวันนี้แห่ง ๑ ข้าพเจ้าจะพรรณาเปนลำดับกันไป วังเดิมนั้นเปนวังแขกอย่างเก่าอยู่ริมทเล สร้างไว้แต่แรกแขกได้เมืองคอนสะแตนติโนบิ้ล เดี๋ยวนี้ใช้เปนคลังที่รักษาเครื่องราชูประโภคของโบราณ แลของวิเศษต่าง ๆ มีฉลองพระองค์พระมะหะหมัดเปนต้น แต่ฉลองพระองค์นี้เปนของศักดิ์สิทธิ์สำคัญยิ่งแน่น จะอย่างไรไม่ทราบ ข้าพเจ้าได้ดูแต่เครื่องราชูประโภคแลของวิเศษอย่างอื่น ในพวกเครื่องราชูประโภคนั้น ที่สำคัญคือทำเปนรูปหุ่นแต่งเครื่องทรงของกษัตริย์เตอรกีแต่ก่อน ๆ เรียงเปนลำดับกันไว้ทุกพระองค์ หุ่นเหล่านี้เปนของน่าดูมาก ด้วยเครื่องแต่งพระองค์นั้น ทั้งแต่แต่งอย่างรุ่มร่ามแลติดเพ็ชรพลอยต่าง ๆ เปนลำดับมา จนเรียวลงปลายคล้ายอย่างฝรั่งเข้าทุกที เปนเครื่องที่จะพึงเห็นได้ว่าประเพณีแลความนิยมของแขกพวกนี้ผันแปรมาตามความคบค้าสมาคมใกล้ชิดติดกับฝรั่งเข้าโดยลำดับ ว่าโดยย่อก็จะไม่ห่างไกลกับอย่างเมืองเรานัก ของวิเศษในคลังนี้จะพรรณาให้สิ้นสุดก็เหลือกำลัง แต่ของที่ต้องตาข้าพเจ้ามีบางอย่าง คือมรกฎแท่งใหญ่มีอยู่ ๓ ชิ้น ชิ้นหนึ่งทำเปนด้ามกระบี่ทหาร โตเล็กพอเท่าด้ามกระบี่ทหารใช้ ชิ้นหนึ่งเจียรไนไว้เปนแผ่นหนาสักนิ้ว ๑ กว้างสัก ๕ นิ้ว ยาวสัก ๖ นิ้ว อีกชิ้น ๑ ย่อมลงมาสักหน่อยหนึ่ง ของประหลาดนอกจากนี้มี เพ็ชร ทับทิม ไข่มุก แลพลอยต่าง ๆ

อย่างละมาก ๆ เขื่องย้างย่อมย้าง ว่าโดยรูปแลขนาดก็ไม่ผิดกว่าของซึ่งได้เคยพบเห็นมา แต่พิภุกอยู่อย่างหนึ่งที่ของเหล่านี้เหตุใดจึงใส่ไว้ในชามปากไปล่อย่างละเกือบเต็ม ๆ ชาม ที่ว่านี้ท่านทั้งปวงอย่าได้สงไสยว่าจะหลอกลวง ข้าพเจ้าได้เห็นด้วยตาตนเอง แลผู้ที่ได้ไปเห็นก็หลายคน ไม่เชื่อก็จงถามเขาดูเถิด ยังได้นึกเห็นขึ้นว่าชามอย่างนี้ราษฎรของเราใช้กันออกบ่อย ไม่ได้นึกว่าจะได้เปนของดีถึงใช้ใส่เพ็ชรพลอยอไรเลย น่าที่ชามปากไปล่ในเมืองเดอร์กีจะเปนของหายาก ด้วยไม่ใคร่มีใครใช้สอย นาน ๆ มีไปใบหนึ่ง จึงเลยเปนของปลาดไปเท่านั้น ของเช่นนี้จะยกตัวอย่างให้เห็นในเมืองเราบ้างก็ได้ คือ แถบทองอย่างหนึ่งซึ่งเรียกกันว่า เส้นหยาย ที่มักใช้ขลิบฉลองพระองค์ครุยเจ้านายในเมืองเรานี้ ข้าพเจ้าได้เห็นเขากองขายตามร้านแผงลอยในตลาดเมืองอินเดียจริง ๆ เพราะเขาใช้แถบเช่นนี้ ขลิบชายเสื้อผ้าพวกโนราชาตรีของเขา ดังนี้ ก็เพราะเราใช้น้อยไม่ใคร่มีจึงกลายเปนของดี ไม่ควรติเดียนฤๅจะเห็นเปนอัศจรรย์อันใด

วังดัลมาชัซเซ ซึ่งเปนวังปูนกลางนั้น ก็เปนวังอยู่ริมทเลเหมือนกัน พึ่งสร้างเมื่อชั้นหลัง ทำทำนองเปนอย่างวังฝรั่ง ดูข้างนอกไม่สู้กะไรนัก ด้วยก่ออิฐถือปูนขาวเกลี้ยง ๆ แต่ข้างในทำประดับประดาอย่างวิจิตรเหลือเกิน ไม่เคยเห็นวังในเมืองฝรั่งแห่งใดจะเทียบเทียมได้ เปนต้นว่าลูกมะหวดยันไดใหญ่ก็ทำล้วนแล้วแต่ด้วยแก้วเจียรไนหนามขนุน เผื่องฝาแลเพดานที่ใดที่จะพึงประดับได้ด้วยฝีมือช่างอย่างใด ก็เปนเล่นกันด้วยฝีมือช่างอย่างเอก อันเสาะหามา

แต่ยุโรป โดยมิได้เสียกายเงิน วังนี้เดิมใช้เปนที่ประทับ แต่เมื่อมาเกิดเหตุเรื่องมีผู้ประทุษร้ายเนียรเทศสุลต่านถึง ๒ พระองค์ติด ๆ กัน ชรอยจะเห็นไม่เปนราชฐานอันมั่นคงฤๅอย่างไร สุลต่านพระองค์นี้จึงย้ายขึ้นไปประทับเสียที่วังยิลดิศ วังดัลมาบัชเชคงเปนแต่วังเปล่าไว้สำหรับรับเจ้านายต่างเมือง แลใช้ในการพระราชพิธีใหญ่ ๆ บางมื้อบางคราว

ส่วนพระราชวังยิลดิศซึ่งเปนที่สุลต่านเสด็จประทับอยู่นั้น ถึงข้าพเจ้าจะได้เข้าไปอยู่ในกำแพงหลายวัน ก็เปนอรรมคาที่จะไปเที่ยวเดินเหินดูแลเล่นให้ทั่วถึงไม่ได้ จำต้องพรรณาให้ท่านทั้งหลายฟังแต่บริเวณภายนอก วังนี้อยู่บนเนินเขา สังเกตภาคภูมิดูเหมือนสร้างแต่ด้วยความมุ่งหมายสองอย่าง คือเพื่อวางการแวดล้อมให้มั่นคงอย่าง ๑ กับเพื่อความศุขสำราญอย่าง ๑ เพราะตั้งลานวังลงไปจนเชิงเขา มีเรือนไม้หลังเล็ก ๆ งดงามอยู่เวียรายไปตามริมรั้วเหล็กชั้นนอกข้างด้านน่า ข้าพเจ้าคเนดูเห็นว่าจะเปนเรือนสำหรับข้าราชการที่มีน่าที่ประจำซองในพระราชวัง ฤๅข้าราชการที่ใกล้ชิดพระองค์อย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เข้าประตูชั้นนอกแล้ว ต้องเดินวกเวียนเข้าไปไกลแลต้องผ่านโรงทหารไปก่อน แล้วจึงถึงสุเหร่าแลพลับพลาสูง ซึ่งเนื่องอยู่กับท้องพระโรง มีกำแพงอีกชั้นหนึ่งต่อออกจากตอนท้องพระโรงนี้อ้อมรอบไป ต้องผ่านโรงทหารแลเข้าประตูกำแพงนี้จึงจะถึงชั้นกลาง มีเพิงพลแลโรงทหารโรงพักพนักงานอ่าง ๆ เรียงรายตามริมเชิงกำแพงพระราชวังชั้นใน กำแพงวังชั้นนี้สูงสักสามวา แต่ในนั้น

จะเปนอย่างไรต่อเข้าไปหาทรายไม่ ได้เห็นในรูปถ่ายที่ปิดสมุดพระราชทาน เห็นเปนสวนแลสระ มีเรือลอนช์ไฟฟ้าจอดแอบฝั่งอยู่ลำ ๑ เขาบอกว่านั่นเปนสวนสำหรับประพาศอยู่ในพระราชวังชั้นในส่วนตำหนักมรัสซิมที่ข้าพเจ้าพัก อยู่ในท้องที่พระราชวังชั้นกลางดังได้กล่าวมาข้างต้นแล้ว บริเวณนอกตำหนัก ทำเปนสวนอย่างฝรั่งออกไปจนจดกำแพงชั้นกลาง มีเรือนกระจกอบไอร้อน สำหรับปลูกต้นพริกมะเขือแลพรรณผักต่าง ๆ ไว้ดูเล่น แลมีกรงเลี้ยงนกพิราบแลไก่ต่าง ๆ พรรณเปนอันมาก พอเปนที่เที่ยวดูเล่นเพลิดเพลินได้ในเวลาว่าง เสียแต่จะเดินไปไหนมีเจ้าพนักงานคอยควบคุมอย่างเงาติดตามตัวไม่ต่ำกว่า ๔ คน ๕ คน จะเที่ยวนั่งลุกเดินเหินเล่นตามอารมณ์ก็เกรงใจเขา จะต้องไปคอยคุมแกร่วอยู่ด้วย วันหนึ่งข้าพเจ้าคบคิดกับพระองค์จิระแลพระยาชลยุทธ ลองหลบเจ้าพนักงานออกไปเดินเล่นในสวนแต่ลำพัง ไปไม่ได้กี่ก้าว ได้ยินเสียงฝีเท้าตุบตับเหลียวไปเห็นท่านเจ้าพนักงานวิ่งกระหืดกระหอบตามมาเปนแถว ซรอยจะได้ความจากทหารยามที่ยืนเฝ้าประตูฤๅอย่างไร แต่ที่เขาคอยคุมเช่นนั้น ข้าพเจ้าก็คิดเห็นว่าเปนการจำเปน เพราะพวกเราสิเปนแขกบ้านค้านเมืองไปอยู่ในพระราชฐาน ไม่รู้จักลู่ทางหัวนอนปลายเท้า ถ้าไม่คอยควบคุมไว้ ใครจะรับประกันว่าจะไม่เซ่อซ่าเข้าไปในประตูกินฤๅประตูย่ำค่ำ ถ้าไปต้องจับกุมฉุดคร่ากันก็จะเสื่อมเสียพระเกียรติยศ จึงว่าคุมกันไว้เสียและดีกว่าอย่างอื่น ลานพระราชวังชั้นนอกด้านหลังเปนโรงม้าโรงรถ มีม้าหลวงอยู่ในโรง

เหล่านี้เบ็ดเสร็จประมาณสัก ๑๕๐ เปนม้าอาหรับอย่างดี ๆ โดยมาก เพราะเมืองอาหรับอยู่ในพระราชอาณาเขตรของสุลต่าน ย่อมเสาะหามาได้โดยง่าย บนกำแพงวังชั้นนอกด้านหลัง มีพลับพลาอย่างพระที่นั่งไชยชุมพลหลัง ๑ ดูเหมือนจะเปนที่สำหรับเสด็จออกทอดพระเนตรฝึกซ้อมทหาร เพราะสนามซ้อมอยู่น่าพลับพลานี้ ต่อสนามออกไปเห็นเปนโรงทหารแถวยาว

พระราชวังยิลดิศนี้ ตัวตึกรามตั้งแต่ท้องพระโรงเปนต้น ทำเปนหลังย่อม ๆ ติดต่อกัน ไม่มีตึกใหญ่โตอันใด ถึงฝีไม้ลายมือที่ประดับประดาเปนอย่างค่อนข้างประณีต เมื่อได้เห็นวังดัลมายัซเซแล้ว ก็ต้องว่าเปนแต่กระนั้นเอง แต่การรักษาพาไข วังยิลดิศนี้สอาดสอ้านตลอดบริเวณ โดยธรรมดาที่อยู่ใกล้พระเนตรพระกรรณ ทั้งการที่จะเข้าออกก็เปนการกวดขันยิ่งนัก พวกฝรั่งที่ไปหาข้าพเจ้าเคยเข้าไปบ่นว่าต้องรอคำสั่งอยู่ที่ประตูวังเกือบชั่วโมงจึงได้อนุญาตให้เข้า ฯ

๏ วันที่ ๒๒ เดือนพฤศจิกายน ร. ศ. ๑๑๐ เวลาเช้าไปดูตลาดใหญ่แห่ง ๑ เรียกว่ายาซา เปนตลาดขายของแขกต่าง ๆ ตลาดนี้วาโดยย่อก็ทำนองตลาดสำเพ็งของเรา ผิดกันแต่ทางที่เดินมีหลังคากรอบแลดูเลี้ยวววกเวียนไปมา หาตรงลิ่วอย่างสำเพ็งไม่ กับจะสอาดกว่าสำเพ็งสักหน่อยหนึ่ง ได้ซื้อหาสิ่งของเล่นบ้างตามสมควร แต่ซื้อยากด้วยเขาเห็นเปนเจ้านาย คาดว่าจะมีโรงกระสาปน์อยู่กับบ้านจึงตั้งราคาค่างวดอยู่ข้างจะเหลือเกิน

เวลาค่ำวันนี้มีการเลี้ยงอย่างเต็มยศ พระราชทานที่พระที่นั่งรับแขกเมืองเปนเกียรติยศ ผู้ซึ่งนั่งร่วมโต๊ะเสวย ในฝ่ายเตอร์กีมีแต่เสนาบดีกับพวกกรมวังแลราชองครักษ์ รวมทั้งพวกไทยเบ็ดเสร็จสัก ๔๐ คน สุลต่านประทับตรงหัวโต๊ะ โปรดให้ข้าพเจ้านั่งข้างขวาพระองค์ท่านนั่งข้างซ้ายที่ประทับ ต่อนั้นไปขุนนางเตอร์กีกับไทยนั่งสลับกันลงไปเปนลำดับ เครื่องตั้งแลเครื่องใช้ที่โต๊ะเสวย ใช้เครื่องทองคำเปนพื้น แต่เครื่องเสวยนั้นเปนอย่างฝรั่ง แลมีแตรวงเป่าเพลงต่าง ๆ ตลอดเวลาเสวย พระราชปฏิสัณฐารในค่ำวันนี้ รับสั่งถามด้วยเรื่องการทหารในเมืองไทย แลข้อเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ เวลาเสวยแล้วทรงทักทายปราไสพวกไทยทั่วถึงกัน โดยพระกรุณา จนเวลายามเศษจึงโปรดให้ทูลลากลับมาที่พัก ฯ

๏ วันที่ ๒๓ เวลาเช้าโปรดให้ช่างหลวงขึ้นมาถ่ายรูป ได้แต่งเต็มยศติดตราเตอร์กีถ่ายเปนรูปหมู่พร้อมกันแล้ว ลองแต่งตัวอย่างเตอร์กีถ่ายเปนทีรภุกพร้อมกันด้วยอีกรูป ๑ การที่แต่งตัวอย่างเตอร์กีนี้ไม่ใช่ยากลำบากอันใด ด้วยแต่งตัวอย่างพลเรือนของเตอร์กี ก็คือแต่งอย่างฝรั่งนั่นเอง ผิดกันแต่สวมหมวกเฟ็กแดงเข้าอีกใบ ๑ เมื่อไปเที่ยวตลาดได้ซื้อหมวกอย่างนี้มาคนละใบ เอาหมวกครอบเข้ากับเครื่องแต่งตัวที่แต่งอยู่ทุกวันก็กลายเปนเฟ็กไปเท่านั้น หมวกกลม ๆ ที่เราเรียกว่าหมวกเฟ็กเปนของเคยเห็นอยู่ด้วยกัน แต่ใครได้เคยคิดบ้างฤๅไม่ว่าเหตุใดเขาจึงติดภู่ไว้ข้างบน? ความข้อนี้ข้าพเจ้าได้ฟังคำเขา

อธิบายให้ทราบในเมืองเตอร์กีว่า ภู่หมวกนั้นสำหรับขี่คแมลงวัน แต่โบราณมักทำโต ๆ เวลาแมลงวันตอม สบัดหน้าเข้า ภู่หมวกก็กวัดไกวช่วยไล่แมลงวันไม่ให้ตอมหน้าตอมตา เหมือนอย่างขี่คด้วยแส้ แต่ไม่ต้องถือให้ลำบาก ครั้นต่อมาจะเปนด้วยแมลงวันน้อยไป ฤๅคนรำคานน้อยลงประการใด ภู่หมวกก็เรียวเล็กลงทุกที จนมีแต่พอเปนธรรมเนียมเท่าทุกวันนี้ รูปที่ถ่ายเมื่อแล้วมาได้ลงชื่อส่งไปถวายสุลต่าน เพื่อเปนที่รฤกแลแสดงความเคารพของพวกไทย ซึ่งได้รับพระมหากรุณาในครั้งนั้น อย่างละรูป เมื่อวันข้าพเจ้าไปเฝ้ากราบถวายบังคมลา มีรับสั่งว่าเปนที่พอพระราชหฤไทยในรูปเหล่านั้น เฉภาะรูปที่แต่งเปนเตอร์กีนั้นเปนอันมาก แลจะโปรดให้เก็บรักษาไว้เปนที่รฤก มิให้สาบสูญได้

เวลาค่ำโปรดให้แครนวิเชียผู้เปนธรรคมหาเสนาบดี กับเสนาบดีว่าการต่างประเทศ มากินอาหารกับข้าพเจ้าที่ตำหนักมรัสซิม ด้วยค่ำวันนั้นจะโปรดให้เข้าไปดูลครในพระราชวังอีคครั้งหนึ่ง แลท่านทั้ง ๒ นั้นจะได้เข้าไปด้วย

การเลี้ยงดูที่ตำหนักมรัสซิมนี้ ถึงจะเปนเมืองแขกก็จริง แต่ไม่ได้เลี้ยงแกงมัสหมั่นเข้ายหรือแลน้ำสะระบัดอะไรต่ออะไรเหล่านั้น อาหารเลี้ยงดูเปนอย่างฝรั่งทั้งสิ้น ที่สุดจนสุราฝรั่งต่าง ๆ ซึ่งเปนของห้ามตามสาสนาแขก ก็อุส่าห์หามาเลี้ยงดู ใช่แต่เท่านั้น ท่านเจ้าพนักงานแขกที่มากินอยู่ด้วยกัน ยังพลอยดื่มเข้าไปด้วยบ้าง เวลาอยู่คุ้น ๆ กันหลายวันเข้า มีสเตอร์ไวก์เปนคนคนองวาจา อุตริไป

ถามเขาเข้าวันหนึ่งว่า ตามสาสนาแขกพระมะหะหมัดห้ามไม่ให้เสพสุรา เขามาดื่มแชมเปนเช่นนี้ไม่กลัวบาปฤๅ เขาก็ตอบดีถึงใจว่า แชมเปนเปนของพึ่งมีขึ้นไม่กี่ร้อยปี ก็เมื่อเปนของยังไม่มีในครั้งพระจะว่าพระห้ามอย่างไร เวลากินอาหารเย็นที่ตำหนักมรัสซิม สุลต่านมักจะโปรดให้แตรวงแลมโหรีแขกของหลวง ผลัดเปลี่ยนกันมาดีดสีตีเป่าให้ฟังแทบทุกวัน ดูเหมือนคนตรีจะเปนของที่พอพระราชหฤไทยของสุลต่านอย่างหนึ่ง เพราะคนพวกนี้เอง ที่เข้าไปร้องเพลงแลทำท่าญวนหกต่าง ๆ ในพระราชวัง เมื่อไปดูวันก่อน เมื่อถึงคราวคนไหนจะเล่นอย่างไร สุลต่านมักจะรับสั่งบอกแก่ข้าพเจ้าก่อนว่า เจ้าคนนั้นเล่นอย่างนั้นดี คนนี้เล่นอย่างนี้ดี พิเคราะห์ดูจึงเห็นว่าคนพวกนี้คงจะได้ซักซ้อมเล่นหัวถวายตัวเนือง ๆ จึงได้ทรงคุ้นเคยแทบทั่วทุกตัวคน มโหรีแขกที่มาเล่นให้ฟังนั้น มีต้นบทร้องรับกระจับปี่สีซอแลรำมนาวง คล้ายกับปี่เก เพราะปี่เกเรานี้ก็คือ เปนลูกศิษย์มาแต่มโหรีแขกนั้นเองมิใช่อื่น แต่ที่ว่านี้ ต้องเข้าใจว่ามโหรีแขกเขาเปนแต่ขับลำต่าง ๆ ฟังเล่นเพราะ ๆ มิใช่ออกเต้นแขกครูแลแขกรดน้ำมนต์ ที่เราเอามาประดิษฐออกไปจนสกปรก

เวลากินอาหารเย็นแล้ว ในวันนั้นเจ้าพนักงานนำเข้าไปเฝ้าที่โรงลครอย่างวันก่อน แต่ลครที่เล่นวันนี้ หา " ออปราฝรั่ง " ซึ่งมาตั้งเล่นอยู่ในเมืองเข้ามามีถวายตัว

อนึ่งเวลาวันนี้ ข้าพเจ้าได้รับโทรเลขพระราชทานออกไปจากกรุงเทพ ฯ ให้เชิญพระราชดำรัสขอบพระไทยในการที่รับรองข้าพเจ้ากับพระองค์จิระไปทูลสุลต่าน เมื่อข้าพเจ้าไปเฝ้าที่โรงลครจึงได้กราบทูลตามสำเนาพระราชโทรเลขนั้น สุลต่านมีรับสั่งให้ข้าพเจ้าเชิญพระราชดำรัสแสดงความนับถือ กราบบังคมทูลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลให้กราบบังคมทูลว่า สุลต่านทรงยินดีในการที่ได้รับรองเจ้านายในราชตระกูลสยามเปนอันมาก อีกประการ ๑ ให้ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่า ถ้าหากว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จประพาศประเทศยุโรปเมื่อใด ขอให้เสด็จไปถึงเมืองเตอร์กีด้วย จะเปนที่ยินดีของสุลต่านที่จะได้รับรองเปนอย่างยิ่ง ดังนี้

เมื่อเฝ้าสุลต่านในวันนี้ เห็นจะเปนด้วยได้อยู่ในราชสำนักหลายวันทรงคุ้นเคยเข้า พระอัธยาไศรยแลพระกรุณาพึงเห็นได้ว่าสนิทสนมยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ข้อความที่นี้พระราชดำรัสในวันนี้ ข้อ ๑ มีรับสั่งถามว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระชนมายุเท่าใด ข้าพเจ้ากราบทูลตอบแล้ว มีรับสั่งถามต่อไปว่า ทรงทรายภาษาต่างประเทศภาษาใดบ้างฤๅไม่ ข้าพเจ้ากราบทูลว่า ทรงทรายภาษาอังกฤษชัดเจนทีเดียว อีกข้อ ๑ มีรับสั่งถามว่า ราชทูตไทยมีประจำอยู่ในยุโรปที่เมืองใดบ้าง ข้าพเจ้ากราบทูลว่า มีอยู่ที่เมืองอังกฤษแห่ง ๑ ฝรั่งเศสแห่ง ๑ กับเยอรมันแห่ง ๑ แต่ราชทูตเหล่านี้ มีน่าที่สำหรับราชสำนักอื่น ๆ ด้วย สุลต่านมีรับสั่งว่า ถ้ากรุงสยามกับเตอร์กีมีทางพระราชไมตรีต่อกัน แม้จะโปรดให้ราชทูตเหล่านี้คนใด มี

น่าที่ในราชสำนักเตอร์กีด้วย ก็จะเปนได้โดยสดวก สุลต่านมีพระราชดำรัสถามต่อไปว่า เมืองไทยใช้กฎหมายอย่างไร ข้าพเจ้ากราบทูลว่า กฎหมายไทยใช้กฎหมายโบราณที่ได้แบบแผนมาจากมัชฌิมประเทศ มีพระธรรมสาตรเปนต้น กับพระราชบัญญัติซึ่งพระมหากษัตริย์แต่โบราณได้ตั้งขึ้นไว้ แลทรงเปลี่ยนแปลงแก้ไขเพิ่มเติมเปนลำดับมาจนทุกวันนี้ อีกข้อ ๑ มีรับสั่งถามว่า ธรรมเนียมเมืองไทยมีภรรยามากฤๅน้อย ข้าพเจ้ากราบทูลว่า ธรรมเนียมมีภรรยาในเมืองไทย ที่จะได้มีกฎหมายจำกัดให้มีมากน้อยเท่าใดนั้นหามิได้ ใครจะมีมากน้อยเท่าใดก็มิได้ แต่พิเคราะห์ดูตามปรกติในประเพณีบ้านเมือง พลเมืองมักจะมีภรรยาแต่คนเดียวโดยมาก ต่อผู้ที่มีกำลังพาหนะซึ่งจะเลี้ยงได้มากจึงมีหลายคน สุลต่านทรงนิ่งอยู่ครู่หนึ่ง แล้วจึงตรัสว่า ขนบธรรมเนียมเมืองไทยนี้ ดูคล้ายกับเตอร์กีมาก พระราชดำรัสนอกจากนี้ เปนแต่ได้ถามถึงการเมืองไทยเปนข้อเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ มีการเล่าเรียน การรักษาโรคไภยไข้เจ็บ แลเรื่องแขกถือสาสนาอิสลามที่อยู่ในเมืองไทยเปนต้น

ลครเล่นชุดหนึ่งแล้ว โปรดให้ทูลลากลับออกมา แลมาเลี้ยงลับเปอที่คำหนักมรัสซิม ทราบว่าลครมีต่อไปอีกชุดหนึ่ง แต่ดูเหมือนจะมิให้ข้างในดู จึงโปรดให้ผู้ชายกลับออกมาเสียเมื่อจบชุดแรก

ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงการเลี้ยงดูที่คำหนักมรัสซิม ว่าเขาเลี้ยงดูเปนอย่างฝรั่งทั้งสิ้นนั้น มานึกขึ้นได้ว่า เครื่องบริโภคบางอย่างซึ่งเขาให้ลองของอย่างแขกก็มีบ้าง จึงจะพรรณาต่อไว้ในที่นี้ คือเวลากิน

อาหารแล้วเลี้ยงกาแฟอย่างแขกทุกเวลา ที่เรียกว่ากาแฟอย่างแขก เพราะใส่ถ้วยเล็ก ๆ ขนาดถ้วยตวง ถ้วยนี้ยังมีปลอกข้างนอก รูปร่างเหมือนอย่างถ้วยใส่ไข่ไก่ ทำด้วยทองคำประดับเพ็ชรสวมอีกชั้นหนึ่ง ตัวน้ำกาแฟนั้นไม่เจือนมโค แต่ชงค่นจนแลดูสีสันวรรณะเหมือนยาน้ำสมอมากกว่าอย่างอื่น รศชาติที่กินก็หวาน ๆ หอม ๆ บางคนก็ชอบ แต่บางคนก็เฉย เครื่องบริโภคอย่างแขกนอกจากกาแฟ มีมรกู่แขกสำหรับสูบอีกอย่างหนึ่ง เปนมรกู่อย่างขวดแก้วแลสูบด้วยยาเตอร์กี มีพบปะในเมืองเราบ้อย ๆ ผิดกันแต่ของเหล่านั้นเปนเครื่องราชูประโภค ต้องประดับเพ็ชรเปนธรรมเนียมขาดไม่ได้ ยังมีกล้องอีกอย่างหนึ่ง ภาษาเตอร์กีเรียกว่า ชยุก คือกล้องเราตามธรรมดานี้ แต่ยาวสัก ๓ ศอกเศษ วิธีที่จะสูบนั้นเปนการใหญ่ มิใช่เล่น คือผู้จะสูบต้องไปนั่งเข้าแถวฤๅล้อมกันให้เปนวงแล้ว คนใช้จึงเชิญกล้องนั้นมาส่ง เพราะกล้องยาวถึง ๓ ศอกเศษ ผู้สูบต้องถือแต่ข้างดูด ข้างปลายต้องวางไว้กับพื้นมีถาดรอง กันพื้นไฟที่จะตกหล่นลงบนพรม กล้องเหล่านี้บรรจุยาเตอร์กีมีถ่านไฟวางไว้ข้างบนเปนเครื่องจุดพร้อมเสร็จ ดูดกันไปสักครู่หนึ่ง จนเห็นควนตอจะแห้งคนใช้จึงเชิญเครื่องแก้ออกมา กล่าวคือ มีผลไม้กวนอย่างแยมชาม ๑ ผู้สูบตักแยมนี้กินช้อนหนึ่ง พอให้หวานติดปากติดคอ ออกอยากกินน้ำแล้ว ก็ดื่มน้ำตามเข้าไปเลยหายตอแห้ง เปนสำเร็จเสร็จการพิธี ชยุก ดังนี้ ของเหล่านี้พระราชทานออกมาให้ทดลองเล่นเปนคราว ๆ อย่างเราชวนฝรั่งกินหมาก แต่ของแขกที่เราคบคิด

กันลองเอาเองก็มี คือเมื่อวันไปตลาด พระยาเทเวศร์คาไว ไปเห็นลูกอินทผาลำสดที่เขาขาย กลับมาปรารภว่า มาถึงเมืองแขกไม่ได้กินลูกอินทผาลำสดดูจะเสียไป ลงเนื้อเห็นชอบพร้อมกัน จึงแต่งทูตไปกระซิบสั่งท่านเจ้าพนักงาน ให้หาอินทผาลำสดมาได้ในเวลาวันหนึ่ง เมื่อนั่งกินของคาวพิจารณาดูรูปร่างอินทผาลำสดคล้ายกับลูกหมากเหลาหลก แต่เปลือกสีเหลืองแลยางอย่างทำนองเปลือกตะโก ถึงของหวานปลิดมากินลองดูกึ่งลูก พอรู้รสก็ออกเสียใจ รสชาติเหมือนกับลมุดไทยเรานี้เอง แต่จะหยาบกว่าแลหวานกว่า ถ้าจะเทียบกับลมุดก็สู้ลมุดไม่ได้ ได้รู้เห็นทดลองมาดังนี้ จึงขอแนะนำไว้แก่ท่านทั้งหลายเผื่อแขกฤๅใครจะมาอวดว่า อินทผาลำสดอร่อยแล้ว อย่าได้เชื่อเลยเปนอันขาด อินทผาลำนี้เหมือนเครื่องลายคราม ต้องแห้งสนิทหมดเขม่าไฟแล้วจึงจะเปนของดี ฯ

๏ วันที่ ๒๔ เวลากลางวัน แครนวิเชียผู้เปนอรรคมหาเสนาธิบดีเชิญไปเลี้ยงอาหารที่บ้าน เมื่อกล่าวขึ้นถึงแครนวิเชียผู้เปนตำแหน่งอรรคมหาเสนาธิบดีในราชการเมืองเตอร์กี ยางทีท่านทั้งหลายจะอยากทราบว่า ตำแหน่งเสนาบดีในเมืองเตอร์กีมีอย่างไร ตำแหน่งเสนาบดีในเมืองเตอร์กี จำแนกเปน ๑๕ ตำแหน่ง ยกเปนชั้นสูงเสมออรรคมหาเสนาบดี ๓ ตำแหน่ง คือตำแหน่งแครนวิเชียเปนประธานในราชการแผ่นดินทั่วไปตำแหน่ง ๑ ตำแหน่งชิกอัลอิสลาม เปนประธานในการพระสาสนาตำแหน่ง ๑ ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง เปนประธานการภายในพระราชนิเวศน์ แลการในพระองค์สุลต่านตำแหน่ง ๑

ตำแหน่งเสนาบดีนอกจากนี้นับเป็นชั้นรองลงไปอีก ๑๑ ตำแหน่ง คือ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ ๑ มหาดไทย ๑ ทหารบก ๑ ทหารเรือ ๑ ธรรมการ ๑ ศึกษาธิการ ๑ โยธาธิการ ๑ พระคลัง ๑ ยุติธรรม ๑ สภานายกรัฐมนตรี ๑ พระคลังข้างที่ ๑ รวม ๑๔ ตำแหน่งนี้เป็นเสนาบดีสภา มีเวลาประชุมปรึกษาราชการกันในพระราชวังเป็นครั้งเป็นคราว แต่เขาว่าสุลต่านหาได้ประทับในที่ประชุมด้วยไม่ ราชการในน่าที่กระทรวงใด เสนาบดีกระทรวงนั้นก็รับผิดชอบบังคับบัญชาไปโดยเฉภาะตน เขาว่าประเพณีแต่ก่อนมา ตำแหน่งแครนวิเซียมีอำนาจสิทธิ์ขาดราชการบ้านเมือง ไม่ว่ากระทรวงใด ๆ แครนวิเซียต้องเป็นผู้นำขึ้นกราบทูล แลรับพระราชดำริห์มาสั่งแก่เสนาบดีอื่น ๆ แต่ไม่เป็นการพอพระราชหฤไทยของสุลต่านพระองค์นี้ จึงโปรดให้เสนาบดีทั้งปวงนำข้อราชการในกระทรวงของตนขึ้นกราบทูล แลรับรับสั่งได้ถึงพระองค์ทุกตำแหน่ง แครนวิเซียคงเป็นแต่ประธานในราชการ เพียงเท่าที่สุลต่านจะโปรดให้ตรวจตราว่ากล่าวอย่างใดเพียงใด ตำแหน่งชีกอัลอิสลาม ซึ่งนับเสมอชั้นอรรคมหาเสนาบดีฝ่ายพระสาสนานั้นว่าที่แท้ก็คือเช่นพระสังฆราชฤๅพระมหาราชครู กล่าวคือเป็นพระอย่างข้างแขก แต่เหตุใดที่มานับแปนเสนาบดี จำต้องอธิบายลงไว้สักเล็กน้อยท่านทั้งหลายจึงจะเข้าใจ

คือเมื่อพระมะหะหมัดจะล่วงไป ได้สั่งการไว้แก่สานุศิษย์ให้เลือกผู้อำนวยการสาสนาอิสลามแทนพระมะหะหมัดต่อ ๆ มา อย่าให้ขาดได้ ผู้อำนวยการสาสนาแทนพระมะหะหมัดนี้ แขกเรียกว่ากาลิฟ

แต่แรกก็ได้เลือกสรรพวกสานุศิษย์พระมะหะหมัดมีอายุเยะกะเปนต้น ขึ้นเปนกาลิฟ ผู้ใดได้เปนกาลิฟ บรรดาแขกถือสาสนาอิสลาม ถึงจะอยู่บ้านใดเมืองใดเปนชาติใดภาษาใด ถึงจะไม่ได้เปนข้าขอบขัณฑเสมาของกาลิฟ ก็ต้องนบนอบมัสการ โดยฉันที่เปนผู้แทนพระมะหะหมัดเปนธรรมเนียมมาแต่ครั้งนั้น ครั้นต่อมาตำแหน่งกาลิฟเปนที่ต้องการของบรรดากษัตริย์แขกซึ่งมุ่งหมายอำนาจ เพราะเหตุที่มีข้อยังคับไว้ในสาสนาให้คนนำนิยม จึงเกิดรบพุ่งช่วงชิงกันเปนกาลิฟ จนตกลงเปนกษัตริย์องค์ใดมีอำนาจก็แย่งได้กาลิฟ แลส่งสืบกันลงมากับราชสมบัติ ไม่ต้องเลือกสรรอันใดดังชั้นแรก เมื่อพวกแขกเติกมีอำนาจมาก ก็ได้ตำแหน่งกาลิฟนี้มาอยู่ในสุลต่านเตอร์กี สืบต่อกันลงมาในกษัตริย์เตอร์กี จนกระทั่งสุลต่านพระองค์นี้ จึงถือว่าบรรดาแขกอิสลามทั้งหลายจะอยู่ในยุโรปฤๅอินเดีย ฤๅในเมืองเรายังต้องสวดมนต์ให้พรนบนอบแก่สุลต่านมิได้ขาด เมื่อว่าโดยย่อสุลต่านเปนทั้งเจ้าแผ่นดินเตอร์กี แลเปนหัวน่าสาสนาในอิสลามทั่วไป เพราะเหตุฉนี้ จึงต้องมีเสนาบดีสำหรับสาสนาอิสลามผู้ ๑

การในกระทรวงเสนาบดีอื่น ๆ จะจัดสรรขึ้นน่าที่กันอย่างใด ฤๅที่สุดการบังคับบัญชาจะดีเลวประการใด จำต้องอยู่ในเมืองนั้นนาน ๆ ทั้งต้องรู้ภาษาแลได้เที่ยวเตร่ไปมาในพื้นบ้านพื้นเมืองจึงจะรู้เห็นความจริงได้ชัดเจน คนเดินทางเที่ยวดูโลกอยู่แห่งละสี่ห้าวันเช่นข้าพเจ้า ใช่วิไสยที่จะรู้เห็นความจริงได้ตลอด แต่ถึงกระนั้น เมื่อ

พิจารณาดูการบ้านเมือง ตามที่ตาเห็นแลฟังคำคนบอกเล่า ดูการปกครองเมืองเตอร์กีนี้จะเปนการยากอย่างยิ่ง ข้อสำคัญคือที่ต้องอรณีสานดังกล่าวมาแล้วข้างต้น เพราะพลเมืองที่เปนแขกเปนฝรั่งเหมือนน้ำกับน้ำมัน ถึงว่ารัฐบาลจะเปนแขก จะบังคับการตามใจแขก พวกฝรั่งก็มีชาติใหญ่ ๆ ในยุโรปเปนคู่ม คอยเข้าแซกแซงคัดง้างอยู่เสมอ รัฐบาลจำต้องผ่อนผันอลุ้มอล่วยไปในระหว่างกลาง เปนต้นว่ากฎหมายบ้านเมืองก็ต้องมีกฎหมายสำหรับพลเมืองที่เปนแขกอย่าง ๑ ต้องเอากฎหมายโค๊ดนะโปเลียนมาใช้สำหรับพลเมืองของตนซึ่งเปนฝรั่งอีกอย่าง ๑ การเกณฑ์คนเปนทหารก็ต้องเกณฑ์แต่พลเมืองที่เปนแขก พลเมืองที่เปนฝรั่งต้องใช้เก็บเงินค่าราชการแทน เพราะเหตุที่จะไว้ใจให้ถืออาวุธไม่ได้ แลดูแต่การเหล่านี้เปนตัวอย่าง ก็ต้องแลเห็นว่าเปนเมืองปกครองยาก ว่าตามเสียงฝรั่งมักจะติเตียนว่าเตอร์กีปกครองบ้านเมืองไม่ดี จึงไม่ใคร่เรียบร้อย แต่ข้าพเจ้ามานึก ๆ ดูตามใจของตน กลับเห็นน่าจะสรรเสริญ ด้วยเหตุว่าเมืองเตอร์กีเปรียบเหมือนบุทคลซึ่งแข้งขาพิการ ถึงจะเดินไม่รวดเร็วอย่างฝรั่ง เมื่ออัตตภาพมีโรคไภยประจำตัวอยู่เช่นนั้น เพียงอุส่าห์เดินจะย่องจะแย่งมา ก็ต้องควรนับว่าเปนการดี

แครนวิเชียคนนี้ ชื่อคเยอเวดปาชา อายุสัก ๔๐ ปีเศษ เดิมเปนแต่ผู้ว่าราชการเมืองแคนเดีย แต่จะมีความชอบในราชการอย่างใดอย่างหนึ่ง ครั้นตำแหน่งแครนวิเชียว่างลงเมื่อก่อนข้าพเจ้าไปสักสองเดือน สุลต่านจึงโปรดเลือกสรรท่านผู้นี้เลื่อนข้ามเสนาบดี

แลขุนนางผู้ใหญ่ตำแหน่งอื่น ๆ ขึ้นมาเปนแครนวิเซียทีเดียว เปนข้อที่ไม่ใคร่พอใจในขุนนางแขก มักกล่าวหาว่าแครนวิเซียใหม่นี้ไม่ใคร่รู้จักขนบธรรมเนียมราชการ แต่ข้างฝรั่งนั้นดูเปนที่พอใจ ได้ยินสรรเสริญกันว่าท่านผู้นี้เปนคนตรง ๆ แลมีอัธยาไศรยกว้างขวางผิดกว่าขุนนางแขกอย่างเก่า ๆ

แครนวิเซียนี้ มีบ้านหลวงเปนที่อยู่ประจำตำแหน่งไม่ห่างจากพระราชวังนัก เสนาบดีตำแหน่งอื่น ๆ ข้าพเจ้าก็เข้าใจว่าอยู่บ้านหลวงสำหรับตำแหน่งเหมือนกัน แต่แครนวิเซียคนนี้พึ่งย้ายมาอยู่ในบ้านหลวง กำลังตกแต่งบ้านช่องยังไม่สูจะพรักพร้อม

ข้อความที่สนทนากับแครนวิเซียในวันนี้ ว่ากันด้วยเรื่องคนนับถืออิสลามซึ่งอยู่ในเมืองไทยเปนพื้น ด้วยแขกเตอร์กีย่อมเข้าใจว่าไทยที่เปนแขก ฤๅแขกที่อยู่เมืองไทยทั้งปวง คงสวดมนต์กราบไหว้สุลต่านผู้เปนกาลิฟอยู่เสมอ ใช่แต่เท่านั้น ดูเหมือนจะเข้าใจต่อไปว่าพระยาราชบังสรร แลหลวงลักษณมานาเหล่านี้ จะพูดภาษาอาหรับได้คล่องแคล่วทีเดียวด้วย ได้ถามข้าพเจ้าว่ากฎหมายแลธรรมเนียมของคนถือสาสนาอิสลามที่อยู่ในเมืองไทยเปนอย่างไร ข้าพเจ้าตอบว่าคนถือสาสนาอิสลามในเมืองไทย เปนไทยพวก ๑ เปนมลายูพวก ๑ นอกจากการที่ถือสาสนา ภาษาที่พูดแลขนบธรรมเนียมในพวกไทยก็เปนอย่างไทย ในพวกมลายูก็เปนอย่างมลายู แครนวิเซียถามต่อไปว่าคนที่ถือสาสนาอิสลามในเมืองไทย รักษาวงษ์ตระกูลอยู่แต่ในพวกเดียวกัน ฤๅเกี่ยวข้องพงษ์พันธุ์กับไทยที่ต่างสาสนากันบ้าง ข้าพเจ้า

ตอบว่า ไม่มีการเกียจกันอันใดในข้อนี้ ถึงต่างสาสนาเขาก็แต่งงานต่อกันชุกชุม แครนวิเซียถามต่อไปว่า ถ้าเช่นนั้นบุตรที่เกิดมาจะนับถือสาสนาใด ข้าพเจ้าตอบว่าตามประเพณีในเมืองไทย บุตรนับถือสาสนาของบิดาเปนพื้น ถ้าพวกอิสลามได้ภรรยาไทย มีบุตรก็นับถืออิสลามตามบิดา ถ้าหากว่าหญิงอิสลามได้สามีเปนไทย มีบุตรก็นับถือสาสนาพระพุทธเจ้า แครนวิเซียชมว่าธรรมเนียมเช่นนี้ดีมาก แล้วกล่าวต่อไปว่า ถ้าเตอร์กีกับกรุงสยามมีทางพระราชไมตรีต่อกัน พวกอิสลามที่อยู่ในเมืองไทยคงจะมีความยินดีมาก ข้าพเจ้าตอบว่า ถึงทางพระราชไมตรีจะมีฤๅมิมีต่อกันประการใด ที่พวกอิสลามจะได้รับความอุปถัมภ์บำรุงของรัฐบาลให้เปนที่ยินดียิ่งกว่าที่เปนอยู่แล้ว เห็นจะไม่ได้ ด้วยเหตุว่ากฎหมายแลขนบธรรมเนียมในเมืองไทย มิได้บังคับเกี่ยวข้องแก่สาสนาใด ๆ ใครพอใจจะถือสาสนาใดก็ได้ ไม่ได้ห้ามปรามฤๅยกย่องคนที่ต่างสาสนากันให้ผิดกันประการใด แครนวิเซียออกปากชมว่าดีกว่าในยุโรปนี้มาก ที่เมืองเตอร์กีเปนไม่ได้อย่างนั้น ฯ

๏ วันที่ ๒๕ เจ้าพนักงานพาสิ่งของพระราชทานมามอบหลายอย่าง ส่วนหนึ่งเปนเครื่องราชบรรณาการซึ่งสุลต่านโปรดให้จัดสรร ส่งให้ข้าพเจ้าคุมเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยพระราชหฤไทยทรงยินดี สิ่งของต่าง ๆ นอกจากนั้นอีกหลายอย่าง พระราชทานแก่ข้าพเจ้าแลบรรดาผู้ที่ไปด้วยให้เปนที่รฤกถ้วนทั่วทุกตัวคนตลอดจนบ่าวไพร่ เปนพระเดชพระคุณเหลือล้นพ้นที่จะพรรณา

วันนี้เปนวันตระเตรียมการที่จะออกจากเมืองเตอร์กี มีการที่ได้รู้เห็นแลหลงลืมยังไม่ได้เล่าอยู่หลายอย่าง จึงจะรวบรวมจดลงไว้ในที่นี้ คือโรงเรียนต่าง ๆ ในเมืองเตอร์กี ซึ่งข้าพเจ้าได้ไปดูหลายโรง เปนต้นว่าโรงเรียนชั้นสูงสอนภาษาต่างประเทศแห่ง ๑ โรงเรียนสอนวิชาช่างปั้นช่างเขียนแห่ง ๑ โรงเรียนฝึกสอนนายทหารบกแห่ง ๑ โรงเรียนฝึกสอนนายทหารเรือแห่ง ๑ โรงเรียนเหล่านี้ การที่จัดก็ควรสรรเสริญว่าดีพอใช้ ทุ่นสำหรับเอาอย่างฝรั่ง แต่ยังคงดีไม่ได้ถึงโรงเรียนในเมืองฝรั่งอยู่เปนธรรมดา เพราะฉนั้นจะพรรณาให้พิศดารก็เห็นไม่เปนประโยชน์อันใดนัก ถ้าจะว่ากันในเรื่องนี้ ไว้พรรณาว่าด้วยเรื่องโรงเรียนในเมืองฝรั่งจะดีกว่า

นอกจากโรงเรียนยังได้ไปดูมิวเซียมแห่ง ๑ พึ่งจัดตั้งขึ้นใหม่ไม่สู้มีอะไร แลได้ไปดูคลังเครื่องสรรพยุทธแห่ง ๑ ก็คือโรงสำหรับเก็บปืนใหญ่น้อยต่าง ๆ ไม่สู้ปลาดอันใด ในคลังนี้มีปืนเมาเซออย่างใหม่ซึ่งบรรจุได้หลายนัด สั่งมาไว้มาก แต่ในเวลานั้นยังไม่ได้จ่ายไปรับราชการ ทหารปืนเล็กยังใช้ปืนมาตินิแยนริ แต่โปลิศใช้ปืนวิลเซ็สเตอร์

เตอร์กีมีโรงแสงโรง ๑ เปนของอยู่ข้างน่าดู ด้วยมีเครื่องมือมาก ทำได้ทั้งปืนใหญ่ปืนเล็ก แต่การทำปืนใหญ่นั้น ถึงทำได้ก็ดูไม่สู้มีประโยชน์อันใดนัก ด้วยทำไม่ได้ถูก ไม่ได้ดี แลไม่ได้เร็วเท่าสั่งที่ห้างใหญ่ ๆ ในยุโรป เช่นห้างกรุปป์แลห้างอามสตรองเปนต้น คงใช้เครื่องมือนั้น เพียงสำหรับกลึงแก้ปืนเก่า ๆ ที่มีอยู่ให้เปนปืน

อย่างใหม่ แต่เครื่องมือสำหรับทำปืนเล็กนั้นดูมีประโยชน์จริง ด้วยทำการแก้ไขซ่อมแซมได้เองทุกอย่าง ตั้งแต่ทำเครื่องปืนตลอดจนเหลารางแลทำกระสุนปืนสดันเสร็จ

การเหลารางปืนเล็ก ข้าพเจ้าได้ยินเขาโจทย์กันอยู่แต่ก่อนว่าเปนของเขากลึงทั้งสิ้น แต่คิดไม่เห็นว่า ของแบน ๆ ยาว ๆ แลรูปร่างไม่สม่ำเสมอกันเช่นนั้น จะกลึงอย่างไร ความรู้อันนี้พึ่งเข้าใจแจ่มแจ้ง เมื่อไปเห็นที่โรงแสงเมืองเตอร์กี คือ วิธีที่จะทำรางปืนเล็กนั้น เริ่มแรกเขาตีเส้นรูปรางปืนลงบนกระดานขนาดหนา ๒ นิ้วกึ่ง เอาเลื่อยโกรกออกเปนรูปรางปืนโกลน แล้วก็เอาเข้าเครื่องกลึงอย่างหนึ่งซึ่งสำหรับกลึงของชนิดนี้ กล่าวคือมีรางปืนจริง ๆ เปนหุ่นขนาดคิดไว้ข้างหนึ่ง เอารางปืนโกลนคิดไว้ตรงกันอีกข้างหนึ่ง เครื่องมือสำหรับกลึงอยู่กลาง ติดสายพานหมุนรางปืนหุ่นกับรางปืนโกลนไปพร้อมกัน ต้มเครื่องมือเข้าไปจดรางปืนหุ่น เปนที่บังคับให้ปลายเครื่องมือกินรางปืนโกลนหนักเขามากน้อยลงไปจนพอเท่ารูปรางปืนหุ่น กลึงรวดเดียวก็เปนรูปรางปืนเกลี้ยงเกลา ไม่ต้องถากไสอันใด ได้เห็นดังนี้จึงต้องยอมว่ารางปืนเล็ก เปนของเขากลึงจริง

อนึ่งเมื่อพรรณาถึงตำหนักมรัสซิม ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แต่ก่อนว่ามีห้องอาบน้ำอย่างเตอร์กีทำไว้ในตำหนักนี้ด้วย แต่ยังหาได้พรรณาถึงวิธีอาบน้ำอย่างเตอร์กีไม่ วิธีอาบน้ำอย่างเตอร์กีว่าที่แท้ก็อย่างเราเรียกว่าเข้ากระโจมนั่นเอง คือ มีห้อง ๒ ห้อง พื้นแลฝาผนังทำด้วยศิลาอ่อน เอาไฟสุมไว้ที่ใต้ถุนฤๅแห่งใดแห่งหนึ่ง อบห้องทั้ง ๒ นี้จน

ร้อนจัดประมาณปรอทห้องใน ๑๑๐ ดีกรี ห้องนอกประมาณสัก ๑๐๐ ดีกรี เวลาจะไปอายน้ำอย่างเตอร์กีต้องคลุมเสื้อฤๅผ้าอย่างหนาไปจากที่อยู่ เพราะเหตุว่าอากาศปรกติข้างนอกหนาวปรอทเพียง ๖๐ หย่อน ๆ ถูกเปลี่ยนร้อนเปลี่ยนหนาวทันที ถ้าไม่ระวังมักจะจับหนาว จึงต้องคลุมผ้าฤๅเสื้อหนา ๆ ไปให้อบตัวให้อุ่นไว้ก่อน พอเข้าประตูห้องชั้นนอกเปลื้องเสื้อผ้าที่หนาออกก็พอรู้สึกไม่เปลี่ยนอากาศสักกี่ดีกรีนัก ในห้องชั้นนอกนี้มีพรมปู แลตั้งเก้าอี้เบาะเปนที่นั่งเปลื้องเครื่องแลแต่งตัว มีเครื่องผลัก กล่าวคือ ผ้าขาวเล็ก ๆ สำหรับพันกายผืน ๑ ผ้าขาวสำหรับถูตัวผืน ๑ เตรียมไว้ให้ ผลัดผ้าเสร็จแล้วต้องขึ้นรองเท้าเขียงเดินเข้าไปห้องใน เพราะพื้นศิลาร้อนจัดทนเดินเท้าเปล่าไม่ใคร่ได้ ในห้องในมีอ่างศิลาอ่อนอ่าง ๑ มีตั่งไม้ตั้งไว้ในอ่างนั้น สำหรับให้ลงไปนั่งแล้วเปิดท่อน้ำร้อนไหลลงในอ่าง เอาผ้าขาวชุบมาถูเนื้อล้างตัวไปตามความพอใจ แลการถูตัวนี้ ถ้าเราต้องการจะเรียกเจ้าพนักงานเข้ามาถูให้ก็ได้ แต่ข้าพเจ้าได้ยินกิติศัพท์อยู่แต่ก่อนว่าอยู่ข้างเปนการอุจาดนิกลอายจึงยอมถูตัวเอาเองหาได้อายเต็มตำราไม่ เมื่ออายจนพอแก่ใจแล้วก็กลับออกมาห้องนอก เอาผ้าขนหนูเช็ดตัวจนแห้งแล้วแต่งตัวกลับมา เปนเสร็จวิธีอายน้ำอย่างเตอร์กี ดังนี้ ดูก็เบาตัวสบายดี ฯ

๏ วันที่ ๒๖ เวลากลางวัน แต่งตัวเต็มยศขึ้นรถพากันไปเฝ้ากราบถวายบังคมลาสุลต่านณท้องพระโรง การเฝ้าแหนก็เปนอย่างเดียวกับเมื่อแรกมา

สุลต่านมีรับสั่งให้ข้าพเจ้านำความเข้ามากราบบังคมทูลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า การที่ได้ทรงรับรองเจ้านายในราชตระกูลสยามครั้งนั้น เปนที่มีพระราชหฤไทยยินดียิ่งนัก ทรงหวังว่าจะเปนต้นเหตุให้ทั้ง ๒ พระนครมีทางพระราชไมตรีต่อกันต่อไป แลที่สุดขอให้กราบบังคมทูลว่าสุลต่านทรงหวังพระราชหฤไทยว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จประพาศเมืองเตอร์กีสักครั้ง ๑ ดังนี้ แล้วก็โปรดพระราชทานพระพรแก่ข้าพเจ้าแลบรรดาผู้ที่ไปด้วยกัน ให้เดินทางไปโดยสดวก แลพ้นภยันตรายทั้งปวงเปนต้น ข้าพเจ้ากราบทูลขอบพระเดชพระคุณโดยส่วนตัวของข้าพเจ้าเอง ทั้งในนามของบรรดาพวกที่ไปด้วยกัน ซึ่งได้รับพระราชทานความอุปถัมภ์บำรุงแลพระกรุณาเปนอเนกประการ อันพ้นวิไสยที่จะพึงพรรณาให้สิ้นสุดฤๅจะพึงละลืมเสียได้ โดยถ้อยคำแลความเคารพตามสมควรแล้วก็กราบถวายบังคมลา กลับไปผลัดเครื่องแต่งตัวขึ้นรถไปแวะที่คฤราชทูตรุสเซียเพื่อจะแสดงความขอบคุณซึ่งเขาได้ช่วยสงเคราะห์ตลอดเวลาที่ข้าพเจ้าอยู่ในเตอร์กี แล้วจึงไปลงเรือยือตหลวงชื่อคาเลีย เปนเรือจักรข้าง ๒ ปล่อง ซึ่งสุลต่านโปรดให้จัดโดยเฉภาะการที่จะไปส่งข้าพเจ้าถึงเมืองครีส พร้อมด้วยอาหะเม็ดปาซาราซองครักษ์ กับล่ามนาย ๑.

เวลายามเศษออกเรือจากน่าเมืองคอนสแตนติโนปิล เปนสิ้นรายงานไปเมืองเตอร์กีเพียงเท่านี้

ท่านทั้งหลายผู้ได้อ่าน แลทราบข้อความเรื่องไปเมืองเตอร์กีที่ข้าพเจ้าได้เรียบเรียงมานี้ ถ้าพิเคราะห์ก็คงจะแลเห็นว่า การที่

ข้าพเจ้าไปเมืองเตอร์กีในครั้งนั้น จะได้มีราชการอันใดซึ่งจำเปนที่สุลต่านจะต้องทรงรับรองแต่อย่างใดนั้น หามิได้ แม้ที่สุดจะโปรดให้เฝ้าตามธรรมเนียมแขกเมืองมาลุพระนคร แต่หนเดียวก็ไม่มีเหตุอันใดที่จะควรติเตียนฤๅเสียใจได้สักอย่างหนึ่ง นี่หากสุลต่านพอพระราชหฤไทยที่จะแสดงพระกรุณา จึงได้รับเกียรติยศแลความศุขสำราญถึงเพียงนั้น อันใดเล่าที่เปนเหตุให้ทรงยินดีมีพระราชหฤไทยรับรอง ใช่ว่าจะได้ทรงรู้จักคุ้นเคยกับตัวข้าพเจ้าฤๅผู้หนึ่งผู้ใดซึ่งได้ไปด้วยกันในครั้งนั้น จะได้ว่าเปนการที่ทรงยินดีในเฉภาะตัวบุคคลคนหนึ่งคนใด การทั้งนี้เมื่อคิดดูแล้วก็จะต้องแลเห็นว่า เปนโดยมีพระราชหฤไทยไมตรีต่อกรุงสยาม จึงได้ทรงรับรองเจ้านายในราชตระกูล ซึ่งได้มีโอกาศไปถึงพระนครให้สมควรแก่เกียรติยศ ตัวข้าพเจ้าแลผู้ที่ไปด้วยกันเหมือนแต่เปนคนทรง พเอิญไปประสบพบโอกาศเข้าจึงได้เปนองคพยานจดจำข้อความมาเล่าให้ท่านทั้งหลายฟัง ฯ